

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

Toleransens mekanismer: en antologi

Toleransens mekanismer: en antologi

Redaktör: Erik Lundberg

Forum för levande historia
Stockholm 2017

Titel: Toleransens mekanismer: en antologi

Redaktör: Erik Lundberg

Medverkande författare: Ali Abdelzadeh, Cecilia Arensmeier, Sevgi Bayram Özdemir, Viktor Dahl, Johan von Essen, Elisabet Langmann, Erik Lundberg, Marta Miklikowska, Kari Steen-Johnsen, Lars Trägårdh, Susanne Wallman Lundåsen, Metin Özdemir.

Illustrationer: Kati Mets

Projektledare: Erik Lundberg

ISBN 978-91-86261-61-0

Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå

Tryck: Edita Bobergs tryckeri 2017

Forum för levande historia

Stora Nygatan 10-12, Box 2123, 103 13 Stockholm

Tel: 08-7238750

info@levandehistoria.se

Boken finns även att ladda ner från www.levandehistoria.se

Copyright: Forum för levande historia

Innehåll

Förord	5
1. Tolerans: En introduktion till begreppet, forskningen och antologin <i>Erik Lundberg</i>	7

Del 1. Tolerans i ett jämförande och historiskt perspektiv

2. Tolerans ur ett jämförande perspektiv <i>Susanne Wallman Lundåsen</i>	33
3. Om gapet mellan abstrakt och konkret tolerans <i>Lars Trägårdh</i>	69
4. Om toleransens förutsättningar och hållbarhet – en kommentar till Wallman Lundåsen och Trägårdh <i>Kari Steen-Johnsen</i>	100

Del 2: Toleransens utveckling och uttryck

5. Utvecklingen av tolerans bland unga <i>Erik Lundberg & Ali Abdelzadeh</i>	119
6. Tolerans och andra medborgarkompetenser <i>Ali Abdelzadeh & Erik Lundberg</i>	145
7. Ungdomars syn på tolerans <i>Cecilia Arensmeier</i>	171

8. Vad gör vi med toleransen?	223
<i>Johan von Essen</i>	
9. Att skola tolerans – en undervisningskonst	247
<i>Elisabet Langmann</i>	
Del 3. Toleransens mekanismer	
10. Av samma skrot och korn? – föräldrarnas roll i utvecklingen av ungdomars tolerans och intolerans	271
<i>Marta Miklikowska</i>	
11. Vänners roll för framväxten av ungdomars tolerans gentemot invandrare	295
<i>Viktor Dahl</i>	
12. En skola i tolerans? Föreningsengagemanget och ungdomars tolerans	313
<i>Erik Lundberg & Ali Abdelzadeh</i>	
13. Skolans roll vad gäller ungdomars attityder gentemot invandrare och interetnisk vänskap	333
<i>Metin Özdemir och Sevgi Bayram Özdemir</i>	
Referenser	360
Författarpresentationer	400

Förord

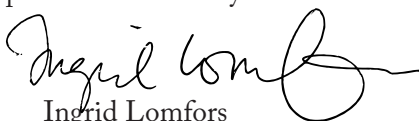
Vad är tolerans? I den här antologin låter vi forskare från olika discipliner diskutera vad detta mångtydiga begrepp kan betyda, såväl i teorin som i praktiken. Fokus ligger på utveckling av ungas tolerans. Vi har låtit undersöka frågan i ett historiskt och samtida perspektiv.

De olika kapitlen bidrar till kunskap om vilken betydelse familj, sociala nätverk, föreningsliv och skola har för att främja toleranta attityder hos ungdomar. De visar också hur unga själva tänker och resonerar. Vad betyder tolerans för dem, och varför är det betydelsefullt att se på sin omgivning och på andra människor med öppenhet?

Vi hoppas och tror att innehållet kommer att ge läsaren ny kunskap om vad tolerans är och hur den kan främjas bland ungdomar. Vi vänder oss till alla som är intresserade av frågan, men särskilt till de som i olika roller och i skilda sammanhang kommer i kontakt med unga människor, inte minst inom civilsamhället.

Forum för levande historia har sedan 2003, med viss regelbundenhet, genomfört olika slags attitydundersökningar. Flera av undersökningarna har handlat om just ungdomars inställning i frågor om tolerans. Det ligger i vårt uppdrag att förstå hur vi bäst kan främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter.

Med denna antologi vill vi fördjupa kunskapen om hur unga människor tänker, samt vilka omständigheter och mekanismer som påverkar deras attityder.

Ingrid Lomfors

Överintendent

Forum för levande historia

1. Tolerans: En introduktion till begreppet, forskningen och antologin

Erik Lundberg

De senaste åren har mycket av det offentliga samtalet handlat om flyktingmigrationen. Som en följd av krig, förföljelser och oroligheter i Mellanöstern, Afrika men även i andra länder, har allt fler människor lämnat sina hem för att söka trygghet, frihet och ett bättre liv. I Sverige blev det uppenbart under hösten 2015 då ett stort antal flyktingar på kort tid ansökte om asyl. För den enskilde och för samhället i stort innebar förändringarna i många fall nya möten och möjligheter. Men flyktingmigrationen resulterade också i spänningar och konflikter. Förutom att händelsen utsatte de offentliga mottagningssystemen för stora prövningar aktualiserades också frågor om hur vi ska hantera samexistensen i ett samhälle som blir alltmer pluralistiskt. I de samtalen kom tolerans att bli ett tämligen omtalat begrepp. Begreppet betonades som en balanserande kraft mot en tilltagande oro och främlingsrädsla. Tolerans aktualiserades också i relation till olika former av sociala och religiösa attribut som uppfattades som svåra, problematiska eller provocerande. Därtill lyftes begreppet fram som

ett värde och uttryck för en generös flyktingpolitik, men också för att dela upp samhället i ett ”vi och dom” – för att ta några exempel.

Den ökade användningen av begreppet tolerans märks inte bara i samband med flyktingmigrationen. I Mediearkivet, som är den portal som samlar innehållet i en stor del av svensk press, framgår att användningen av begreppet har ökat successivt de senaste decennierna. Under 1990 användes begreppet 108 gånger för att öka till 5006 gånger år 2016. Motsvarande siffror för svensk webb mellan år 2000 och år 2016, är 27 respektive 7 178.¹ En liknande tendens märks också i andra länder. I Danmark har tolerans beskrivits som ett nyckelord i den samtida politiska debatten och inom den Europeiska unionen, men även i andra länder tycks begreppet ha fått en nyvunnen attraktionskraft och relevans (Bredsdorff & Kjældgaard, 2012, s. 15; Europeiska kommissionen, 2016; Steen-Johnsen, Fladmoe, & Midtbøen, 2016). Den amerikanska statsvetaren Wendy Brown (2009) talar till och med om en global renässans av begreppet sedan mitten av 1980-talet.

Det finns naturligtvis många förklaringar till begreppets ökade användning. En möjlig förklaring har emellertid redan berörts och gäller utvecklingen mot mer diversifierade samhällen med ökad etnisk och kulturell mångfald. Flyktingmigrationen utgör blott ett exempel på en global trend av ökade folkförflyttningar. En annan tänkbar förklaring är de upptrappade religiösa konflikterna i olika delar av världen, inte minst Mellanöstern, som återigen aktualiserat

1 Sökningen är gjord i databasen Mediearkivet och gäller perioden 1 januari 1990 till och med 31 december 2016 (tryckt press) respektive 1 januari 2000 till och med 31 december 2016 (webb). Sökning gjordes på källor som använt ordet tolerans i olika former (toleran*). För att utesluta eventuella artiklar inom det medicinska området uteslöts källor som samtidigt använde orden: medicin, inflammation, sjukdom, preparat, läkare, allergi och laktos.

behovet av fredlig samexistens och tolerans (Brown, 2009; Bredsdorff & Kjældgaard, 2012). En ytterligare omständighet är rapporter om ökade hatbrott i Europa (Bevelander & Hjern, 2015; Fundamental Rights Agency, 2015) och en tilltagande nationalism, vilket påmint oss om bristen på och behovet av tolerans.

Toleransbegreppets attraktion betyder emellertid inte att det är ett nytt begrepp som gjort sitt intåg i det offentliga samtalet. Dess rötter kan spåras tillbaka till antiken och den stoiska filosofin. Här framhölls tolerans som en betydelsefull egenskap och styrka hos alla och envar för att möta det främmande och annorlunda (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Begreppet återfinns också i filosofiska texter av exempelvis Voltaire, John Locke och John Stuart Mill för vilka de religiösa konflikterna i Europa under 1600-talet bildade en grund för hur tolerans kom att preciseras begreppsligt. Till exempel framförde Voltaire tolerans som ett argument mot religiös intolerans medan Mill pekade på vikten av tolerans mot alla typer av olikheter, såväl moraliska, etniska som kulturella.

Precis som i det offentliga samtalet finns också i den vetenskapliga litteraturen en oenighet om begreppets betydelse och värde. För vissa förknippas tolerans med något omistligt och som ett fundament i demokratin (Dahl, 1992; Gibson, 2006). Det förs fram som en miniminivå för gemensamhetslivet och en förutsättning för ett mångkulturellt och pluralistiskt samhälle. Med Walzers ord: ”Toleransen gör olikheten möjlig, olikheten gör toleransen nödvändig” (Walzer, 1998 s. 12). För andra väcker begreppet tolerans ogillande och sammankopplas med ojämlikhet, utanförskap och majoritetens makt över minoriteten. Begreppet kritiserar för att vara mångtydigt,

normativt och som ett uttryck för en mer eller mindre dold maktutövning (Marcuse, 1969; Schirmer, Weidenstedt & Reich, 2012).

Sammantaget kan konstateras att samtalet om tolerans väcker ett flertal frågor. För det första reses grundläggande frågor om begreppet tolerans. I såväl det offentliga som det vetenskapliga samtalet kritiseras begreppet för dess tillkortakommanden och mångtydighet. Vad innebär det att vara tolerant? Vad inryms i begreppet och vari består dess egentliga värde?

För det andra väcks frågan om, och i sådana fall på vilket sätt, toleransen kan främjas? I såväl nationella som internationella styrdokument betonas vikten av att värna och stärka toleransen.² Men i vilken utsträckning är det möjligt att påverka toleransen? Vilka aktörer och institutioner i samhället har inflytande på och främjar tolerans? I läroplanen framgår att skolan ska ”fostra” till tolerans (Lgr11). Men hur kan verksamma inom skolan agera för att främja tolerans? Vid sidan av skolan finns också en rad andra sammanhang som har en potential att påverka våra attityder och värderingar, till exempel familjen, vännerna och organisationer i det civila samhället. Vilken roll har de för utvecklingen av positiva attityder och tolerans?

För det tredje väcks frågan hur det är ställt med toleransen i Sverige. Om vi ska tro internationella mätningar av attityder och

2 Ett exempel på ett nationellt styrdokument är Lgr 2011, den svenska läroplanen för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet. Här framgår att tolerans ska vara en central utgångspunkt för de värden och normer som präglar utbildningen (Lgr 2011). Ett annat exempel är Forum för levande historias instruktion som säger att myndigheten har till uppgift att främja tolerans (SFS 2007:1197). Tolerans nämns också som ett centralt värde i FN:s deklaration om mänskliga rättigheter (Artikel 26:2) och även av UNESCO som ett betydelsefullt värde och en princip som bör beaktas i alla delar av samhället, som i lagstiftning och av media, utbildningsinstitutioner och i familjen (UNESCO, 2015).

värderingar, framhålls Sverige som ett av de mest toleranta länderna i världen (se exempelvis Borgonovi, 2012). Samtidigt ger den till synes ökade främlingsrädslan och rapporter om hatbrott en annan bild. Är den svenska befolkningen så tolerant som det ibland ges uttryck för, och hur kan det i sådana fall förstås?

I den här antologin har Forum för levande historia samlat ett antal fördjupande texter med bäring på tolerans. Texterna är skrivna av forskare från olika ämnesbakgrunder och rymmer såväl kvalitativa som kvantitativa bidrag. Avsikten är att förmedla kunskap av relevans för alla de aktörer i det offentliga och civila samhället som verkar för att främja tolerans och positiva attityder till olika grupper i samhället, och som i sitt arbete fordrar kunskap för att göra insatser mer ändamålsenliga.

Förhoppningen är också att antologin kan stimulera till fortsatt offentlig och vetenskaplig diskussion i frågor om tolerans. Det gäller såväl det potentiella värdet i begreppet tolerans, som bakomliggande mekanismer till toleranta och intoleranta attityder. En första ansats till en sådan diskussion ägde rum under 2016 då flera av kapitlen i den här antologin presenterades på offentliga seminarier arrangerade av Forum för levande historia. Delar av den diskussion som fördes då finns återgiven i den här antologin (se Steen-Johnsens kapitel).

Det är också viktigt att understryka att innehållet i den här antologin inte ger några kompletta svar på de frågor som ställs. Till exempel är frågan om vilka faktorer som påverkar toleransen synnerligen komplex, och vi kan här bidra med några bitar av kunskap. Det är också på sin plats att nämna att flera av bidragen i den här antologin riktar strålkastarljuset mot ungdomar. Det ska inte tolkas som att ungdomar är särskilt intoleranta. Ett viktigt skäl är att ungdomsåren

är den formativa period då många av våra politiska och sociala attityder skapas och tar form. Ungdomsåren är därmed en viktig period då demokratiska attityder och värderingar kan främjas. Därtill kan vi, genom att undersöka attityder bland kommande generationer, få en signal om hur framtiden kan se ut.

Innan de olika delarna i antologin beskrivs närmare ges en kort redogörelse för begreppet tolerans och en introduktion till forskningsläget.

Begreppet tolerans

Den som tar del av den samtida forskningen om tolerans kan ganska snart konstatera att begreppet, i likhet med många andra samhällsvetenskapliga begrepp, definieras på olika sätt. Det går också att se att det inte finns någon entydig definition eller konsensus om hur begreppet ska preciseras. Faktum är att tolerans har pekats ut som ett av de mer omtvistade begreppen inom samhällsvetenskaplig forskning. Det har betecknats som en paradox och som något synnerligen svårfångat (Forst, 2013; Thomassen, 2006). Inom ramen för en kort introduktion som denna är det inte möjligt att ge en uttömmande redogörelse för den komplexitet som begreppet rymmer.³ Däremot är det möjligt att belysa centrala dimensioner av begreppet och ge exempel på hur det har preciserats.

Ett traditionellt sätt att bestämma tolerans är att precisera det som att tillåta eller acceptera det som uppfattas som svårt eller problematiskt. Det kan gälla såväl idéer, åsikter, personer som vissa grupper samt deras grundläggande värderingar och beteenden (Sullivan,

³ För en mer uttömmande diskussion hänvisas till Forst (2013) eller Langmann (2013) s. 55–82, för en redogörelse på svenska.

Piereson & Marcus, 1979; Orlenius, 2008, s. 469). I den filosofiska litteraturen beskrivs tolerans som en reaktion på något som individen uppfattar som svårt eller problematiskt. Det framhålls som ett sektentiellt eller tvådelat begrepp som innehåller ett avvisande och ett accepterande inslag (Scanlon, 2003). Kontentan av detta är alltså att individen, för att vara tolerant, först avvisar eller tillkännager det som han eller hon uppfattar problematiskt, oacceptabelt eller outhärdligt för att sedan acceptera, välkomna och tolerera detsamma.

Ett annat sätt att precisera tolerans är att relatera det till uppskattning och bejakande av mångfald, pluralism och olikhet. Forskare och teoretiker har nämligen poängterat att begreppet rymmer fler förståelser och tolkningsmöjligheter än att tillåta det som upplevs svårt eller problematiskt (Afdal, 2010; Forst, 2013). En sådan tolkning tar spjörn mot den mer positiva delen av den traditionella bestämningen och relaterar tolerans till uppskattning och bejakande av mångfald, pluralism och olikhet (jfr Langmann, 2013, s. 70). Med andra ord, att vara tolerant innebär att hysa en fördomsfri, öppen och bejakande attityd till mångfald och pluralism i alla dess former. Det kan gälla till exempel personer från olika kulturer, med olika etnisk bakgrund och nationalitet. Det här sättet att bestämma tolerans förekommer både inom forskningen (se exempelvis Weldon, 2006; van Zalk, Kerr, van Zalk & Stattin, 2013; Miklikowska, 2016) och myndigheter och internationella organisationer som till exempel Forum för levande historia⁴ och UNESCO.

4 Forum för levande historia har definierat tolerans som "ett explicit ställningstagande som innebär att acceptera, respektera och bejaka individer och grupper med avseende på hudfärg, etnisk härkomst, sexuell läggning, tro, uppfattning med flera kategoriseringar" (Severin, 2014, s. 34).

Som framgår av definitionerna ovan kan tolerans aktualiseras i relation till både handlingar, idéer och individer. I det vetenskapliga samtalet görs ibland en distinktion mellan politisk (institutionell) tolerans respektive social (interpersonell) tolerans (Weldon, 2006; Langmann, 2013). Politisk tolerans behandlar företeelser om individens rätt att aktivt delta i det politiska livet och till principer om yttrandefrihet, rösträtt och rätten att kandidera till val. Knutet till den politiska dimensionen har exempelvis statsvetaren James L. Gibson (2006, s. 22) definierat tolerans som att acceptera att ens politiska motståndare deltar i politisk aktivitet. Grunden till den här förståelsen av begreppet finns bland annat hos Locke som aktualiserade tolerans i diskussioner om relationen mellan individ och stat (Mitchell, 1990). En kärna i Lockes resonemang var värnandet av individens rätt att hysa religiösa föreställningar och praktiker, så länge det inte resulterade i krig eller konflikter, eller utgjorde ett hot mot statens autonomi.

Social tolerans kopplas ihop med relationen mellan individer eller grupper av individer. Grunden till den här förståelsen återfinns exempelvis i de stoiska texterna där tolerans förknippas med mellanmänsklig acceptans eller bejakande av andra individer och grupper av individer (Forst, 2013, s. 37). Här poängteras att konflikter mellan individer eller grupper av individer alltid finns och ibland också är svåra att lösa. Men, att människor därför behöver lära sig att leva med varandra och förändras i relation till varandra.

Det kan naturligtvis ifrågasättas i vilken mån en skillnad bör göras mellan politisk och social tolerans då de hänger ihop och förutsätter varandra. Likväl kan distinktionen vara ett användbart analytiskt

redskap för att förstå och reda ut vilka aspekter av tolerans som är föremål för diskussion.

Den rikliga tillgången på möjliga bestämmningar av tolerans skapar ibland oklarhet om vad som avses med tolerans. Därtill har kritik riktats mot att begreppet, enligt vissa definitioner, förutsätter ett visst mått av motstånd, avståndstagande eller intolerans som sedan tillåts eller accepteras. Tolerans har därmed tolkats som ett uttryck för en hierarkisk relation mellan exempelvis individer som representerar olika grupper och som nedsättande och förolämpande, som att inte gilla eller omfamna utan att stå ut med något som är negativt (Schirmer, Weidenstedt & Reich, 2012). Detta är kärnan i kritiken av Wendy Brown, som menar att tolerans har kommit att användas i den retorik som vissa länder i västvärlden, främst USA, använder i relation till bland annat den fundamentalistiska islamska världen (Brown, 2009). Som Brown beskriver det:

Tolererade individer kommer alltid att vara de som avviker från normen men aldrig de som upprätthåller den. De kommer också att pekas ut som avvikande i diskursen om tolerans (Brown, 2009 s. 44). [min översättning]

En annan närliggande kritik hänger samman med att begreppet förutsätter att individen har en möjlighet och därmed makt att agera utifrån sina negativa känslor eller omdömen men frivilligt väljer att avstå från att agera därefter. Det är nämligen tänkbart att en individ, eller grupper av individer, befinner sig i en situation där möjligheten att handla är beskuren eller helt saknas, varpå möjligheten att vara tolerant upphör.

En tredje källa till kritik hänger samman med att begreppet, enligt den traditionella bestämningen, förutsätter att individen drar en gräns för vad han eller hon kan tolerera. För att vara tolerant krävs följaktligen ett visst mått av intolerans. Skulle individen inte sätta någon gräns för vad han eller hon kan eller bör tillåta, utstå eller tolerera, utan förhålla sig likgiltig, är det alltså per definition inte möjligt att tala om tolerans. Var toleransens gränser går har förskjutits under historiens gång och är ständigt föremål för diskussion, förhandling och omprövning. Huruvida kravet på gränsdragning är en begränsning eller en tillgång kan diskuteras. Å ena sidan, kan gränsen för vad vi kan eller bör tolerera dras på ett sätt som går på tvärs mot grundläggande demokratiska värden eller den bejakande och inkluderande synen på toleransen som försvararna av begreppet förespråkar.

Å andra sidan utgör gränsdragningen en möjlighet, ja rent av en nödvändighet både för att försvara demokratiska principer och omistliga värden som vår demokrati bygger på, och ompröva dessa i relation till förändringar. Det blir särskilt uppenbart i relation till den mer bejakande bestämningen av begreppet. En obegränsad tolerans, utan gränser, kan i förlängningen innebära att förtryck, rasism, främlingsfientlighet och andra icke-demokratiska handlingar och idéer tolereras. Detta sammanfattas på ett träffande sätt av filosofen Karl Popper:

Om vi på ett obegränsat sätt tolererar intoleranta människor, om vi inte är beredda att försvara ett tolerant samhälle mot de intolerantas angrepp, då kommer de toleranta att gå under, och toleransen med dem (Popper, 2012 [1945]).

I den här antologin förekommer olika definitioner av tolerans. Vi kommer således inte att peka ut någon särskild definition utan belyser olika möjligheter att närma sig begreppet. Vissa författare i den här antologin använder en mer traditionell eller filosofisk precisering, andra en mer bejakande eller ”positiv” bestämning av begreppet. Ytterligare några väljer att avhålla sig från att använda begreppet.

Med olika sätt att precisera begreppet följer också olika sätt som kan göra toleransen empiriskt mätbar, vilket har diskuterats flitigt i forskningen (se exempelvis Sullivan, Piereson & Marcus, 1979; Mondak & Sanders, 2003; Gibson, 2005). Ett av de mest använda sätten att mäta tolerans är att be respondenten nämna en eller ett par av de minst gillade grupperna och ställa frågor i vilken utsträckning olika rättigheter ska omfatta denna eller dessa grupper (se exempelvis Widmalm, Oskarsson & Hulterström, 2010).

Ett annat sätt är att undersöka respondenternas explicita attityder, eller graden av positiva attityder. Det är ofta tillvägagångssättet i studier där tolerans relateras till uppskattning och bejakande av mångfald, pluralism och olikhet, det vill säga, den mer ”positiva” aspekten av begreppet tolerans (Weldon, 2006; Kirchner, Freitag & Rapp, 2011; Miklikowska, 2016). Flera av de empiriska kapitlen i den här antologin behandlar tolerans i fråga om graden av positiva attityder mot utsatta grupper i samhället, till exempel invandrare, personer med olika etniska bakgrunder eller hbtq-personer. En grupp som uppmärksammas särskilt är invandrare⁵. Därmed inte sagt att resultaten inte kan vara generaliserbara för andra utsatta grupper som muslimer, judar, romer eller hbtq-personer. Studier visar att olika

5 Här bör noteras att grundbegreppet invandare i sig är ett trubbigt mått och fångar en i grunden mycket heterogen grupp.

typer av intolerans och fördomar ofta är sammankopplade, det vill säga, personer som har fördomar mot en grupp har ofta fördomar mot andra grupper (se exempelvis Zick, Küpper & Hövermann, 2011).

Perspektiv från forskningen

Om vi blickar ut över befintliga studier om tolerans och andra relaterade begrepp som fördomar, stereotyper och främlingsfientlighet, kan vi notera att forskningen är både mångårig och mångvetenskaplig. Forskningen har behandlat en rad frågor, alltifrån vad tolerans innebär och hur den bäst bör mätas, till toleransens omfattning, förändring, orsaker och uttryck. Spännvidden gör det inte möjligt att, i en kort introduktion som denna, ge en komplett bild av forskningsläget. Däremot är det möjligt att med hjälp av exempel belysa såväl empiriska som teoretiska perspektiv, för att därigenom lägga grunden för de frågor som aktualiseras i den här antologin.

En fråga som behandlas i antologin gäller förekomsten av toleranta och intoleranta attityder. En av de första empiriska studierna på det temat genomfördes i USA av sociologen Samuel A. Stouffer (1955) och gällde befolkningens tolerans mot olika politiska grupper i samhället. I en enkät riktad till 6 000 medborgare ställdes frågor om attityder till kommunister, ateister och socialister. En del i studien handlade om i vilken utsträckning amerikaner kunde tänka sig att utöka politiska rättigheter till i först hand kommunister som att tala offentligt, undervisa i skolor och sprida politiska yttringar. Resultaten var både intressanta och uppseendeväckande. Exempelvis uppgav en majoritet av amerikanerna att kommunister inte skulle tillerkännas de politiska rättigheter som nämnts ovan, och en lika stor andel ansåg

att kommunister skulle få sitt medborgarskap indraget. Stouffers undersökning markerade startskottet för en rad uppföljande studier om tolerans både i USA och i andra länder (se exempelvis Nunn, Crockett & Williams, 1978; Peffley & Rohrschneider, 2003; Widmalm, Oskarsson & Hulterström, 2010).

Ett mer samtida exempel på undersökningar om förekomsten av toleranta och intoleranta attityder i Europa är de studier om ”group focused enmity” som har genomförts vid universitetet i Bielefeld i Tyskland (Zick, et al., 2011). Med det menas olika former av anti-demokratiska attityder och inställningar som rasism, homofobi, sexism, islamofobi, antisemitism och främlingsfientlighet. Resultaten visar bland annat att den lägsta nivån av gruppbaserad fientlighet uppmättes i Nederländerna följt av Storbritannien, Frankrike, Tyskland, Italien och Portugal. Den högsta nivån uppmättes i Polen och Ungern. Skillnaderna mellan länderna är i vissa fall påtagliga. Till exempel instämde omkring 17 procent av respondenterna i Nederländerna och 70 procent av dem i Polen i påståendet att judar försöker dra fördelar av tidigare generationers lidanden.⁶

Ett exempel från Sverige som berör toleranta och intoleranta attityder mot olika grupper är de enkätbaserade studier som genomförs på initiativ av Forum för levande historia och som behandlar förekomsten av toleranta och intoleranta attityder bland unga mot invandrare, muslimer, judar, romer och hbtq-personer (Ring & Morgentau, 2007; Löwander & Lange, 2011; Severin, 2014). Resultatet från den senaste studien visade bland annat att de flesta unga hyser

⁶ Ytterligare exempel på jämförande och regelbundna mätningar är World Values Survey och European Social Survey där frågor om tolerans, främlingsfientlighet och rasism också beaktas.

en generell tolerans mot olika grupper, och att toleransen är högst mot hbtq-personer och lägst mot muslimer. Därtill ger resultaten vissa insikter om hur toleransen mot dessa grupper har förändrats över tid. Medan attityderna mot invandrare tycks vara tämligen stabila tycks attityderna till invandring ha utvecklats i mer negativ riktning (Severin, 2014 s. 67–69.)⁷ En liknande trend rapporteras från Mångfaldsbarometern, som sedan 2006 kartlägger den svenska befolkningens attityder till mångfald och utlandsfödda. Till exempel visar resultaten från den senaste undersökningen att attityderna till etnisk mångfald i befolkningen har försämrats (Ahmadi, Palm & Ahmadi, 2016).

Som framgår av de frågor som restes inledningsvis kommer den här antologin också att beakta bakomliggande orsaker till toleranta och intoleranta attityder. Tidigare forskning har skapat en god kunskap om faktorer som hänger samman med och förklarar graden av tolerans och negativa attityder mot olika grupper. Förklaringarna är till stor del präglade av de teoretiska utgångspunkter som används. Inom den *psykologiska* forskningen har strålkastarljuset riktats bland annat mot individens personlighet (Ekehammar & Akrami, 2003; Bakker & de Vreese, 2016). Här har den så kallade femfaktorteorin kommit att bilda en central utgångspunkt. Teorin utgår från att människors personlighet har urskiljbara och universella drag som inte är kultur- eller situationsberoende. Närmare bestämt pekar teorin ut fem faktorer som styr dessa drag, nämligen öppenhet, samvetsgrannhet, extraversion, vänlighet samt neuroticism. Empiriska studier har också kunnat belägga betydelsen av personlighetsdrag, däribland för toleransen mot olika grupper (Gallego & Pardos-Prado, 2014;

7 Här bör också påpekas att de studier som refereras till här inte är dagsfärska och genomfördes innan flyktingkrisen 2015.

Dinesen, Klemmensen & Nørgaard, 2014; Freitag & Rapp, 2014). I anslutning till detta har forskning också visat att intolerans och fördomar hänger ihop med olika övergripande ideologiska uppfattningar som vikten av lag och ordning, en vurm för sociala hierarkier och ett allmänt avståndstagande till såväl kulturell som etnisk och religiös mångfald (Zick, et al., 2011; Ekehammar, Akrami, Gylje & Zakrisson 2004).

Inom *sociologin* har forskare studerat betydelsen av faktorer i individens omgivning som föräldrar, kompisar och det omgivande samhället. En teoretisk förklaring som fått stort genomslag är den så kallade kontakthypotesen. Teoribildningen betonar att fördomar och negativa attityder, under vissa omständigheter⁸ förklaras genom den interaktion och kontakt individer har med varandra (Allport, 1954). När människor har en möjlighet att kommunicera och diskutera olika synpunkter skapas också förståelse, menar teorin, och fördomar och negativa attityder reduceras (Côté & Rochelle, 2009). En annan sociologiskt inspirerad förklaring är de så kallade socialt lärande-teorierna, som antar att vi lär oss attityder och beteenden genom sociala kontakter och sammanhang.

Ytterligare ett exempel är grupphotsteorier som framhåller betydelsen av konkurrens om resurser mellan olika grupper i samhället (se exempelvis Esses, Dovidio, Jackson & Armstrong, 2001). Individer med högre status, som till exempel är mer välutbildade och har högre inkomst, skulle enligt den förklaringen uppfatta personer från minoritetsgrupper som ett mindre hot än individer med lägre status i samhället, som är mindre välutbildade och har lägre lön, vilket i sin tur får konsekvenser för toleransen (Hello, Scheepers & Gijssberts,

8 Bland annat att kontakten är personlig, positiv och äger rum på jämlik basis.

2002). Därutöver har sociologisk forskning framhållit kontextuella faktorer, till exempel politisk retorik, religion och politisk representation (Hjerm, 2009; Bohman, 2014).

Förklaringar till varför vissa individer är mer toleranta än andra har också erbjudits från en *statsvetenskaplig* horisont. Den här litteraturen har framför allt studerat den politiska dimensionen av tolerans med betoning på institutionella, ekonomiska och kulturella faktorer (se exempelvis Sullivan, Piereson & Marcus, 1993; Gibson & Gouws, 2000). En förklaring som fått stor uppmärksamhet är betydelsen av den allmänna välbästandökningen i en befolkning. I takt med att befolkningen får sina behov av grundtrygghet mättade i form av materiella behov, kommer befolkningen att prioritera mer postmateriella och icke-materiella värden som yttrandefrihet, vilket får positiva effekter på mer mellanmännsliga relationer och tolerans (Inglehart & Welzel, 2005).

Statsvetare har också visat att tolerans mot olika grupper hänger samman med de historiska och politiska traditioner som präglar ett land (Weldon, 2006; Peffley & Rohrschneider, 2003). Inte sällan poängteras betydelsen av institutioner. Institutioner har en förmåga att forma individuella preferenser och beteenden och attityder mot andra människor, till exempel genom olika incitament (North 1990; Peters, 2011). En institutionell förklaring som återkommer i litteraturen för att förklara variationer i olika mellanmännsliga attityder är betydelsen av generella välfärdssystem (Rothstein & Stolle, 2003). Studier har visat att i länder med ett mer omfattande välfärdssystem har befolkningen också högre tolerans (Rapp, 2015). Förklaringen sägs ligga i välfärdssystemens förmåga att erbjuda en miniminivå av social trygghet vilket reducerar den individuella eller gruppbase

oron eller känslan av konkurrens, vilket har betydelse för våra attityder mot olika grupper.

Sammantaget visar den här introduktionen att forskningen om tolerans har bäring på en mångfald ämnesinriktningar. I praktiken är gränsdragningen mellan olika forskningsinriktningar inte så skarp och olika teorier har i praktiken utvecklats i relation till varandra.

Organiseringen av antologin

I den här antologin presenteras forskning från olika ämnesinriktningar och metodologiska utgångspunkter. Antologin är uppdelad i tre delar som svarar mot de teman som aktualiserats inledningsvis. Den första delen beaktar tolerans från ett jämförande, historiskt och samtida perspektiv och inleds med ett kapitel författat av *Susanne Wallman Lundåsen*. Med utgångspunkt i framför allt statsvetenskapliga teorier om modernisering och med empiriska data från World Values Survey (WVS) och European Values Study (EVS), erbjuder Wallman Lundåsen en omfattande empirisk analys av hur medborgarnas tolerans till olika utsatta grupper i Sverige och ett stort antal andra OECD-länder har utvecklats de senaste decennierna. Dessutom ger Wallman Lundåsen en inblick i synen på invandring i ett antal EU-länder. Empiriska resultat varvas med ett flertal teoretiska förklaringar till hur skillnaderna i tolerans mellan länder och till olika grupper kan förstås.

I det nästkommande kapitlet tar *Lars Trägårdh* fasta på den svenska självförståelsen som en av de mest toleranta befolkningarna. Med utgångspunkt i ett historiskt perspektiv och med spjörn i den svenska "statsindividualismen", blottlägger Trägårdh en stundtals uppenbar

klyfta mellan abstrakt och konkret tolerans. Det finns, menar Trägårdh, en stor tolerans för idéer och beteenden som harmonierar med individens frihet och självförverkligande men en betydligt mindre tolerans för idéer och beteenden som tar sin utgångspunkt i kultur, religion eller ideologi. Här lyfter Trägårdh bland annat fram att den universella välfärdsstaten i sig är ett problem eftersom den sätter gränser för pluralism, värderingsskillnader och tolerans.

Det fjärde kapitlet är skrivet av *Kari Steen-Johnsen*. I dialog med kapitlen av Wallman Lundåsen och Trägårdh samt med utgångspunkt i forskning från Norge erbjuder författaren flera insiktsfulla reflektioner om såväl förutsättningarna för tolerans som dess gränser och bärkraft. På temat toleransens gränser lyfter hon exempelvis fram både egen och annan forskning som visar att den universella välfärdsstaten också har format en vilja att visa tolerans. Steen-Johnsen framhåller också att i tider av stora förändringar krävs ökad kunskap för att förstå villkoren för hur toleransen utvecklas i ett samhälle. Här ser hon en potential i studier som riktar intresset mot de processer och perspektiv som sker i det civila samhället och lokalsamhället.

I antologins andra del riktas strålkastarljuset mot hur toleransen utvecklas bland unga och unga vuxna, men också hur begreppet tolerans uppfattas och beskrivs empiriskt och filosofiskt. Den här delen inleds med ett kapitel skrivet av *Erik Lundberg* och *Ali Abdelzadeh* som i en analys visar hur toleransen utvecklas bland unga och unga vuxna mellan 13 och 28 år. En central fråga är i vilken utsträckning toleransen är föränderlig, och när toleransen i sådana fall är mest påverkbar. Resultatet visar bland annat att ungdomar blir mer toleranta i takt med att de blir äldre, att tjejer är mer toleranta än killar i alla åldersgrupper och att ungdomar som läser studieförberedande

program är mer toleranta än ungdomar på yrkesförberedande program. Det visar också att toleransen tycks stabilisera sig i takt med att ungdomar blir äldre, vilket indikerar att det är i de yngre åldrarna som toleransen är mer rörlig och påverkbar.

I det sjätte kapitlet ger samma författare ytterligare en pusselbit till vår kunskap om vad som utmärker ungdomar som under ungdomsåren utvecklar olika nivåer av tolerans. Författarna analyserar hur – om alls – toleransen samvarierar med andra för demokratin värdefulla attityder och kompetenser som exempelvis social tillit, politisk kunskap, synen på jämställdhet och demokrati. En central slutsats av analysen är att ungdomar, vars tolerans minskar under tonåren, också uppger en sjunkande social tillit, en lägre politisk kunskap och en något fallande nöjdhet med demokratins funktionssätt. En försiktig tolkning av resultatet är att ungdomar vars tolerans minskar också hyser en ökad missnöjdhet med vad våra institutioner presenterar, en ökad misstro mot människor i allmänhet och en sjunkande kunskap om politik och samhälle.

I det följande kapitlet kommer ungdomarna själva till tals och belyser perspektiv, referensramar och reflektioner på temat tolerans. Genom kvalitativa fokusgruppsintervjuer undersöker *Cecilia Arensmeier* vilka föreställningar om tolerans som finns hos unga i 17–18-årsåldern. Resultaten visar att tolerans uppfattas av ungdomar som acceptans för det som ogillas och är annorlunda än en själv, till exempel individuella skillnader som sätt att vara och se ut, till skillnader baserade på kultur, religion, sexuell läggning eller åsikt. Ungdomarna relaterar också tolerans till en form av förpliktelse som innebär att inte blanda sig i, att värdesätta olikheter men också att erkänna förekomsten av utsatta grupper. Vidare uttrycker ungdomarna

att alla har ett ansvar för toleransen, men att överordnade grupper, till exempel vuxna, har ett särskilt ansvar. När gränslinjer berörs lyfts kränkningar fram som en klar sådan, samtidigt som måttstocken framför allt uppfattas vara individuell.

De avslutande två kapitlen i den här delen erbjuder en mer filosofisk ingång till begreppet tolerans. I kapitel åtta presenterar *Johan von Essen* sin syn på begreppet tolerans och dess betydelse. Författaren argumenterar för en föreställning där tolerans måste vara grundad i en konflikt med någon man ogillar eller inte instämmer med, men accepterar. Han menar att begreppet utifrån en sådan förståelse kan synliggöra, öppna upp och överbrygga konflikter i samhället. von Essen vänder sig därmed mot föreställningar om tolerans som ett passivt accepterande av något som ogillas eller är konfliktfyllt, vilket han menar i värsta fall kan bidra till ett mer fragmenterat och polariserat samhälle.

Kapitel nio är skrivet av *Elisabet Langmann* och erbjuder ytterligare ett filosofiskt bidrag till vår förståelse av begreppet tolerans. I likhet med von Essen ägnar Langmann intresse åt begreppet tolerans och dess potential men riktar särskilt intresse mot begreppets kapacitet i en lärandesituation i skolan och i mötet mellan lärare och elev. Med utgångspunkt i filosofin, och med konkreta exempel från klassrummet, ger författaren argument till varför undervisning om tolerans är angelägen, vad sådan undervisning kan handla om och hur begreppet tolerans kan användas i undervisningssammanhang. Kapitlet har därmed en direkt bäring på skolans värdegrundsarbete genom att visa på hur begreppet tolerans kan hjälpa lärare i skolan att skola ett motstånd mot främlingsfientlighet och intolerans. Men

kapitlets generella anslag talar starkt för dess giltighet också i andra sammanhang där behoven att främja tolerans aktualiseras.

I den tredje och sista delen av antologin behandlas toleransens orsaker eller mekanismer, eller med andra ord, vad som kan förklara varför vissa unga är och blir mer toleranta än andra. I tur och ordning behandlas vilken roll familjen, ungdomars sociala nätverk, ett föreningsengagemang och skolan har för utvecklingen av ungas tolerans. Samtliga kapitel baseras på longitudinella data från forskningsprojektet Youth & Society (YeS) vid Örebro universitet och riktar intresset mot toleransen gentemot gruppen invandrare.

Först ut är *Marta Miklikowska* som undersöker vilken roll föräldrar har för utvecklingen av ungdomars tolerans och intolerans. Med utgångspunkt i avancerade statistiska analyser konstaterar Miklikowska att föräldrar har inflytande över hur ungdomars tolerans och intolerans utvecklas, och att inflytandet är större ju bättre relationer de har med sina barn. Hon visar också att ungdomar påverkar sina föräldrars tolerans och intolerans i lika stor utsträckning. Dessutom visar Miklikowska hur överföringen av intolerans från föräldrar till deras barn kan motverkas. Resultaten av analyserna visar att ungdomar med invandrarvänner påverkas mindre av föräldrars intolerans än ungdomar utan invandrarvänner.

I det nästföljande, elfte kapitlet, behandlar *Viktor Dahl* vilken roll vänner har för framväxten av ungdomars tolerans gentemot invandrare. Dahl undersöker om ungdomar mellan 13 och 18 år över tid blir mer lika sina vänner vad gäller tolerans mot invandrare, eller om potentiella likheter som ungdomar uppvisar i tolerans beror på selektion, det vill säga att ungdomarna skaffar vänner med samma åsikter om invandrare som de själva har. Dahl konstaterar att ung-

domar med en i genomsnitt mer tolerant vänskapskrets blev mer toleranta gentemot invandrare. Han visar också att ungdomar i de yngre ungdomsåren valde att umgås med vänner med liknande nivå av tolerans. Någon sådan effekt fanns dock inte i analysen för den äldre åldersgruppen. Författaren konstaterar att vänner tycks ha en dubbelroll i de yngre ungdomsåren; vänner fungerar här både som en källa för toleransinflytande och som ett mål för dem med liknande nivåer av tolerans. Någon sådan dubbelroll återfanns dock inte i de äldre ungdomsåren.

I det tolfte kapitlet undersöker *Erik Lundberg* och *Ali Abdelzadeh* huruvida ett engagemang i en förening påverkar ungas tolerans. Resultaten kan inte bekräfta något entydigt stöd för att ett medlemskap i en förening ökar ungdomars tolerans. Ungdomar som valde att bli medlemmar tycks nämligen inte öka sin tolerans nämnvärt i takt med att medlemskapet fortgår. Vidare visar resultaten att det inte verkar föreligga någon självselektionseffekt, det vill säga, att unga med högre tolerans väljer att gå in i föreningarna än de med lägre tolerans. Samtidigt är författarna noga med att poängtera att studien utgår från huruvida unga varit medlemmar i olika typer av föreningar eller inte, och att andra mått på engagemang kan ge andra resultat.

I antologins sista och trettonde kapitel erbjuder *Metin Özdemir* och *Sevgi Bayram Özdemir* svar på hur skolan kan främja svenska ungdomars interetniska relationer. Med grund i omfattande analyser konstaterar författarna att skolans etniska sammansättning har betydelse för hur ungdomarna tänker kring invandrare och om de har jämnåriga vänner som är invandrare. De visar bland annat att ungdomar i etniskt blandade skolor över tid fick en positivare attityd till invandrare, men att ungdomarna i skolor med få invandrare bara

visade en ökad positiv attityd om de hade en vän med invandrabakgrund. Författarna visar också att elever som har lärare som initierar politiska diskussioner i klassrummet också över tid blir mer toleranta. Att som lärare inleda dialog med elever om politiska och sociala frågor och främja samverkan med elever från en annan bakgrund kan således bidra till att främja positiva attityder och tolerans.

Del 1.
**Tolerans i ett jämförande
och historiskt perspektiv**

2. Tolerans ur ett jämförande perspektiv

Susanne Wallman Lundåsen

Inledning

I den allmänna debatten har det ibland ifrågasatts om det verkligen finns värderingar som är typiska för till exempel dem som bor i USA, Italien eller för den delen Sverige. Eller om värderingar är allmänmänskliga och återfinns i ungefär samma omfattning runt om i världen? Inom den empiriska samhällsvetenskapliga forskningen har frågan om i vilken utsträckning befolkningen i olika länder liknar eller skiljer sig åt utifrån grundläggande mänskliga värderingar ägnats stor uppmärksamhet. Med hjälp av stora och återkommande enkätundersökningar kan det konstateras att många grundläggande värderingar och attityder varierar mellan länder (se t.ex. Halman, Sieben & van Zundert, 2012; Inglehart & Welzel 2005; Welzel, 2013).

Tolerans framhålls som ett grundläggande värde i liberala demokratier. På ett övergripande plan förutsätts de styrande och de som befinner sig i opposition tolerera varandra. I takt med en tilltagande globalisering har statsvetare debatterat huruvida den generella ut-

vecklingen i världen går mot mer av intolerans eller mer av tolerans i takt med att kontakterna mellan människor med olika religiös eller etnisk bakgrund ökar (se t.ex. Huntington, 1993; Inglehart & Norris, 2003). Huntington (1993) argumenterade för att kontakter bidrar till ökade konflikter mellan grupper som inte tillhör samma kulturella sfär. Medan Inglehart och Norris (2003) pekade på att synen på jämlikhet mellan könen och tolerans mot exempelvis homosexuella är den avgörande vattendelaren snarare än synen på demokrati. Sverige lyfts i dessa sammanhang ofta fram som ett land med relativt toleranta attityder i jämförelse med de flesta andra länder i synen på olika grupper.

Tolerans är en hållning som därför har lyfts fram som betydelsefull i demokratiska samhällen eftersom tolerans anses bidra till att minska risken för att svåra och uppsplitande konflikter mellan olika grupper uppstår. Forskningen skiljer på olika typer av tolerans, dels tolerans som en abstrakt princip och dels tolerans som rör specifika situationer (Sniderman, Tetlock, Glaser, Green & Hout, 1989; Halman, Sieben & van Zundert, 2012). Tolerans ska i det här kapitlet förstås som ”en villighet att tolerera eller acceptera personer eller vissa grupper samt deras grundläggande värderingar och beteenden med avseende på samexistens (även om de [grundläggande värderingarna och beteendena] är helt annorlunda jämfört med ens egna)” (Kirchner, Freitag, & Rapp, 2011, s. 205). Den typ av tolerans som kommer att behandlas i detta kapitel rör främst den typ av tolerans som knyts till specifika situationer som att exempelvis inte vilja ha vissa grupper av människor som grannar.

I mer pluralistiska samhällen, där människor har olika bakgrund och förhållningssätt, är kraven ofta större på att individer tillåter och

kanske även bejakar skillnader i livsstil i samhället för att en fredlig samexistens ska vara möjlig. Samtidigt har forskare pekat på riskerna med att för mycket tolerans kan gränsa till likgiltighet inför andras situation (Halman, et al., 2012; Haidt, 2016). Syftet med detta kapitel är att beskriva variationen mellan olika länder vad gäller tolerans mot olika grupper.

Kapitlet är disponerat på följande sätt: Först en genomgång av moderniseringsteori och värderingar samt betydelsen av synen på de utsatta i samhället, och efter det en beskrivning av variation mellan olika OECD-länder med avseende på tolerans gentemot olika grupper. Sedan följer en genomgång av hur olika gruppers ställning gentemot varandra kan förklara negativa attityder, följt av en genomgång av variationen i syn på invandring mellan EU-länder. Kapitlet baseras på surveydata från undersökningarna World Values Survey (WVS) och European Values Study (EVS). Materialet kommer främst att presenteras deskriptivt i form av diagram. För att underlätta läsning och tolkning av dessa diagram har urvalet av länder starkt begränsats.

Modernisering och värderingar

Inom forskningen har en rad olika förklaringar förts fram till varför exempelvis tolerans respektive negativa attityder till andra grupper uppstår. En typ av förklaringar utgår från betydelsen av individuella faktorer och grundar sig främst i psykologisk forskning (se t.ex. Allport, 1954; Pettigrew, 1998; Pettigrew, Tropp, Wagner & Christ, 2011). Utöver dessa förklaringar som tar sin utgångspunkt främst i psykologiska teorier finns även mer sociologiska förklaringar som

bygger på grupper relationer till varandra samt att faktorer i det omgivande samhället inverkar på de värderingar som uppstår.

Graden av modernisering, det vill säga övergången från jordbrukande småskaliga bondesamhällen till urbaniserade och mer storskaliga industrisamhällen har återkommande använts som en förklaring till varför värderingar varierar mellan länder och mellan olika tidsperioder. Redan tänkare som Marx, Durkheim och Weber lyfte fram betydelsen av modernisering för att förklara hur skillnader i värderingar uppstår. I mer samtida forskning har bland annat Ronald Inglehart och Christian Welzel (2005) fört fram betydelsen av graden av modernisering för att kunna förklara skillnader i värderingar mellan olika länder.

Inglehart (1998) betraktar värderingar på ett sätt som liknar Maslows behovstrappa. För Inglehart (1998) är de materiella behoven i ett land viktiga tillsammans med den fysiska tryggheten för att förstå skillnader i värderingar. Människor måste först, likt i Maslows behovstrappa, få sina grundläggande behov av näring och trygghet tillgodosedda innan andra behov kan tillfredsställas. Först när hotet om svält inte längre framstår som realistiskt för befolkningen, och den fysiska tryggheten är säkrad, kan andra behov växa fram. Med andra ord, om det materiella välbefindandet i ett land har uppnått en nivå där den övervägande delen av befolkningen, genom välfärdssystem och eget välbefindande, inte längre uppfattar hungersnöd som ett realistiskt hot kan befolkningen enligt Inglehart och Welzel (2005) börja prioritera andra behov. Författarna argumenterar för att detta leder till mer fokus på viljan att kunna uttrycka sig själv. De kallar denna förskjutning för en postmateriell förskjutning där fokus går från prioritering av materiell trygghet till andra icke materiella

värden som yttrandefrihet. Graden av postmaterialism skulle enligt dessa forskare påverka en rad andra värderingar som till exempel en ökad tolerans gentemot olika grupper i samhället. Med prioritering av att få ge uttryck för egna åsikter kommer enligt dem även en ökad tolerans för andras uttryck (Inglehart, 1998; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013).

För Inglehart (1998) är värderingar tämligen stabila över tid och förändras främst genom att de materiella villkoren för befolkningarna förändras. Värderingar i ett land förändras således genom att generationer som vuxit upp under bättre levnadsvillkor ersätter varandra (Inglehart, 1998; jfr Pettersson, 1988). Inglehart och Welzel (2005) argumenterar inte för att de har en förklaringsmodell som helt kan förutsäga länders utveckling men att deras förklaringsmodell kan peka på den sannolika riktningen på förändringen. Det betyder inte heller att länderna med tiden per automatik rör sig i en postmateriell riktning utan att mindre trygga levnadsvillkor även kan resultera i att befolkningarnas värderingar rör sig i en mer materiell riktning.

Ett vanligt sätt att mäta postmateriella värderingar är genom att använda ett index bestående av frågor som mäter hur individer prioriterar vad som anses vara viktiga frågor för landet, nämligen: att upprätthålla ordningen i landet, ge människor mer att säga till om, bekämpa prisökningar och skydda yttrandefriheten. Exempel på postmateriella värderingar i ett land är när befolkningen föredrar att ge människor mer att säga till om samt att skydda yttrandefriheten framför att bekämpa prisökningar eller att upprätthålla ordningen i landet. Ju större andel i befolkningen som prioriterar dessa frågor framför att bekämpa prisökningar och upprätthålla ordningen i

landet desto mer domineras landet av postmateriella värderingar (Inglehart, 1998).

Sverige och övriga nordiska länder avviker i många analyser på flera olika värderingsdimensioner (Inglehart & Welzel, 2005; Pettersson 1988; Delhey & Newton, 2005; Trägårdh, Wallman Lundåsen, Wollebæk & Svedberg, 2013). Den svenska befolkningen framstår som en befolkning med en hög grad av postmaterialism vilket också speglas i att sekulära och individualistiska värderingar prioriteras högt. Det märks även i en hög grad av mellanmänsklig tillit (Delhey & Newton 2005; Trägårdh, et al., 2013).

Betydelsen av synen på de utsatta

Ytterligare ett teoretiskt perspektiv som vill förklara skillnader i tolerans gentemot olika grupper är huruvida olika grupper uppfattas som att de själva har förvällat sin situation av relativ utsatthet eller om de uppfattas ha hamnat i utsatthet till följd av omständigheter som de själva inte kan råda över. Detta perspektiv har långa anor inom den samhällsvetenskapliga forskningen och även i den politiska debatten (se t.ex. Svedin, 2015, för en översikt). Tidigare forskning har bland annat visat på att uppfattningen om vilka som själva förvällat en utsatt ställning i samhället delvis kan förklaras av den bild som massmedierna bidrar till att skildra (Larsen, 2013). Larsen (2013) lyfter särskilt fram hur synen på utsatta grupper kan bidra till att påverka sammanhållningen hos befolkningen i ett land.

Sammanhållningen mellan olika grupper kan utmanas om de som är behövande identifieras med negativa stereotyper och att de själva på något sätt starkt bidragit till att försätta sig i en sådan situation

att de behöver andras hjälp. I forskningen har en distinktion gjorts mellan grupper som befolkningen uppfattar som ”deserving poor” och ”undeserving poor” (jfr Katz, 1990). De utsatta som förtjänar att få samhällets hjälp (deserving poor) är ofta sådana grupper som utpekas som att de av olika skäl, främst fysiska, inte klarar av att försörja sig själva. Medan grupper som anses själva ha förorsakat sin situation genom sitt beteende betraktas som att de i lägre utsträckning förtjänar samhällets stöd.

Ur ett svenskt historiskt perspektiv har det i olika omgångar debatterats vilka i samhället som förtjänar respektive inte förtjänar solidaritet och omsorg från majoritetssamhället. När fattigdom blev en fråga som de sekulära offentliga institutionerna skulle hantera och ta över från Svenska kyrkans ansvar kom bland annat frågan om synen på vilka som förtjänar samhällets stöd att debatteras. Under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet skedde på många platser runt om i Sverige en relativt snabb och påtaglig omvandling av lokalsamhällen med en inflyttning från landsbygden till städerna i takt med att landet industrialiserades (Svedin, 2015). I olika debattinlägg fördes idéer fram om olika gruppers natur och hurvida de utgjorde en fara för den allmänna ordningen eller inte och vilka grupper som ansågs som förbättrliga eller oförbättrliga. Det framgår tämligen tydligt i olika historiska studier att personer med missbruksproblem och som i allt väsentligt saknade sociala band som integrerade dem i det omgivande samhället framstod som mindre skyddsvärda och mer oförbättrliga till sin läggning (Ambjörnsson, 1993; Svedin, 2015). Gruppen som saknade sociala band till det omgivande samhället utgjordes framför allt av ensamstående vuxna, och särskilt ensamstående män utan fast förankring i lokalsamhället betraktades med stor

skepsis (Svedin, 2015). Den arbetande och strävsamma personen som strävar efter att inte ligga samhället till last framstod som den ideala samhällsmedborgaren i en svensk kontext. Andra historiska studier har betonat lutherdomens betydelse i Sverige vars två överordnade värden var dels lydnad gentemot världsliga och kyrkliga auktoriteter och dels förnöjsamhet med den egna ställningen i samhället (Stjernquist, 1996, s. 44).

Personer med missbruksproblem har i olika omgångar betraktats som sjuka och mer skyddsvärda respektive som att de själva förvärlat sina problem och därför är mindre skyddsvärda. Larsen (2013) argumenterar för att en ny grupp i form av unga invandarmän har framträtt under 2000-talet i svenska medier, och vars närvaro sannolikt har fortsatt att öka. De porträtteras enligt Larsen (2013) ofta som farliga och förknippade med brottslighet, som alienerade och som om deras problem i stor utsträckning är självförvällade.

En önskad granne som mått på tolerans

Ett sätt att mäta attityder till olika grupper har varit att fråga hur någon ställer sig till olika grupper i specifika situationer (Kirchner, Freitag & Rapp, 2011). Detta brukar betecknas som situationsspecifik tolerans. Denna typ av tolerans har mätts i undersökningar som World Values Survey (WVS) och European Values Study (EVS).

WVS och EVS riktas till ett slumpmässigt urval av befolkningen i varje land. Vanligen intervjuas 1000–2000 personer per land. Eftersom många frågor behålls mellan varje undersökningsomgång är det möjligt att kartlägga eventuella förändringar i värderingar hos

befolkningen.¹ I WVS och EVS har ett antal frågor ställts i flera olika omgångar om vilka grupper som svarspersonerna inte vill ha som grannar. Faktoranalyser av svaren visar att toleransen till olika grupper inte tillhör en utan två separata dimensioner, dels en dimension som rör människor med annan etnicitet samt människor som är invandrade, dels en dimension som rör homosexualitet² och missbruk. Faktoranalys är en statistisk metod som används för att beskriva samvariationen mellan två eller fler variabler genom att mäta ett antal bakomliggande faktorer. Den ena dimensionen kan sägas röra det som kan uppfattas som syn på grupper utifrån beteende/läggning och den andra dimensionen rör människors ursprung.

I de följande avsnitten presenteras en beskrivning av hur invånarna i elva olika OECD-länder ställer sig till att föredra att inte ha dessa fem grupper som granne. Dessa elva länder har valts utifrån att de varit med i de tre senaste undersökningsomgångarna av WVS där dessa frågor har ställts, och det är därför även möjligt att redovisa eventuella förändringar över tid från 1994/98 till 2010/14. Redovisningen inleds med att presentera data från undersökningsomgången 2010–2014. Sedan redovisas hur attityderna till olika grupper har utvecklats över tid i olika länder. Först redovisas frågorna som rör förhållningssätt till människor utifrån deras ursprung och sedan redovisas frågorna som rör förhållningssätt till olika typer av beteende/läggning.

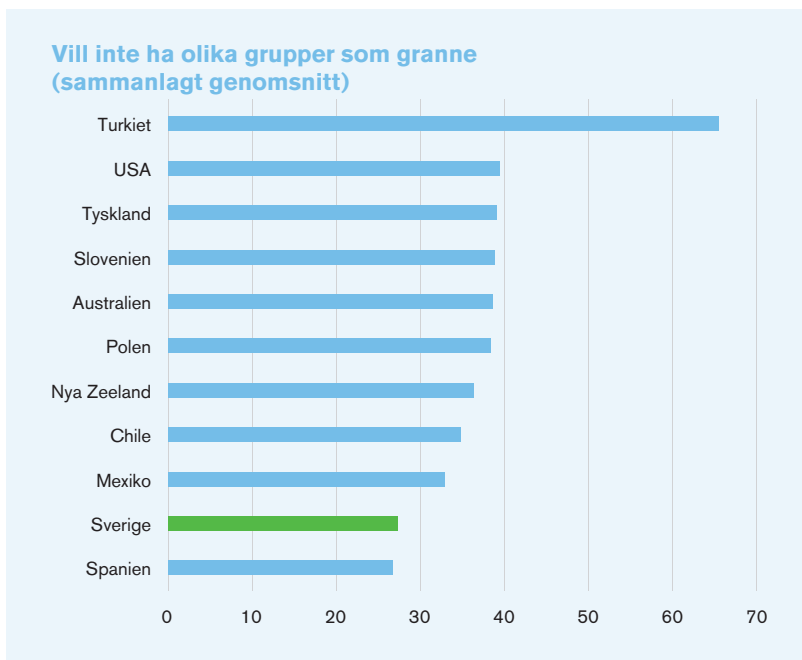
1 Både WVS och EVS genomförs som tvärsnittundersökningar där nya urval av befolkningen dras varje undersökningsomgång. För mer information om urval och metod se www.worldvaluessurvey.org respektive www.europeanvaluesstudy.eu.

2 Av utrymmeskäl redovisas inte faktoranalysen. Frågan som rör homosexualitet hör något sämre ihop med de två övriga frågorna som rör missbruk.

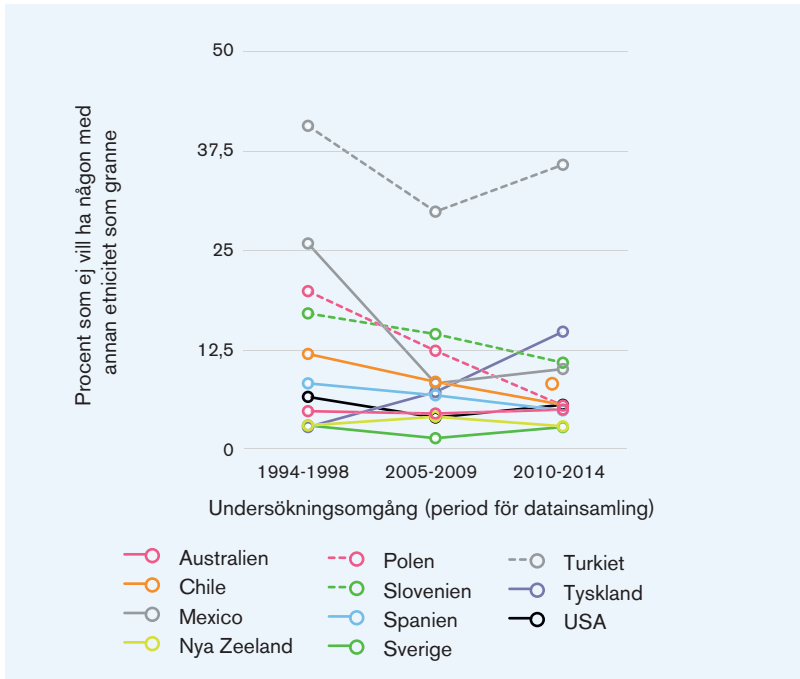
Trots att urvalet av länder som redovisats i figuren nedan är begränsat finns det en variation i graden av negativa attityder till olika grupper. I figur 1 går att se att Sverige i sammanhanget framstår som ett land där färre än genomsnittet hyser negativa attityder till olika grupper. Ytterligare är Spanien ett land där färre än genomsnittet hyser negativa attityder till andra grupper medan Turkiet däremot avviker från övriga länder i gruppen och framstår som det land där störst andel har negativa attityder till andra grupper.

Analyserna visar att personer med missbruksproblem är den grupp som genomgående störst andelar av befolkningarna inte vill vara granne med. I de flesta av de elva länderna, Turkiet utgör här ett undantag, är synen på att vara granne med någon som är homosexuell mer generös än gentemot en missbrukare. I Turkiet vill en marginellt större grupp inte ha homosexuella som granne jämfört med att ha en alkoholmissbrukare som granne. Turkiet avviker på det hela taget som landet med totalt sett minst öppenhet till att ha olika grupper som granne jämfört med de övriga länderna. Skillnaden är störst vad gäller synen på homosexuella där befolkningen i Turkiet har markant mer negativa attityder till homosexuella som grannar än övriga länder. En annan fråga är i vilken utsträckning attityderna till olika grupper är stabila eller föränderliga över tid mellan länderna. Är dessa attityder i förändring på liknande sätt som Inglehart och Welzel (2005) har beskrivit?

Den första dimensionen av tolerans i fråga om vilka personer som ej önskas som grannar rörde invandrare/gästarbetare och personer av annan etnicitet.

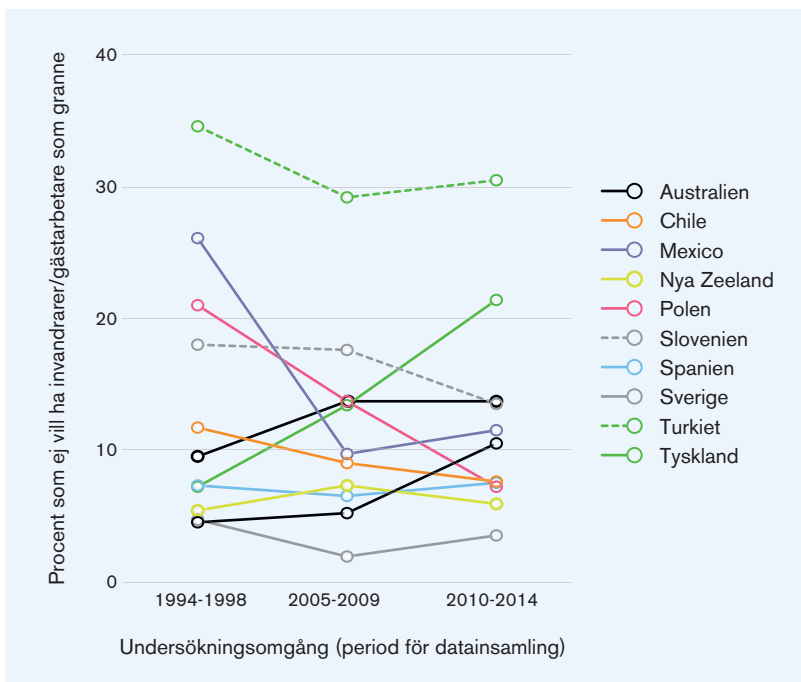

FIGUR 1. Andel som inte vill ha olika grupper som granne. Förklaring: Data från WVS 2010/2014. Svaret på flera olika frågor har sammanställts och genomsnittet av frågorna som rör att inte vilja ha som granne: narkotikamissbrukare, alkoholmissbrukare, homosexuella, personer av annan etnicitet och invandrare/gästarbetare. Vikter för att kompensera för bortfall har använts i skattningarna av procentandelarna.

FIGUR 2. Vill ej ha personer av annan etnicitet som granne. Förklaring: Data från WVS. Ett urval av OECD-länder som varit med i samtliga tre senaste undersökningsomgångar. Vikter har använts i skattningarna av andelarna

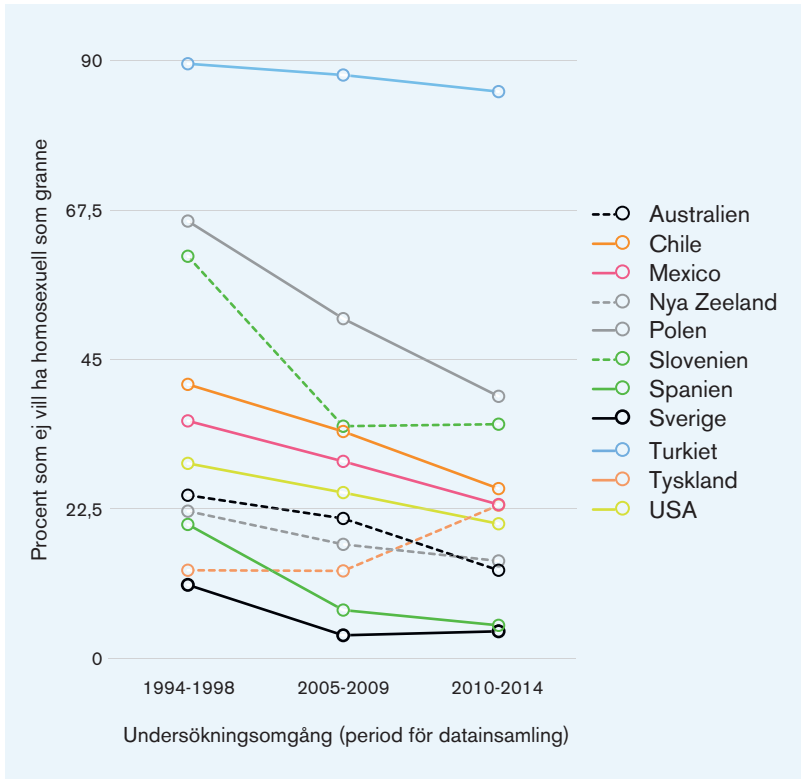
Figur 2 visar att trenden i de elva länderna går i flera olika riktningar vad gäller att inte vilja bo granne med personer med annan etnicitet. I Nya Zeeland och Sverige rör det sig om marginella förändringar mellan de olika undersökningsomgångarna samt att det rör sig om en väldigt liten andel av de svarande i dessa två länder som uppger sig vara negativt inställda till att ha en person med annan

FIGUR 3. Vill ej ha invandrare som granne Förklaring: Data från WVS. Ett urval av OECD-länder som varit med i samtliga tre senaste undersökningsomgångar. Vikter har använts i skattningarna av andelarna.

etnicitet som granne. I länder som Polen, Slovenien och Chile är det en sjunkande andel av de svarande som inte vill ha någon med annan etnicitet som granne. I Tyskland har dock andelen som inte vill ha någon med annan etnicitet som granne en ökande trend.

Figur 3 visar på en liknande utveckling för attityderna till att ha en invandrare som granne som för attityderna till att ha en granne av annan etnicitet.

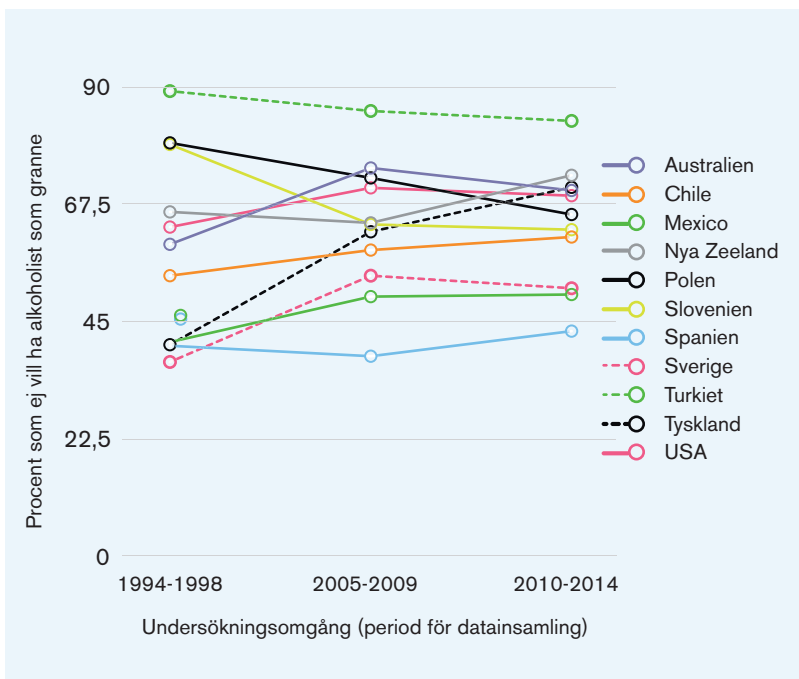
FIGUR 4. Vill ej ha homosexuell som granne, förändring över tid. Förklaring: Data från WVS. Ett urval av OECD-länder som varit med i samtliga tre senaste undersökningssomgångar. Vikter för att kompensera för bortfall har använts i skattningarna av andelarna.

Sammanfattningsvis visar det på att det inte finns någon övergripande trend för förändringar över tid för dessa OECD-länder. Länder som mer nyligen blivit demokratiserade som Chile, Polen och Slovenien visar på en trend mot att befolkningarna blivit mindre negativa till att ha en invandrad person som granne. Medan mer mogna demokratiers befolkningar som Australien och Tyskland visar på en motsatt trend. Här går trenden särskilt i Tyskland mot en minskad tolerans mot invandrare och personer med en annan etnicitet.

Den andra dimensionen av tolerans rörde tolerans gentemot grupper utifrån deras läggning eller beteende. Inledningsvis redovisas synen på homosexuella.

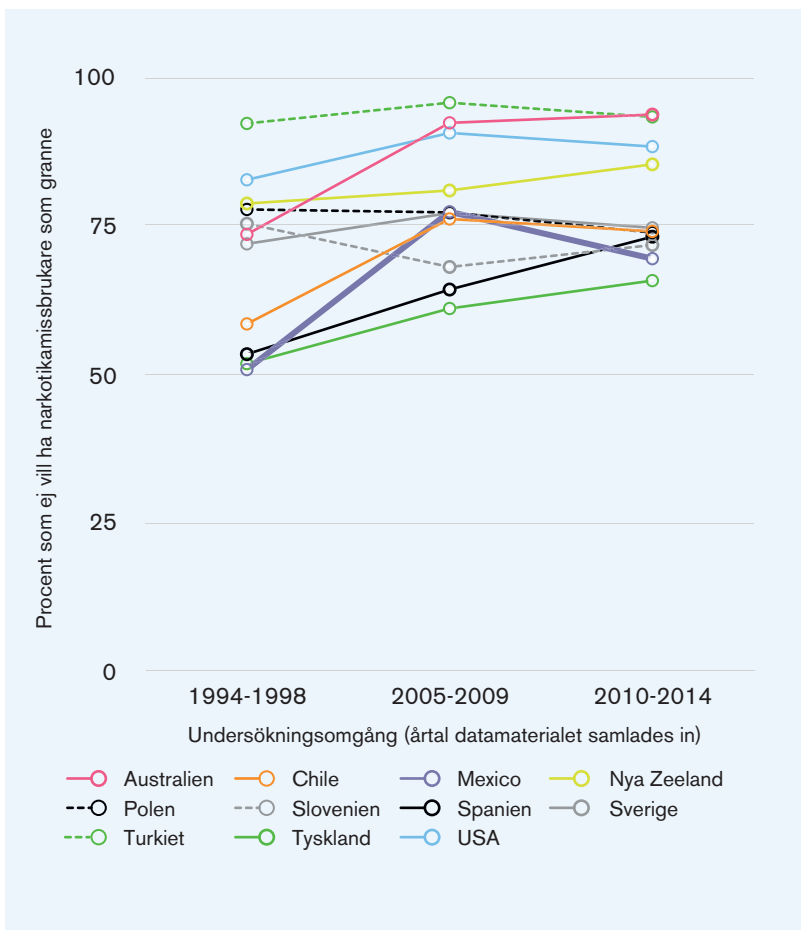
I figur 4 finns en tydlig trend av en sjunkande andel i befolkningarna i dessa OECD-länder som inte önskar ha homosexuella som grannar, vilket pekar på en ökande tolerans för homosexuella. Denna utveckling är i linje med vad Inglehart och Welzel (Inglehart, 1988, Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013) har pekat ut som en trend mot mer postmateriella värderingar där acceptans av homosexualitet ökar i takt med att samhällena blir mer postmateriella. Det land som i stort motsäger denna trend är främst Tyskland.

Figur 5 visar att trenden inte är lika tydlig vad gäller negativa attityder till alkoholmissbrukare. I en rad av länderna, som exempelvis Sverige, har andelen som inte vill ha alkoholmissbrukare som granne snarare ökat något sedan 1994/1998. Figuren nedan visar att en liknande trend finns vad gäller attityder till narkotikamissbrukare.

FIGUR 5. Vill ej ha alkoholist som granne. Förklaring: Data från WVS. Ett urval av OECD-länder som varit med i samtliga tre senaste undersökningsomgångar. Vikter för att kompensera för bortfall har använts i skattningarna av andelarna.

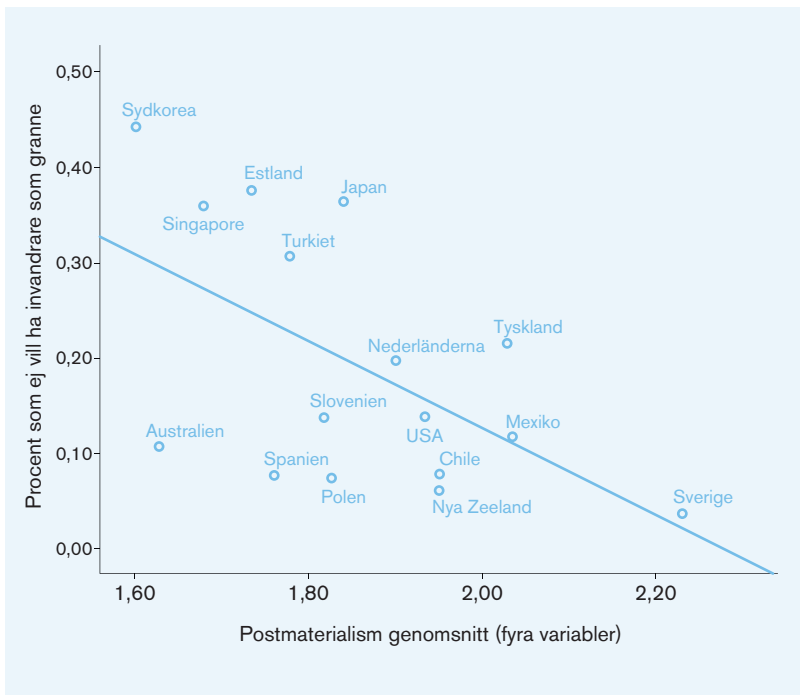
I figur 6 framgår att andelen som inte vill ha narkotikamissbrukare som granne har ökat från 1994/1998 i de flesta länderna. Denna ökning återfinns även bland dem som besvarat undersökningen i Sverige. Frågan är om det går att förklara skillnader mellan länderna med grad av postmaterialism? I det nästkommande avsnittet ska vi närma oss ett svar på den frågan.

FIGUR 6 Andelen som ej vill ha narkotikamissbrukare som granne. Förklaring: Data från WVS. Ett urval av OECD-länder som varit med i samtliga tre senaste undersökningsomgångar. Vikter har använts i skattningarna av andelarna.

Betydelsen av postmateriella värderingar

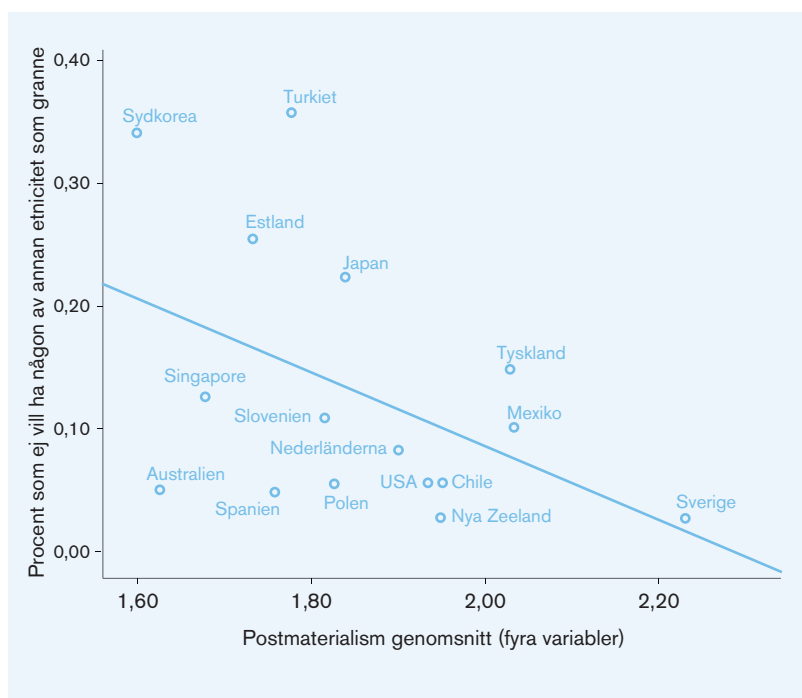
Utifrån Inglehart och Welzels (2005) teorier om hur graden av postmaterialism i ett land påverkar synen på andra grupper går det att förvänta sig ett samband mellan graden av postmaterialism och tolerans gentemot andra grupper. Nedan redovisas data för OECD-länder som deltog i senaste omgången av WVS. Figur 7 visar också att de

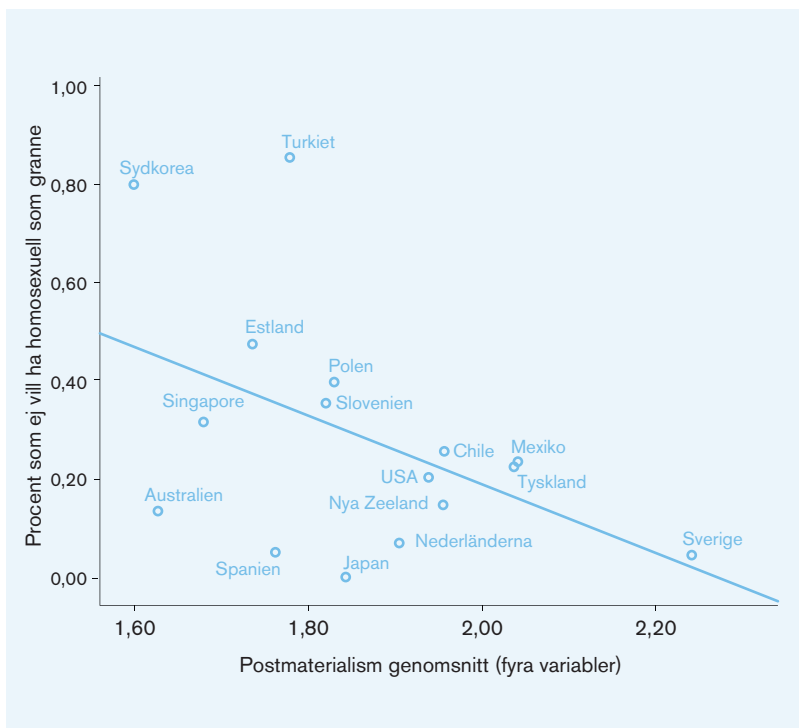
FIGUR 7. Postmaterialism och andelen som ej vill ha invandrare/gästarbetare som granne. Förklaring: Data från WVS (2010/2014). OECD-länder. $R^2=0,32$.

länder där en hög andel av invånarna uppger att de har postmateriella värderingar är det en lägre andel som uppger att de *inte* vill ha invandrare som grannar.

Ett liknande samband finns mellan andelen postmateriella värderingar och andelen som inte vill ha människor med en annan etnicitet än de själva som granne (se figur 8).

FIGUR 8. Postmaterialism och andelen som inte vill ha någon med annan etnicitet som granne. Förklaring: Data från WVS (2010/2014). OECD-länder. $R^2=0,21$.

FIGUR 9. Postmaterialism och andelen som ej vill ha homosexuell som granne. Förklaring: Data från WVS (2010/2014). OECD-länder. $R^2=0,22$.

Ju fler som har postmateriella värderingar i ett land desto färre uppger att de inte skulle vilja ha människor med en annan etnicitet än de själva som granne. Det verkar således finnas ett visst samband på ländernivå mellan grad av postmateriella värderingar i ett land och synen på personer med annan etnicitet och invandrade.

Sambanden till synen på missbrukare är dock svagare än synen på människor med annan bakgrund och homosexualitet.³ Detta tyder på att delvis andra faktorer kan förklara tolerans till missbrukare än de faktorer som förklarar synen på människor med annan bakgrund. Förklaringar som förts fram är synen på utsatta grupper som om de själva förorsakat sin utsatthet (Larsen, 2013). Samt att tolerans mot dessa grupper skulle kunna uppfattas som ett hot mot ordningen i samhället (Svedin, 2015; Johansson, 2008). Historiska studier har visat på att tolerans mot missbruk har minskat i tider av genomgripande sociala förändringar som i Sverige under moderniseringen under 1900-talets början (Johansson, 2008, s. 345–346).

Gruppfaktors betydelse

En annan typ av förklaring till tolerans har förts fram av Blumer (1958). Förklaringen består i att negativa attityder mellan olika grupper beror på den ställning som olika grupper i samhället har gentemot varandra och att attityder mellan grupper kan förklaras utifrån tillhörighet till olika grupper snarare än skillnader i individuella egenskaper. Enligt Blumer uppstår negativa attityder till andra grupper utifrån ett antal faktorer som relaterar både till den egna gruppens egenskaper och uppfattade egenskaper hos den andra gruppen. Blumer (1958, s. 4) menar att negativa känslor kan uppstå om:

3 Av utrymmesskäl redovisas inte dessa samband. Sambandet med graden av postmateriella värderingar och ej vilja ha narkotikamissbrukare som granne är Pearsons $r = -0,21$, samt Pearsons $r = -0,14$ för sambandet mellan graden av postmateriella värderingar och ej vilja ha alkoholmissbrukare som granne. Inget av sambanden är statistiskt signifikant.

- den egna gruppen uppfattas som överlägsen den andra gruppen,
- det finns en uppfattning om att den andra gruppen är underlägsen eller annorlunda jämfört med den egna gruppen,
- det finns ett uppfattat ägarskap hos den egna gruppen till olika fördelar eller privilegier,
- det finns en uppfattning att den andra gruppen hyser avsikter att förändra den egna gruppens rättigheter eller privilegier till det sämre.

Den fjärde faktorn kan sägas bestå av synen på den andra gruppen som ett hot. Hotet kan bestå i en uppfattad kamp mellan olika grupper om de begränsade resurser som samhällen förfogar över. Om en grupp uppfattar att den andra gruppen utgör ett potentiellt hot mot den egna gruppens status kan detta bidra till ökade konflikter mellan olika grupper och därmed även till mer negativa attityder mellan olika grupper (jfr Weldon, 2006; Putnam, 2007; Hjerm & Nagayoshi, 2011). För att Blumers grupporienterade perspektiv på attityder mellan grupper ska vara möjligt behöver ett antal olika villkor uppfyllas (Hjerm, 2007). Ett villkor är att grupperna bör vara distinkta mellan varandra och därmed ha tydliga gränser. Ju svårare det är att röra sig från en grupp till en annan grupp, desto mer troligt blir det att konflikter ska uppstå mellan grupper. För det andra har det påpekats att det är nödvändigt att det finns synliga skillnader mellan grupperna och att olika grupper därför går att synligt identifiera. För det tredje kan kontexten, det historiska, politiska och geografiska sammanhanget, vara av betydelse för i vilken utsträckning som konflikter mellan olika grupper uppstår. Tidigare studier har bland annat pekat på betydelsen av den ekonomiska utvecklingen i ett land

(Hjerm, 2007). Om den ekonomiska utvecklingen i ett land är svag är de ekonomiska resurserna som ett land förfogar över färre, och kampen om dessa resurser kan därför uppfattas som starkare och mer av ett nollsummespel. Ytterligare skulle ett lands politiska kontext både kunna fungera som dämpande av konflikter mellan olika grupper och som förstärkande av konflikter mellan olika grupper (Hjerm, 2007). Ett exempel på det sistnämnda skulle kunna vara hur politiska partier i sin retorik och politik utmålar stora skillnader mellan olika grupper.

Tidigare studier har försökt att pröva i vilken utsträckning som Blumers olika antaganden om orsaksförhållanden stämmer. I en studie har Hjerm (2007) undersökt i vilken utsträckning som negativa attityder till invandring förändras med storleken på den utrikes födda befolkningen i ett land. Resultaten visar på att storleken på andelen invandrare i befolkningen inte hade något direkt samband med attityder till invandrare. Andra studier pekar på att faktorer som i vilken utsträckning institutioner uppfattas som rättvisa och fungerande också har betydelse för tolerans (Kirchner, et al., 2011).

Synen på invandring inom EU

Många av de klassiska teorierna om hur tolerans respektive fördomar och agg mellan olika grupper uppstår har ett amerikanskt ursprung. Dessa studier baserar sig i stor utsträckning på studier av skillnader mellan afroamerikaner och framför allt den vita befolkningen i USA (Uslaner, 2012). Även om vetenskapliga teorier ofta har en generaliserande ambition, det vill säga att kunna förklara ett fenomen generellt och oberoende av det specifika sammanhanget, är det viktigt att

stanna upp och notera de olika utgångspunkter som studier av USA och länder i Europa ofta har. USA har i stor utsträckning kommit att identifiera sig som en invandrarnation (jfr Trägårdh, et al., 2013). I Västeuropa utgörs minoriteter till stor del, men inte uteslutande, av invandrad befolkning från forna kolonier, av arbetskraftsinvandring eller på senare tid av flyktinginvandring. Sammansättningen av olika invandrargrupper kan även skilja sig kraftigt åt mellan olika länder, det vill säga i vilken utsträckning gruppen består exempelvis av högt utbildad arbetskraft, eller om det rör sig om flyktinginvandring från länder med obefintliga eller starkt bristfälliga utbildningssystem. I Öst- och Centraleuropa, det vill säga de forna kommunistländerna, har den typ av invandring som skett till Västeuropa varit mer begränsad. Minoriteterna består ofta av andra grupper som har en längre historia i landet. Det kan röra sig om romer eller andra nationaliteter som utgör en mer eller mindre begränsad del av befolkningen (till exempel ungersktalande i Rumänien eller rysktalande i Lettland). Det kan även förekomma stora skillnader mellan länderna utifrån i vilken utsträckning dessa minoriteter faktiskt är synliga. För att göra länderna något mer jämförbara redovisas därför enbart data för de 15 länder som var medlemmar i EU år 1995.

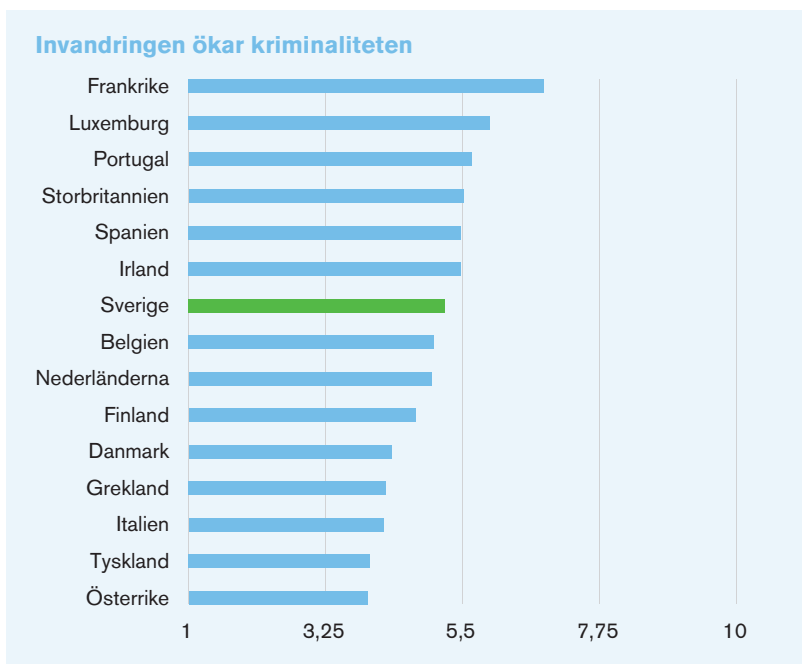
Invandring har kommit att bli en fråga som har hamnat högt upp på den politiska dagordningen under de senaste åren. I European Values Study (EVS) femte omgång, som genomfördes under perioden 2008/2010, det vill säga innan den stora flyktingkrisen till följd av bland annat kriget i Syrien, ställdes ett antal frågor om synen på invandring. Frågorna i EVS utgår till stor del från Blumers syn på vad som skapar konflikter mellan olika grupper i ett samhälle. Det vill säga synen på andra grupper av invandrare som ett hot utifrån;

att den andra gruppen är underlägsen eller annorlunda jämfört med den egna gruppen, och att den andra gruppen hyser avsikter att förändra den egna gruppens rättigheter eller privilegier till det sämre. En faktoranalys visar på att de frågor som redovisas nedan tillhör en sammanhängande dimension.

En fråga som ställs i undersökningen rör synen på invandrare som annorlunda gentemot den egna befolkningen genom att de är mer brottsbenägna och därför skulle bidra till att öka kriminaliteten i landet. Frågan har en svarsskala som går från 1–10, där 1 betyder att den svarande helt och hållet håller med om påståendet att invandrare ökar kriminaliteten i landet och där 10 betyder att den svarande tar avstånd från påståendet att invandrare ökar kriminaliteten i landet. Det betyder att ju högre genomsnittspoäng som ett land har desto mer tar befolkningen avstånd från påståendet.

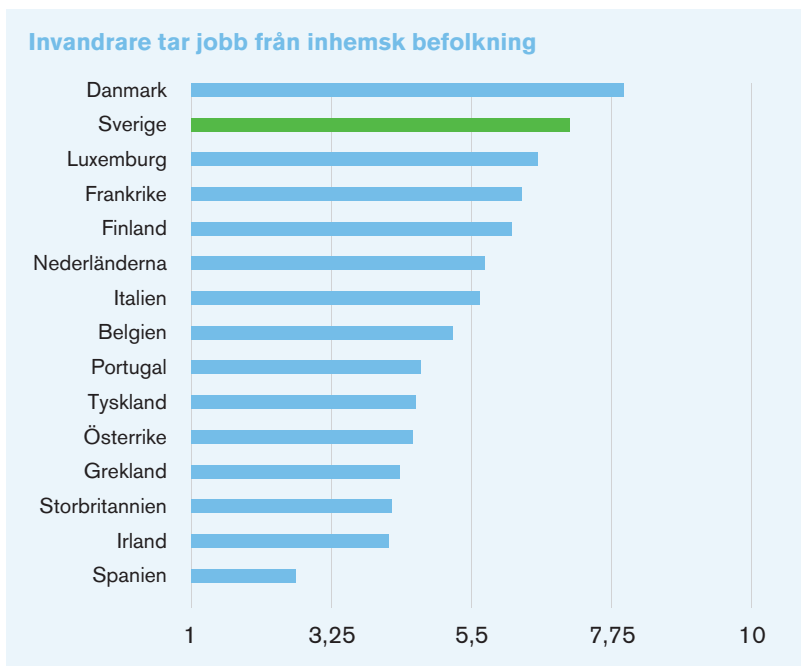
Som framgår i figur 10 finns det en viss variation mellan länderna. Sveriges befolkning placerar sig någonstans i mitten bland länderna vad gäller synen på kopplingen mellan invandring och kriminalitet. Dock ligger medelvärdet under 5 vilket tyder på att svarande i Sverige i större utsträckning håller med påståendet om att invandring ökar kriminaliteten i landet.

Ytterligare en fråga rörde i vilken utsträckning invandrare utgör ett hot för den inhemska befolkningen på arbetsmarknaden eller inte genom att de tar arbeten från den inhemska befolkningen.

FIGUR 10 Invandrare bidrar till att öka kriminaliteten i landet eller inte. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Svarsskala 1=invandringen bidrar till att öka kriminaliteten, 10=invandringen bidrar inte till att öka kriminaliteten.

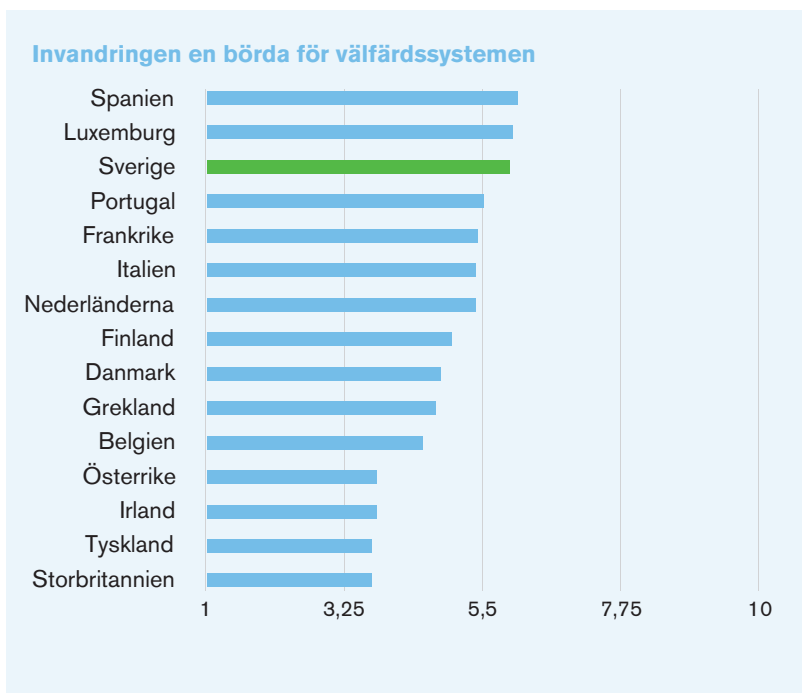
Resultaten presenteras i figur 11. Här framgår att de svarande i Sverige och Danmark avviker något gentemot övriga svarande genom att i större utsträckning än övriga anse att invandrare inte utgör ett hot mot deras arbeten. Detta i kontrast till befolkningen i Spanien där en betydligt större andel uppfattar att invandrare tar deras jobb. Här kan det vara värt att reflektera över att Spanien har haft invandring från länder i Latinamerika och därmed i stor utsträckning tagit

FIGUR 11. Invandrare tar jobb från inhemsk befolkning eller inte. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Svarsskala 1=invandrare tar jobb från landets befolkning, 10=invandrare tar inte jobb från landets befolkning.

emot spansktalande invandrare som möjligen på ett annat sätt än vad som gällt för invandrare till Danmark och Sverige har kunnat gå direkt in på arbetsmarknaden.

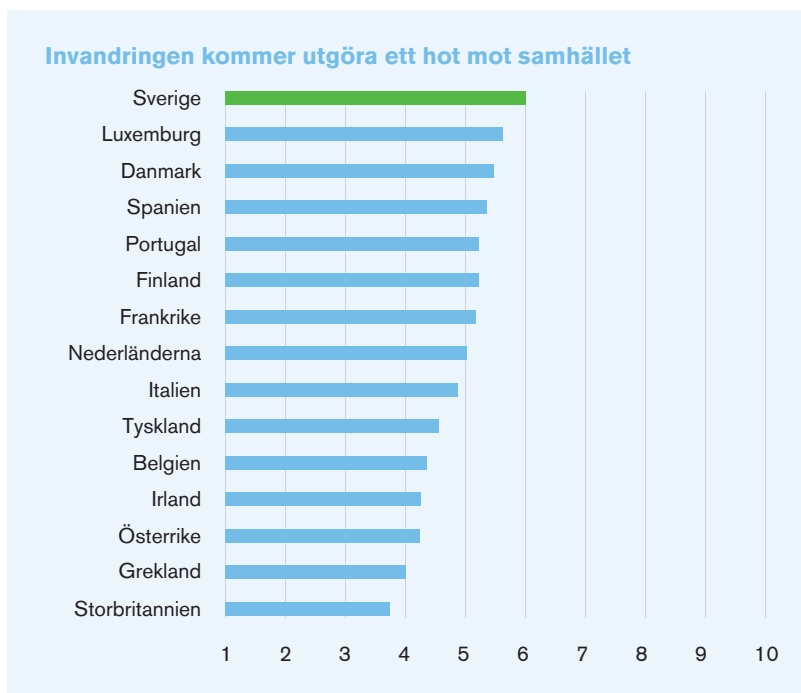
Ytterligare två frågor som rör synen på invandrare gäller huruvida invandrare är en börda för det egna landets välfärdssystem eller inte, samt om invandrare kommer att bli ett hot mot samhället eller inte.

FIGUR 12. Invandringen utgör en börda för välfärdssystemen eller inte. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Svarsskala 1=invandringen utgör en börda för välfärdssystemen, 10=invandringen utgör inte en börda för välfärdssystemen.

Figur 12 visar att de svarande i Sverige i lägre utsträckning än de flesta andra länders invånare anser att invandrarna utgör en börda för välfärdssystemen. Medelvärdet ligger strax över fem vilket indikerar ett slags neutral mittenposition. Bland de länder där flest håller med om att invandringen utgör ett hot mot välfärdssystemen återfinns Storbritannien och Tyskland.

Vad gäller om invandringen anses komma att utgöra ett hot mot samhället eller inte fördelar sig länderna på ett tämligen likartat sätt.

FIGUR 13. Invandringen kommer utgöra ett hot mot samhället eller inte. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Svarsskala 1=invandringen kommer att utgöra ett hot mot samhället, 10=invandringen kommer inte utgöra ett hot mot samhället.

I Figur 13 går det att konstatera att attityderna är mer tydligt negativa i Storbritannien än i Sverige. I Storbritannien ligger medelvärdet under 4 vilket indikerar att en större andel håller med om att invandringen utgör ett hot mot samhället än gruppen som menar att invandringen inte är ett hot mot samhället. Det är värt att notera att dessa data samlades in många år innan folkomröstningen om utträde ur EU (Brexit). I Larsens (2013) studie av hur medierna framställer

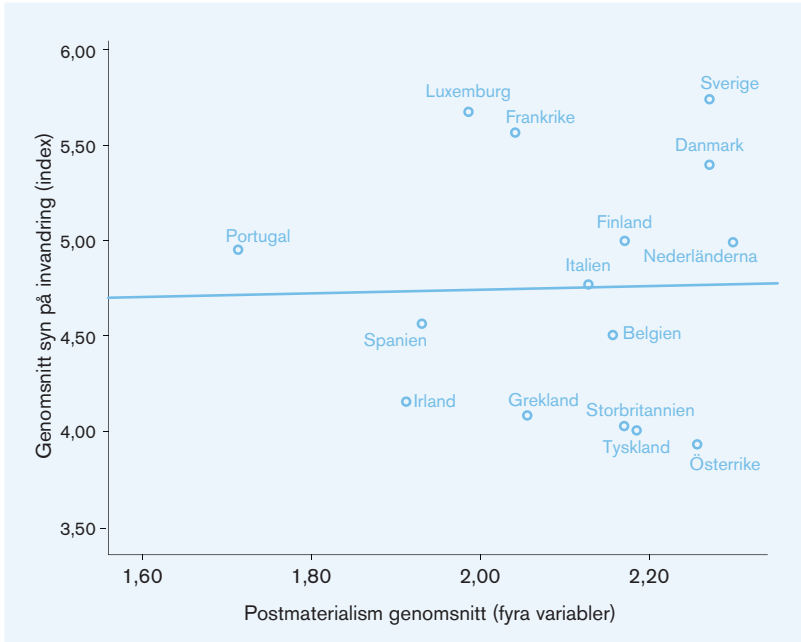
FIGUR 14. Genomsnitt för attityder till invandring. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Svarsskala 1=håller helt och hållet med, 10=tar helt och hållet avstånd från påståendet. Värdena bygger på de totala medelvärdena för påståendena ”invandrare tar jobb från den inhemska befolkningen”, ”invandrare ökar kriminaliteten”, ”invandrare är en börda för välfärdssystemen”, ”invandrare kan bli ett hot mot samhället”.

olika grupper visade han på att mediebilden var mer tydligt negativ gentemot invandrare i Storbritannien än i Danmark och Sverige.

Hur ser den generella bilden ut? Figur 14 bygger på de sammantagna medelvärdena för frågorna som rör invandring. Sammantaget visar figuren på att det finns en relativt stor variationsbredd mellan EU-länderna i synen på invandrare i samhället. De svarande i Sverige, i likhet med flera tidigare studier (se t.ex. Hjerm, 2007), tillhörde generellt sett gruppen med de minst negativa attityderna till invandrare och invandring.

Förklaringarna till variationsbredden mellan länderna är komplex. Det är också viktigt att komma ihåg att attityderna inte nödvändigtvis korrelerar med antalet invandrare i befolkningen (Hjerm, 2007). Det vill säga att länderna med den största andelen invandrade inte nödvändigtvis har de mest negativa befolkningarna och vice versa. Det betyder således även att dessa frågor antagligen besvaras i varierande grad utifrån faktiska erfarenheter respektive mer vaga föreställningar om denna grupp. Dessa frågor ställdes dock flera år innan den stora ökningen av antalet asylsökande till Europa som har medfört ett stort medialt och politiskt fokus kring dessa frågor. Det har antagligen bidragit till ett större engagemang hos befolkningarna i dessa frågor.

Tidigare studier av variationen i toleransen mellan länder i Europa har bland annat även fokuserat på skillnader i grad av postmaterialism (Kirchner, et al., 2011). Figur 15 nedan visar på att det bland dessa 15 EU-länder inte finns något tydligt samband mellan grad av postmateriella värderingar i befolkningen och synen på invandring och invandrare i befolkningen. Som framgår av figuren går det exempelvis inte att förklara attityderna i Storbritannien, Tyskland och Österrike enbart med grad av postmateriella värderingar i

FIGUR 15. Postmateriella värderingar och syn på invandring. Förklaring: Källa EVS 2008/2010. Samma data som i figur 13 användes för syn på invandring. $R^2=0,00$.

befolkningen eftersom dessa länder har förhållandevis höga värden på postmateriella värderingar men över lag mer negativa attityder till invandring än till exempel Finland som har liknande eller lägre nivåer av postmateriella värderingar. Liknande gäller Frankrike och Luxemburg som har relativt positiv syn på invandrare och invandring men en relativt sett lägre grad av postmateriella värderingar. Det behövs således mer djupgående analyser som tar i beaktande både individuella och nationella faktorer för att kunna förklara snarare än att enbart beskriva skillnaderna mellan länderna.

Avslutning

Detta kapitel har beskrivit variationer i tolerans gentemot olika grupper i ett urval av OECD-länder. I ett första steg redovisades förändringar över tid gällande synen på olika grupper utifrån data från World Values Survey (WVS) över perioden 1994–2014. De grupper som inkluderades i studien var 1) människor med annan etnicitet, 2) invandrare 3) homosexuella samt 4) missbrukare. I ett andra steg redovisades även synen på invandring inom EU-länderna genom att använda data från surveyundersökningen European Values Study (EVS) från 2008/2010. Det är viktigt att poängtera att data inte är dagsfärska och att förändringar kan ha skett under den period som förflutit. Dock förändras ländernas inbördes positioner, det vill säga om ett lands befolkning är relativt mycket respektive lite tolerant jämfört med andra länder, ofta långsamt över tid (jfr Inglehart & Welzel, 2005).

Med tolerans avsågs i det här kapitlet främst en villighet att tolerera eller acceptera personer eller vissa grupper samt deras grundläggande värderingar och beteenden (Kirchner, et al., 2011).

Resultaten från WVS visar att Sverige tillsammans med exempelvis Spanien är länder där medborgarna generellt sett gav uttryck för de mest toleranta attityderna mot olika grupper. I vissa länder, särskilt Turkiet, visar resultaten emellertid att medborgarna ger uttryck för minst toleranta attityder.

Resultaten av analyserna visar också att det inte finns någon övergripande trend när det gäller hur attityderna till olika grupper har utvecklats över tid. Snarare visar resultaten på variation mellan länderna och beroende på vilken grupp som studeras. Medan toleransen mot missbrukare är låg men tämligen stabil i många länder

är toleransen mot exempelvis invandrare och personer med en annan etnicitet något högre men varierar över tid och mellan länder. I länder som exempelvis Sverige, Spanien och Nya Zeeland är toleransen mot personer med en annan etnicitet hög och tämligen stabil över tid. Beträffande gruppen invandrare märks mer variation mellan länderna både i nivåer och sett över tid. Ett land som utmärker sig är Tyskland där invånarna över tid ger uttryck för en minskad tolerans mot invandrare och personer med annan etnicitet. Den tydligaste övergripande trenden över tid återfinns emellertid i synen på homosexuella där färre och färre i de undersökta länderna uppger att de inte vill ha homosexuella som granne.

Det här kapitlet har också presenterat resultat när det gäller synen på invandring i ett antal EU-länder, vilket har varit en synnerligen brännande och politisk fråga den senaste tiden. Resultaten från analyserna visar att det finns en variation inom ett urval av EU:s medlemsländer vad gäller synen på invandrare. I likhet med tidigare studier uppvisar de svarande i Sverige i genomsnitt minst negativa attityder till invandring (se t.ex. Hjerm 2007; Kirchner, et al., 2011). Tidigare studier har också betonat hur de nordiska länderna, inkluderat även svenska, ofta utgör ett undantag vad gäller förekomsten av vissa värderingar (Pettersson, 1988; Delhey & Newton, 2005). Precis som tidigare studier visat framstår synen på andra grupper såsom invandrare och människor med annan religion som mindre negativ i de data som redovisats i kapitlet för Sverige än i de flesta andra västländer (jfr Delhey & Newton, 2005).

Slutligen har det här kapitlet också närmat sig ett svar på hur variationer mellan olika länder avseende tolerans mot olika grupper kan förstås. En teoretisk förklaring som uppmärksammas i det här kapitlet är betydelsen av modernisering och postmateriella värderingar i

ett land. Analyserna i detta kapitel visar att variationen mellan länder delvis hänger samman med graden av postmateriella prioriteringar i befolkningen (Inglehart & Welzel, 2005). Ur detta perspektiv skulle värderingarna till stor del vara en följd av de materiella levnadsvillkor som befolkningen vuxit upp under. Västlandsökningarna som undanröjt hotet om svält i Sverige skulle med Inglehart och Wetzels perspektiv ha bidragit till mer toleranta attityder till andra grupper. Detta räcker dock inte som förklaring till variationen i synen på invandrare inom de EU-länder som studerades i kapitlet.

Det är viktigt att betona att för att förklara varför toleransen gentemot olika grupper varierar mellan länder krävs det mer omfattande analyser än vad som varit syftet med detta kapitel. Analyserna i det här kapitlet har exempelvis visat att graden av postmateriella värderingar inte kan förklara skillnaderna i tolerans mot personer med missbruksproblematik, en grupp som medborgare i många OECD-länder hyser en särskilt negativ inställning till. En alternativ förklaring till varför människor ger uttryck för en låg tolerans mot dessa grupper kan finnas i vad som brukar beskrivas som synen på de utsatta (Larsen, 2013; Svedin, 2015). Då anses dessa grupper själva ha förorsakat sin svaga ställning genom vad som uppfattas som ett omoraliskt och inte skötsamt leverne. Även i Sverige har skötsamhet i form av avhållsamhet från missbruk länge varit ett eftersträvarsvärt ideal och missbrukare har historiskt också ansetts utgöra ett visst hot mot ordningen i samhället (Ambjörnsson, 1993; Johansson, 2008; Svedin, 2015).

Frågan är också i vilken utsträckning en övergripande bild av andra grupper som skötsamma eller inte präglar synen på hur de tolereras eller inte i det svenska samhället. Som Larsen (2013) har

pekat på har rapporteringen kring unga män med utländsk bakgrund som kriminella ökat även i Danmark och Sverige. Detta även om medierna i stor utsträckning, till skillnad från exempelvis den brittiska pressen, lyfter fram positiva exempel. Tidigare studier har visat på att om och hur frågor uppmärksammas i den politiska och mediala debatten kan bidra till förskjutningar i attityderna hos befolkningen (se t.ex. Helbling, Reeskens & Stolle, 2015). Mot bakgrund av det stora fokus som varit på migration i den politiska och mediala debatten är det ytterst relevant att fortsätta följa utvecklingen inte minst i de europeiska länderna vad gäller synen på invandring och även på andra grupper.

3. Om gapet mellan abstrakt och konkret tolerans

Lars Trägårdh

Intro: Toleransens paradox

I sin klassiska bok *The Open Society and its Enemies*, satte Karl Popper 1945 fingret på ett problem som vi i dag i hög grad ännu lever med, det han kallade toleransens paradox:

Unlimited tolerance must lead to the disappearance of tolerance. If we extend unlimited tolerance even to those who are intolerant, if we are not prepared to defend a tolerant society against the onslaught of the intolerant, then the tolerant will be destroyed, and tolerance with them. (Popper, 1945)

Utifrån detta perspektiv kom så Popper fram till slutsatsen att vi på goda grunder under vissa omständigheter har rätt, till och med en skyldighet, att vägra tolerera intolerans i toleransens namn. ("We should therefore claim, in the name of tolerance, the right not to tolerate the intolerant.")

Med tanke på att Popper skrev dessa ord i skuggan av andra världskriget, nazismen och Förintelsen är hans position knappast förvånande. Frågan är kanske mer känslig i Sverige än i andra länder, givet att vi – eller vår regering – då valde att (för)handla med Hitler snarare än att gå i krig mot Tyskland, och vägrade ta emot flyende judar snarare än att erbjuda dem en fristad. Men idag så menar nog de allra flesta att tolerans knappast är en försvarbar hållning gentemot en ideologi och en makt som satt i system förföljelse och utrotning av grupper – judar, romer, homosexuella, mentalsjuka, personer med låg intelligens – som ses som ”mindervärdiga” utifrån rasbiologiska och eugeniska teorier. Något liknande gäller kommunismen och dess mordiska framfart i länder som Sovjetunionen, Kina och andra kommunistdiktaturer. Och listan kan göras längre och inkludera såväl fascistiska högerdiktaturer som Islamiska staten.

Men om fenomen som dessa kan ses som solklara exempel på intolerans som icke kan tolereras blir det snart betydligt svårare att på samma självklara sätt dra slutsatser när vi rör oss från extremfallen till den stora gråzon där olika normer och värderingar kolliderar utan att nödvändigtvis sluta i blodspillan. Är, till exempel, manlig omskärelse en sed som vi kan tolerera i religionsfrihetens namn – eller måste vi, som till exempel den svenske liberalen Bengt Westerberg med flera menar, fördöma denna praktik som oacceptabel, som ett brott mot ”mänskliga rättigheter”? (Bergström, et al., 2011)

Och om vi å andra sidan accepterar manlig omskärelse – något som trots allt är en laglig sedvänja inte bara i konservativa muslimska samhällen eller inom judisk kultur utan även i ett modernt och demokratiskt marknadssamhälle som USA, hur ser vi då på kvinnlig omskärelse? Under våren 2016 fördes det i England en debatt om

toleransen för kulturella praktiker som kvinnlig omskärelse och barnaga inom familjen. Frågan ställdes om man inte borde tillåta mildare former av kvinnlig omskärelse som inte deformerar mer än den sedan länge etablerade manliga omskärelsen. Och vad gäller barnaga inom familjen är den tillåten i såväl England som i USA – i motsats till Sverige – och debatten rörde snarare gränserna för vad som kunde och borde vara tillåtet än ett förbud.

I detta perspektiv blir det intressant att fundera kring den svenska debatten om invandring och integration. Såväl den statliga flyktingpolitiken som det spontana medborgerliga engagemanget för nyanlända måste förstås utifrån moraliskt laddade kodord som mångkultur, pluralism och tolerans, ideal som kommit att få kvasi-officiell status i de många formuleringar av ”värdegrunder” som både offentliga myndigheter och privata organisationer på senare år har anammat.

Dessa ofta aningslösa och till intet förpliktiggande deklARATIONER konfronteras nu även i Sverige av en mer handfast verklighet när människor med en väldigt annorlunda syn på till exempel jämställdhet och barns rättigheter utmanar såväl värderingar och informella sociala praktiker som lagstiftning och institutionaliserad familjepolitik. Det är lätt att rent teoretiskt omfamna religionsfrihet – och att anklaga andra för att till exempel vara islamofober. Men när man rör sig från princip till verklighet blir det svårare.

En fråga där detta gap blir väldigt tydligt är hemskolning. Här går inte heller skiljelinjen mellan syd och nord eller mellan islam och det sekulära väst. I USA är hemskolning en fundamental rättighet knuten till religionsfrihet och föräldrars rätt att uppfostra sina egna barn enligt sina egna värderingar. Söker man vägledning i barnkon-

ventionen och andra deklARATIONER om mänskliga rättigheter (MR) finner man inga enkla svar, ty även där talas om allas – även barns – rätt att utöva sin religion och leva enligt dess troslära.

I Sverige är hemskolning, med små undantag, förbjuden, ett förbud som säger mycket om Sveriges komplicerade relation till mångfald, tolerans och religionsfrihet. Förbudet är ur ett perspektiv ett uttryck för något som svenskar är stolta över: barnets rätt till autonomi och till sina egna fria val. Det kan sägas ingå som en grundbult i hela det moderna bygget av välfärdsstaten, där statens roll att skydda barn från inkompetenta eller direkt farliga föräldrar varit central. Men denna lagstiftning och de värderingar som ligger bakom antyder samtidigt något väsentligt om hur toleransen för mångfald är villkorad i Sverige.

Sverige är i detta avseende likt länder som Danmark och Nederländerna, länder som länge haft en identitet knuten till föreställningar om att vara progressiva, öppna, toleranta samhällen. Men i dag uppfattas Danmark snarare som intoleransens och främlingsfientlighetens högborg, och i Nederländerna är det parti som är mest populärt enligt det senaste årets opinionsundersökningar det högerpopulistiska ”Frihetspartiet” PVV (*Partij voor de Vrijheid*) under ledning av Geert Wilders. Och vad som är intressant med den nya främlingsfientligheten i länder som Danmark och Nederländerna är att den i motsats till Hitlers nazism säger sig vilja försvara värderingar och praktiker som svårigen kan uppfattas som högerextrema eller rasistiska på något enkelt sätt.

Wilders föregångare var Pim Fortuyn, som själv var homosexuell och menade att skälet till att den muslimska invandringen måste begränsas eller helt stoppas var att det som stod på spel var just den li-

berala, toleranta kultur som kännetecknade Nederländerna. Det som måste skyddas var ideal som jämställdhet, homosexuellas rättigheter, barns rättigheter, allt detta som vi i västvärlden lite slarvigt ibland sammanfattar som mänskliga rättigheter, som om de vore ideal som var universella, kanske till och med självklara, rotade i sunt förnuft.

Den intressanta frågan blir i detta perspektiv vari skillnaden ligger – exakt – mellan till exempel en vänsterfeminist och en sverigedemokrat i synen på islam, jämställdhet och barns och sexuella minoriteters rättigheter. Var går gränsen mellan vänsterns ”normkritik” och SDs ”främlingsfientlighet”? Vad som blir tydligt och synbart här är en vit fläck inte bara i nederländsk eller dansk självförståelse utan lika mycket i den svenska: det stundtals gigantiska gapet mellan en abstrakt och generell tolerans som ingår i den allmänna lista på officiella svenska dygder som utgör vår ”värdegrund” och den konkreta tolerans vi har för de specifika praktiker och värderingar som olika individer och grupper ser som centrala för den egna gruppidentiteten.

Den svenska toleransen

Den jämförande forskningen om värderingar, och då främst World Values Survey (WVS) och European Values Study (EVS), tycks ge vid handen att Sverige tillhör en grupp länder som kännetecknas av såväl hög social tillit som hög tolerans för individer och grupper som historiskt varit utsatta för diskriminering, till exempel homosexuella (se Wallman Lundåsens kapitel i denna antologi). Den bild av Sverige som framträder i dessa jämförande enkätundersökningar står i samklang med en nationell självbild som betonar Sveriges status som en

humanitär stormakt med anspråk på att ligga i framkant när det gäller att förverkliga mänskliga rättigheter (MR) och bejaka mångfald.

Kopplat till detta är en tanke om att det moderna Sverige skulle vara genomsyrat av universella värden och inte längre infekterat av trång nationalism som sätter skarpa gränser mellan ”vi” och ”de andra”. Ett land som välkomnar invandrare och inte längre insisterar på assimilation utan bejaktar det mångkulturella samhället där integration ska kunna ske med bevarad kulturell särart. Ett uttryck för denna positiva syn på mångfald var kampanjen ”vi gillar olika” som drevs av Aftonbladet efter valet 2010 då Sverigedemokraterna valdes in i riksdagen. Tanken var att protestera mot främlingsfientlighet genom att lyfta fram dess motsats: att det svenska folket inte bara tyckte att ”olikhet” var okej utan att det dessutom var något i grunden positivt, något man ”gillade”. Aftonbladet skapade även en Facebooksida som i början av januari 2013 hade ”gillats” av mer än en halv miljon människor.

Den svenske statsvetaren Andreas Johansson Heinö argumenterar dock i boken *Gillar vi olika? Hur den svenska likhetsnormen hindrar integrationen* (2012) att denna självbild bygger på en falsk föreställning som underskattar en mycket mer spridd tendens att ”gilla lika”. Johansson Heinö menar att en realistisk politik måste utgå ifrån denna universella benägenhet att föredra de som är lika, något som inte minst kommer till uttryck i nationalismens fortsatt starka ställning världen över.

Denna spänning mellan bejakande av tolerans i det abstrakta och olust inför vissa konkreta uttryck för faktisk mångfald kom att intensifieras i samband med flyktingkrisen hösten 2015 då Sverige

tillsammans med Tyskland och Österrike tog emot ett stort antal flyktingar från Syrien.

Å ena sidan stod Sverige ut som det land som proportionellt var mest öppet, en officiell politik som tycktes bekräftad av det stora frivilliga engagemanget i form av givande och volontärsatser för att hjälpa de nyanlända. Inte minst gällde detta de individer och organisationer som hade en explicit ideologisk profil som betonade öppna gränser och MR-ideal. I politiken inkluderade detta allt från liberarianskt influerade moderater – inklusive den förre partiledaren och statsministern Fredrik Reinfeldt – till miljöpartister vars ideologiska identitet var starkt kopplad till en generös asyl- och flyktingpolitik med utpräglade MR-förtecken.

Å andra sidan kom många andra i det svenska samhället att i stället vända sig till mer invandringskritiska politiska partier som gav uttryck för en oro över hur en massinvandring av människor med en helt annorlunda kulturell bakgrund skulle kunna påverka den sociala sammanhållningen och den svenska kulturens integritet. Man kan se denna massiva våg av invandring – 162 877 asylsökande totalt, två procent av den totala befolkningen, som om fem miljoner hade anlänt till USA under ett år – som ett stort experiment för att se hur mycket mångfald ett land kan tåla utan att gå sönder.

Likt situationen i Tyskland och Österrike kan den svenska öppenheten kanske delvis förstås mot bakgrund av vårt tvivelaktiga arv från andra världskriget, ett sätt att betala av en historisk skuld. Men på samma sätt som i Tyskland kom debatten snart att handla inte bara om öppna gränser och MR kontra stängda gränser och främlingsfientlighet. Som ett brev på posten följde incidenter som avslöjade ett mer problematiskt gap gällande värderingar, i synnerhet de som rörde

synen på kvinnor och jämställdhet, barn och barns rättigheter; det gällde antastande av kvinnor och flickor i offentliga rum; det rörde frågor om slöjor och slöjförbud, om separata badhallar för män och kvinnor, och om i vilken mån det var okej för troende muslimer att vägra skaka hand med kvinnor.

Med andra ord, det handlade om gråzonen mellan lagar och normer där toleransens gränser var oklara och omtvistade. Där den svenska toleransen sattes på prov, men där också viljan att stå för och slåss för de värderingar och det samhälle vi byggt upp kunde ifrågasättas. Vi ska återkomma till detta, men låt oss först ställa frågan om svenska värderingar. Detta var ett tema som kom att hamna i fokus inte minst sommaren 2016, i många avseenden på grund av debatten om invandring och den sociala oro som följt höstens massinvandring.

Svenska värderingar – finns de?

Finns det svenska värderingar och svensk kultur? Och varför är detta i så fall viktigt? Utifrån de Almedalstal och debattartiklar som dominerade medierna under sommaren 2016 får man lätt en överklig känsla av att ha rest i en tidsmaskin tillbaka till början av 1900-talet, en tid då politiker och journalister ivrigt och frivolöst spekulerade i nationalkaraktärer och folksjälar. Detta var en litteratur som jag och Henrik Berggren tog avstamp i när vi skrev vår bok *Är svensken människa?*, vars titel var lånad från en av denna genrens många verk (Berggren & Trägårdh, 2015). Som historiker som betonade vikten av berättelser som knöt samman handfasta fakta med kreativ fiktion tog vi framväxten av en föreställd svensk gemenskap, för att tala med nationalistforskaren Benedict Anderson, på stort allvar. Att det fanns

en föreställning om en historisk tradition, en svensk kultur och en nationell identitet som lyfte fram värden som frihet, oberoende och demokrati stod också tämligen klart

Men för oss handlade inte kulturbegreppet främst om mer eller mindre anekdotiska och ofta tvivelaktiga utsagor om allt från midsommar och köttbullar till mellanmjölk och jantelag. Vad gäller värderingarna tog vi fasta på modern forskning, inte minst resultat från WVS, vars värderingskarta i dag är väl känd och ofta använd av forskare världen runt. Och i motsats till många statsvetare och ekonomer anammade vi ett bredare, antropologiskt kulturbegrepp som omfattar inte bara värderingar utan också praktiker och institutioner. Vår enkla tes var att kultur handlar om ett ständigt samspel mellan värderingar och institutioner.

I detta perspektiv kan man dra ett antal slutsatser. Å ena sidan kännetecknas Sverige av starka sociala värderingar, uttryckt i hög mellanmänsklig tillit och stort förtroende för gemensamma institutioner. Å andra sidan synes svenskar i hög utsträckning privilegiera värderingar som betonar individens frihet, rätt till självförverkligande och oberoende, något som även omfattar ett bejakande av jämställdhet, barns rättigheter och homosexuellas rättigheter. Ledstjärnan här är autonomitanken.

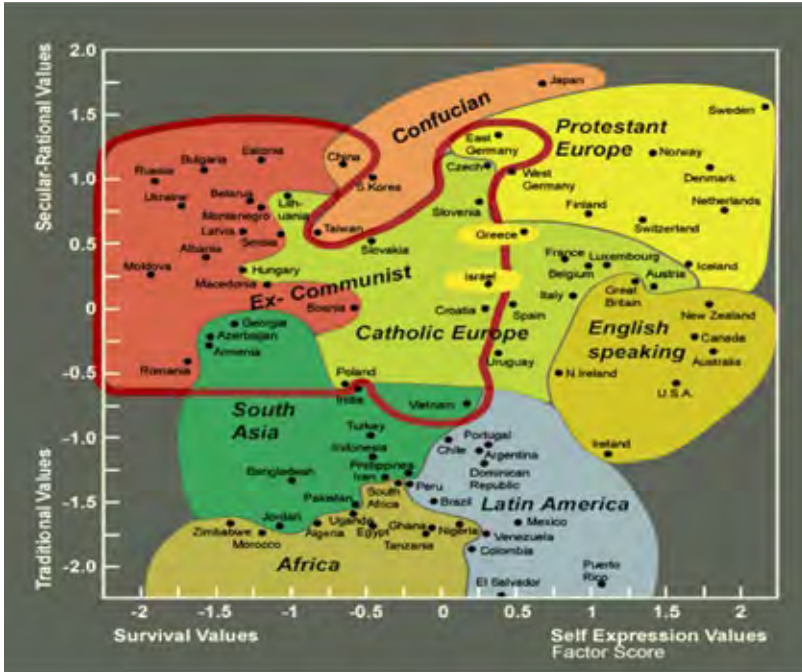
Vad det implicerar är att detta med att anpassa sig till svenska sedvänjor, värden, sociala praktiker och handfasta institutioner inte är en helt enkel sak. Sverige är nämligen allt annat än ”Landet Lagom” i ett jämförande perspektiv vad gäller värderingar. Snarare är Sverige, som religionssociologen Thorleif Pettersson kärnfullt uttryckte det, ”Landet Annorlunda” (Pettersson & Esmer, 2006). Detta gäller inte minst synen på familjen och andra gemenskapsformer som ligger

mellan individen, å ena sidan, och staten och marknaden, å den andra. Svenskar framstår i de jämförande undersökningarna som radikalt mindre benägna att styras av en etik och livssyn som underställer individen den traditionella familjen, klaner, religiösa samfund och andra "täta" institutioner i civilsamhället.

Entusiasmen för både sociala och individualistiska värderingar kan tyckas egendomlig, men paradoxen löses upp när man förstår att den höga svenska tilliten handlar om en rörelse från den heta men snäva tillit till familj, klan, religiösa och etniska gemenskaper som kännetecknar de samhällen som omfattar vad WVS kallar "traditionella värderingar". I stället har vi en smal men bred tillit med en längre tillitsradie som kopplar individer till de gemensamma institutionerna och samhället i stort. Historiskt har detta skett genom att vi i Sverige och Norden tidigt rörde oss från blodslagen till lagbunden ordning enligt principen "land ska med lag byggas".

Att dessa värderingar är speciellt framträdande i Sverige innebär dock inte att de därför är "svenska" i någon mystisk mening. Tvärtom är det så att världen i stort tycks röra sig i den riktning där Sverige nu befinner sig, det vill säga i WVS-kartans högra, övre hörn (se figur 1). Sverige sticker ut men befinner sig också i spjutspetsen för en allmän tendens. Det svenska samhällskontraktet är framför allt ett lokalt uttryck för universella värderingar som emellertid har institutionaliserats på ett speciellt utpräglat sätt i Sverige.

Sett i ljuset av dagens debatt om migration, pluralism och mångfald leder denna analys till såväl eftertanke som en försiktig optimism. Å ena sidan torde den svenska debatten må bra av en självkritik som tonar ner det naiva talet om den förmenta svenska toleransen för mångfald. Den svenska toleransen är brutalt villkorad i enlighet med

FIGUR 1. Länderna placeras ut efter sina värderingar på två axlar. Den undre axeln, x-axeln, mäter spänningen mellan ”överlevnadsvärderingar” och ”självförverkligande värderingar”, ett mått som till stor del har att göra med skillnaden mellan fattigare och rikare länder.

Ju längre till vänster, desto mer betonas värderingar kopplade till överlevnad, det vill säga, tillgång till basala nyttigheter som rent vatten, bostad, sjukvård. Ju längre högerut ett land placeras sig, desto viktigare är individens frihet, personliga karriär och självförverkligade.

Den vänstra axeln, y-axeln, mäter spänningen mellan ”traditionella värderingar” (längst ner) som utgår från familjen, klanen, det religiösa samfundet, den etniska gruppens primat samt respekt för auktoriteter. Högst upp finner man ”sekulära-rationella värderingar” som istället ser individen som samhällets grundsten och som bejakar icke-hierarkiska värderingar som jämställdhet, barn autonomi och tolerans för homosexualitet.

precis vad WVS-undersökningarna visar. Den svenska statsindividualismen bejakar individens autonomi och statens roll men skapar problem för konkurrerande gemenskapsideologier som sätter familj, klan, religion i centrum. Sålunda är toleransen stor vad gäller sexuella minoriteter, krav på jämställdhet, barns rättigheter, funktionshindrades rättigheter, äldres rättigheter och andra ideal som framhäver individens autonomi i samspel med staten. Däremot finns lite utrymme för kommunitära anspråk där individens autonomi och statens makt ses som sekundär eller hotfull i relation till ”konservativa” eller ”patriarkala” familjevärderingar, klanens primat eller religiös dogm.

I detta avseende är den ”svenska ideologin”, som jag och Berggren lite provokativt uttryckte det, dessutom inte bara en fråga om värderingar utan än viktigare om högst konkreta institutioner. Från individuell beskattning till allmän förskola, från vår familjelagstiftning till reglerna för studiebidrag, genomsyras lagar, institutioner och policys av dessa föreställningar om individens autonomi. För de människor som invandrar till Sverige är detta inte en fråga om något som är förhandlingsbart i termer av pluralism eller mångkultur. Utrymmet för religiösa friskolor, för att inte tala om det tidigare exemplet med hemskolning, är till exempel synnerligen begränsat. Men det gäller även lönearbetets roll i det svenska samhällskontraktet. Våra sociala försäkringssystem utgår i hög grad från att alla vuxna arbetar – väljer man en annan familje- och försörjningsmodell blir konsekvenserna digra för de som är hemmafruar eller hemmamän. Även i detta avseende sticker svensk lagstiftning ut i enlighet med den statsindividualistiska logiken.

Å andra sidan – men detta kräver såväl is i magen som en realistisk migrationspolitik – så finns det utrymme för optimism. Detta har

åter att göra med den extrema plats som Sverige intar på WVS-kartan – i den globala trendens spjutspets. De värderingar som är vanliga i Sverige fångar också en längtan efter frihet och oberoende som är universell, något som statsvetaren Christian Welzel analyserar i sitt mästerverk *Freedom Rising*, baserat på bland annat WVS data (Welzel, 2013). Givet en utveckling som kännetecknas av en rimlig takt vad gäller invandring och en integrationspolitik som också är ganska krass och tydlig vad gäller villkoren för mångfald och tolerans, finns det goda skäl att hoppas på en produktiv blandning av assimilering, det vill säga ett anammande av de fundamentala värderingar och praktiker som kännetecknar det moderna Sverige, och ett bejakande av mångfald där utrymmet för tolerans är större och vinsterna för samhället i stort är uppenbara.

Civilsamhället och toleransens förutsättningar

Den värderingsstruktur som fångas i WVS-undersökningarna åter speglas inte bara i vår lagstiftning och i de offentliga institutioner som kännetecknar det moderna Sverige, i vilka den direkta och oförmedlade relationen mellan stat och individ är samhällskontraktets grundbult som både bygger på och förstärker värderingar med betoning på social jämlikhet och individens frihet. Detta gäller även det svenska civilsamhället som visserligen är såväl omfattande som präglad av inre motsättningar och många intressanta interna skillnader, men som på det stora hela ändå ger uttryck för liknande värderingar med betoning på demokrati, medborgarskap, individualism

och jämlikhet. Arketyper är den klassiska folkrörelseorganisationen, byggd på frivillighet, medlemskap och intern demokrati.

För att förstå relationen mellan tolerans, mångfald och civilsamhälle är det dock nödvändigt att göra en historisk tillbakablick och att anlägga ett jämförande perspektiv. I såväl Sverige som andra länder kan man spåra det moderna civilsamhället till uppbrottet från den tidigmoderna epokens sociala, ekonomiska och politiska strukturer. I takt med att den gamla feodala ordningen föll samman under artonhundratalet, yppade sig helt nya möjligheter för politisk, social och ekonomisk självorganisering. Gamla hierarkiska och feodala strukturer gick i graven, samtidigt som de snabba omvälvningarna av den ekonomiska och sociala ordningen ledde till att många plötsligt stod utan social och ekonomisk trygghet och därför var i behov av nya sammanslutningar som gav dem såväl politisk röst som social service.

I vad historikern Torkel Jansson har kallat ”ett sprängfyllt tomrum” kom så nya ”associationer” att växa fram i en brokig blandning (Jansson, 1985). En del var politiska, andra var ekonomiska, religiösa eller sociala, och tillsammans svarade de på en ny tids behov där individer frigjorts, på gott och ont, från en äldre tids institutioner. Detta nya föreningsväsende kom att spela en avgörande roll för framväxten av både en modern offentlighet med fria och ofta oppositionella media och ett fritt föreningsliv och för nya former för social gemenskap, religionstillhörighet, välfärdsproduktion och politisk organisering.

Det var en stundtals förvirrande mångfald av organisationer och föreningar som utgjorde dåtidens svenska civilsamhälle. Här fanns det utrymme för aktiebolag och arbetarföreningar, nationellt sinnad idrott och gymnastik, religiös väckelse och skarpskytteföreningar, sjukkassor och producentkooperation, bildningscirklar och fruntim-

mersällskap, de nödlidandes vänner och reformvännernas sällskap och mycket annat.

Inte minst spelade frikyrkorörelsen en central roll, och detta i ett samhälle så dominerat av den lutherska statskyrkan. I kampen för religionsfrihet finns ett historiskt arv som är av stor relevans i dag, då andra religiösa samfund strider för acceptans för sin tro och identitet. En annan viktig del av dåtidens civilsamhälle var organisationer som försökte lindra konsekvenserna av fattigdom, arbetslöshet och sjukdom: liberala självhjälpgrupper, arbetarrörelsens kooperativ, religiösa samfund, den borgerliga välgörenheten och de filantropiska stiftelserna som samlade in pengar som sedan kunde användas bland annat för välgörenhet riktat mot de mindre bemedlade.

Men om filantropi och välgörenhet upplevdes som dygdefullt och fint för dem som gav – en impuls rotad i altruism och medkänsla – så kunde dessa företeelser också uppfattas som djupt kränkande. Inom arbetarrörelsen menade många att de byggde på odemokratiska och ojämlika maktrelationer där småfolket utsattes för förnedrande allmosor från de bättre besuttna borgarna. Ett primärt syfte för den gryende välfärdsstaten blev också att befria människor från beroendet av denna form av borgerlig välvilja som strukturellt var knuten till ojämlikhet och hierarkisk samhällsordning. Samtidigt kom Sverige under nittonhundratalet att bli alltmer sekulärt, något som med tiden kom att försvaga frikyrkorörelsen.

Såväl den borgerliga välgörenheten och filantropin som kyrkorna kom i denna process att hamna i historiens skugga i Sverige, detta i motsats till USA och de kontinentaleuropeiska länderna där filantropi, välgörenhet och civilsamhällesbaserad välfärd, ofta kopplad till religiösa samfund, kom att utvecklas, antingen som ett alternativ

till offentlig omsorg och sjukvård (USA) eller i nära samspel med staten enligt subsidiaritetsprincipen (Tyskland). USA, Tyskland och Sverige liknade på många sätt varandra i början av 1900-talet och amerikanska och tyska influenser var synliga både bland demokratiska, medlemsbaserade folkrörelser, i liberala självhjälpgrupper, och den kristna och borgerliga välgörenheten och filantropin. Men i dag, ett hundratal år senare, framstår länderna som uttryck för tre olika ”modeller” för välfärdens finansiering och produktion.

I denna utveckling kan man säga att civilsamhället i Sverige har spelat en komplex roll där en del av civilsamhället (folkrörelserna kopplade till socialdemokratin) de facto har försökt eliminera den andra delen (den borgerliga och religiöst färgade välgörenheten) – inte direkt, eller som ett mål sig, utan därför att det politiska syftet var att undanröja de omständigheter som utgjorde filantropins och välgörenhetens grogrund och *raison d'être*. Det socialdemokratiska partiet och dess stödorganisationer agerade för att staten skulle överta det direkta ansvaret för arbetslösa, sjuka, gamla, funktionshindrade, etc. Universella sociala rättigheter ställdes mot en förnedrande och stigmatiserande välgörenhet. Rationell vetenskap ställdes mot religiös tro.

Den politiska kampen för universella sociala rättigheter och generell välfärd var dessutom inte bara riktad mot de sociala klyftor och den ekonomiska ojämlikhet som var förknippad med den fattigdom som välgörenheten försökte lindra. Betoningen på medborgaren och individens jämlikhet och oberoende utgick från en moralisk logik genomsyrad av individualistiska snarare än kommunitära värderingar. Det statsindividualistiska samhällskontrakt som växte fram kom att utmana alla gemenskapsformer av hierarkisk och patriarkal karaktär

som stod mellan staten och individen, inte bara välgörenhetsorganisationer utan även religiösa samfund och traditionella familjeformer. I civilsamhällets inbördeskrig stod så röst mot service, rättigheter mot välgörenhet, det allmänna mot det partikulära, universell individualisering mot kommunitär gemenskap.

I denna process kunde Socialdemokraterna och dess allierade inom folkrörelserna inte bara luta sig mot moderna politiska ideologier utan även mot svenska historiska traditioner. Detta historiska arv bestod av en väv av praktiker, institutioner och värderingar.

Inte minst bör man betona den lutherska statskyrkans centrala roll. Det moderna Sverige kan ses som en sekulariserad version av en speciell typ av protestantisk kristendom, den etatistiska och individualistiska lutherdomen – något som får långtgående konsekvenser för förutsättningarna för religiös pluralism i Sverige. Vad som utmärker lutherdomen är just betoningen på individens direkta, oförmedlade relation till Gud och Bibeln, å ena sidan, och synen på staten – Kungen – som kyrkans överhuvud, å den andra. Även om Svenska kyrkan i dag formellt har ändrat status från myndighet till civilsamhällesorganisation lever vi ändå fortsatt i skuggan av detta historiska arv.¹

Till detta kan läggas en jämlikhetstradition kopplad till böndernas relativt starka position och deras allians med kungen och staten mot en adel som ständigt var ute efter att kasta bönderna i träldom och att inskränka kungens makt; hög social tillit relaterad till lagen och laglydighetens centrala roll ("land ska med lag byggas"), samt en speciell familje- och äktenskapskultur som befrämjade en relativ

1 Se det nya kapitlet i "En Luthersk modernitet" – i den reviderade och utökade upplagan av *Är svensken människa?* Berggren & Trägårdh (2015).

jämställdhet mellan män och kvinnor (se vidare Berggren & Trägårdh, 2015). Sammantaget legitimerade detta arv en politik och ett samhällskontrakt som betonade individens frihet och social jämlikhet med staten som dessa värdenas yttersta garant.

I detta perspektiv är, nota bene, ett stort civilsamhälle inte på ett enkelt sätt ett mål i sig. Lite provokativt kan man säga att ambitionen historiskt sett snarare har varit att utplåna delar av civilsamhället – eller, mer korrekt, behovet av det. De klassiska folkrörelserna hade demokrati och sociala rättigheter som främsta mål och sökte med alla medel bekämpa fattigdom, beroende, ojämlikhet och den auktoritära, klassbaserade och odemokratiska staten. I detta perspektiv framstår ett minskat behov av religiösa samfund, överklassens välgörenhet och den borgerliga filantropin som tecken på framgång.

Att ett offer i denna kamp för frihet och jämlikhet skulle bli en civilsamhällesbaserad mångfald som befrämjade tolerans av människor med annan tro och djupa skillnader i värderingar var, kanske, en oförutsedd konsekvens. Snarare har betoningen legat på hur sammansmältningen av stat och civilsamhälle i form av en korporativ stat baserad på folkrörelsedemokrati banat väg för en individualistisk universalism och den abstrakta tolerans som WVS-undersökningarna fångar. Men i och med denna utveckling har det svenska civilsamhället kommit att spela en tveeggad roll, betraktat i ett pluralismperspektiv, och som i sin grund är den motsatta om man jämför med länder som USA, Tyskland eller Nederländerna, där pluralistiska traditioner är baserade på en tolerans för och bejakande av olika kommunitära gemenskaper i civilsamhället.

Speciellt i USA har den strikta separationen mellan såväl stat och kyrka som stat och nation, kombinerat med en starkt anti-etatistisk

politisk tradition skapat unika förutsättningar för mångfald som social praktik och pluralism som ett grundläggande nationellt värde. Genom att samtidigt begränsa statens makt över civilsamhället och förbjuda varje impuls mot statsreligion, skapades en konstitutionell ordning som blev en fruktbar grogrund för framväxten av en rik flora av subnationella gemenskaper av etnisk och religiös karaktär.

Detta har inte inneburit att USA saknar vare sig rasism, intolerans eller fundamentalism, men grundtonen har varit att även om samfundet konkurrerar med lidelse på den religiösa marknaden för att dra till sig lynniga och trolösa individer eftersom man i USA byter samfund lika ofta som andra byter kläder, så sker denna kamp om själar mot bakgrund av en förståelse av att alla har ett gemensamt intresse av att underordna sig och försvara den konstitutionella ordningen.

Institutionellt har premierandet av civilsamhället och familjen och den motsvarande misstänksamheten mot statlig dominans garanterat den mångfald som kännetecknar USA vad gäller skolor, universitet, sjukhus och omsorg – av vilka många har sina rötter i olika samfund. Såväl tolerans som värde som mångfald som konkret praktik utgår ifrån och beror av detta institutionella oberoende från staten.

Svensk pluralism

I Sverige skymmer den nationella identiteten kopplad till modernitet, tolerans och pluralism sikten för en mer komplicerad, alldaglig verklighet. Den rymmer dessutom faror för de som inte vill inkluderas i detta statsindividualistiska samhällskontrakt. Ty vi har här att göra med en föreställning som till viss del är en faktisk beskrivning av hur det moderna Sverige ser ut men som till lika stor del är ett uttryck för

en normativt laddad syn på hur samhället bör ser ut. Gapet mellan idealtyp och verklighet tenderar att dels osynliggöra fenomen på marginalen av det svenska samhället – syndikalister, libertarianer och en del av frikyrkorna till exempel – dels att skapa betydande utmaningar för samtida och framtida avvikare, inklusive den muslimska minoriteten

I ett framtidsperspektiv står det en hel del på spel. Kan Sverige härbärgera en bredare såväl som djupare mångfald utan att samhällskontraktet hotas? Kan medborgarna hantera ett mer pluralistiskt civilsamhälle utan att den höga sociala tilliten undergrävs? Klarar vi av att leva sida vid sida med människor vars värderingar och praktiker vi ogillar – bortsett då från ett gemensamt intresse just i denna tanke om att leva och låta leva. Å andra sidan, om priset för fortsatt tillit och sammanhållning är exkludering av det annorlunda, är detta pris värt att betala?

Med pluralism är det i Sverige lite som den omhuldade valfriheten när det gäller vård, skola och omsorg: den är ok så länge som det inte gäller något väsentligt utan enbart handlar om något i grund och botten ytligt. En mångfald som yttrar sig i ett större utbud vad gäller mat, musik och kläder (utom heltäckande slöjor) är bra, men rör det svårare frågor som religion, genusrelationer, till exempel familjens roll gällande makt och ansvar för fostran, skolning och omsorg, så dyker snart invändningar upp. Dessa är gärna anförda i termer av "kvalitetssäkring" och "evidens" som tenderar att leda tillbaka till en standardisering och enhetlighet i samklang med det svenska samhällskontraktets inre moraliska logik och den "gemensamma värdegrundens" trumfkort: jämställdhet, barns rättigheter, jämlikhet, universalism, individualism.

Till exempel uppstår det snabbt en moralpanik då religiösa friskolor kommer på tal. Enligt historikern Jonas Qvarsebo är den ofta hätska retoriken riktad mot friskolor inte baserad på hårda fakta, som att barn faktiskt far illa eller på något sätt blir misshandlade (Qvarsebo, 2013). Snarare är den ett uttryck för en a priori syn på religion som något negativt, något som fångar just den grundläggande avsaknaden av tolerans och pluralism så fort vi rör oss från det ytliga och når fram till det väsentliga.

Denna misstänksamma syn gentemot religion är i visst hänseende mycket konstig. Å ena sidan var som vi tidigare noterat frikyrkorörelsen den första och länge den mest betydelsefulla delen av det svenska civilsamhället och som sådan helt avgörande för framväxten av ett modernt samhälle byggt på medborgerliga fri- och rättigheter. Dessutom är det tveksamt hur sekulariserat Sverige egentligen är. Många undersökningar har kunnat visa att inte bara är det så att 68,8 procent av den svenska befolkningen tillhörde Svenska kyrkan så sent som 2011, utan det är dessutom så att andelen uttalade ateister är förvånansvärt låg även i ett förment så sekulariserat land som Sverige. Lite beroende på vilken undersökning man tittar på säger sig mellan 18 och 23 procent av befolkningen vara ateister (Se Møllergård, 2013). Men detta osynliggörande av den faktiska religiositeten i Sverige blir lättare att förstå om man beaktar hur intensivt religiös bekännelse och samfundstillhörighet har blivit privatiserad och effektivt bortkörd från den offentliga arenan. Denna marginalisering av religion har dessutom skett mot fonden av en allmänt vedertagen övertygelse om tesen att världen kommer att bli alltmer sekulariserad. De troende är ett döende släkte; religionen kommer inom en snar framtid förpassas till historiens papperskorg.

Sekulariseringstesens är i dag dock ifrågasatt och Sverige, eller i alla fall Europa, framstår som något av ett särfall – igen – i ett globalt perspektiv. Dessutom menar vissa forskare att den så kallade ”raketgenerationen” (födda 1945–1960), som präglades av en revolt mot ännu starka religiösa normer i en miljö där sekulär och vetenskaplig framtidstro färgade kulturklimatet, kanske utgör en historisk parentes som den tidigare rektorn för Örebro Missionsskola, Pekka Mellergård, har uttryckt det (Mellergård, 2013; se även Hagevi, 2009). Dagens unga tycks bemöta religionen mer förutsättningslöst, och de gör detta i ett läge där inflyttningen till Sverige av människor med stark tro har ökat. Vi talar här inte bara eller ens främst om muslimer utan om alla de som är medlemmar i olika ”invandrarkyrkor” till vilka hör inte bara den romersk–katolska kyrkan och olika ortodoxa och orientaliska kyrkor, utan även de afrikanska, sydamerikanska och andra så kallade etniska församlingar som står nära pingströrelsen eller andra frikyrkosamfund.

Vi har så långt fokuserat på mångfald i termer av religion, men religiös tillhörighet är bara en, om än viktig dimension vad gäller frågan om tolerans och pluralism. Kultur, etnicitet, ras är också viktiga och ofta förstärker de varandra. En svart kvinna som är muslim och som har en för svenskar avvikande syn på familjen och kvinnans roll i samhället stöter snart på pluralismens gränser i en mängd avseenden. Inte minst avgörande är skillnaden mellan kollektivistiska samhällen som bygger på klaner och starka familjeband och de, likt Sverige, där staten, lagen och det individuella medborgarskapet utgör samhällets grund, något som journalisten Per Brinkemo (2014) har argumenterat i sin bok *Mellan klan och stat*. Just styrkan i den svenska välfärdsstatens institutionella bygge gör att det inte är helt lätt att

undfly dess grepp. Individualismens och jämställdhetens primat gör sig inte bara påmind i abstrakta värderingar utan kommer till uttryck i handfasta rutiner i förskola, skola, arbetsplatser, universitet, sjukhus, vårdhem, och i många andra offentliga inrättningar.

Själva välfärdsstatens stolthet – den generella välfärdspolitiken som är universell till sin natur och tar individen som motpart – är därför i sig problemet i den mån vi vill bejaka en pluralism och en tolerans för subnationella gemenskaper och djupare värderingsskillnader där individen underordnas kollektiv som utmanar statsindividualismens primat. Sverige är inte USA där avvikaren kan fly till sin egen gemenskap och dess skolor och andra institutioner. Eller för att ta det speciellt laddade exempel vi har diskuterat tidigare: hemskolning i familjens och samfundets regi, något som är mer eller mindre omöjligt i Sverige men som i USA är en fundamental rättighet.

Vad vi kan lära oss från Mångfalds- och Tillitsbarometrarna

Det finns nu även empiriska undersökningar som fångar spänningen mellan medial självbild, politiskt projekt och folkliga attityder gällande toleransen för mångfald och mångfaldens konsekvenser för social tillit. I den "Mångfaldsbarometer" som forskare vid Uppsala universitet (numera vid Högskolan i Gävle) med jämna mellanrum publicerar, kommer gapet mellan abstrakt och konkret tolerans till tydligt uttryck.² Och i undersökningar som mäter social tillit och

2 Mångfaldsbarometern har publicerats årligen med undantag för 2015, först genom Uppsala universitet, sedan 2013 genom Högskolan i Gävle, först under ledning av Orlando Mella och numera under ledning av Fereshteh Ahmadi. I detta kapitel har nyttjats resultat från 2011, 2014 och 2016.

förtroende för gemensamma institutioner, däribland den ”Tillitsbarometer” som forskare (däribland jag själv) vid Ersta Sköndal högskola presenterade i boken *Den svåla svenska tilliten*, kan man också förnimma sambanden mellan mångfald och social sammanhållning (Trägårdh, Wallman Lundåsen, Wollebæk & Svedberg, 2013).

Mångfaldsbarometern tycktes länge bekräfta bilden av Sverige som ett alltmer tolerant samhälle. Svaren på frågor som rör den allmänna synen på mångfald pekade på att extremt negativa attityder till mångfald minskade över tid. Till exempel noterade man 2011 att denna grupp minskat från 5,7 procent till 4,9 procent. En stor majoritet av de tillfrågade gav uttryck för en positiv syn på mångfald, närmare 70 procent samma år. Men läste man vidare kunde man också finna att denna tolerans var tydligt villkorad. Över 80 procent av de tillfrågade menade detta år att invandrare har en skyldighet att anpassa sig till majoritetssamhällets vanor och värderingar (Mella, Palm & Bromark, 2011).

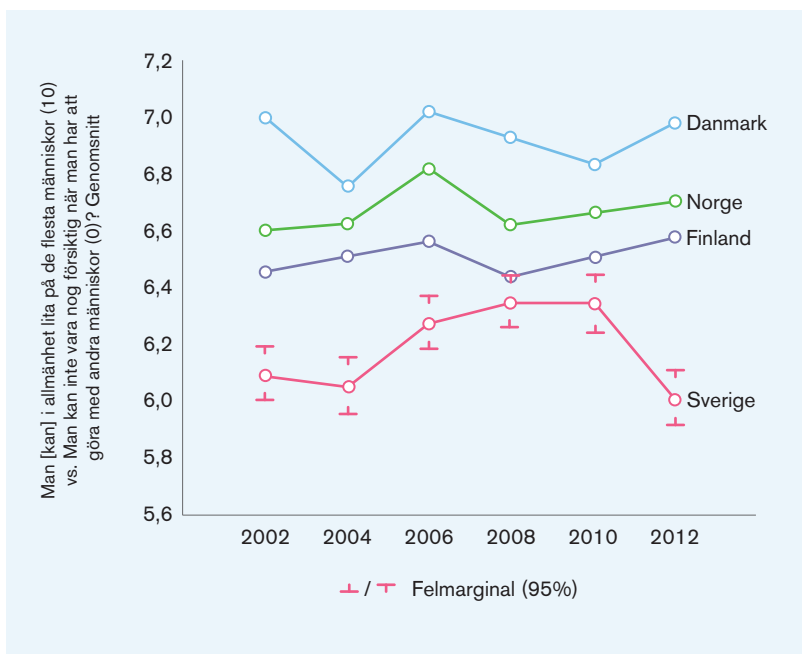
Detta gällde inte minst synen på religion och då islam i synnerhet. Sålunda menar en klar majoritet (i spannet 54–58 procent mellan 2006 och 2016) att ”religiösa friskolor motverkar integrationen”, medan endast en bråkdel (6–8 procent) tar avstånd från detta påstående. En ännu större majoritet (i spannet 58–64 procent) tycker att ”muslimska kvinnor som lever i Sverige är i högre grad förtryckta än andra kvinnor i Sverige”. Synen på slöjor ger vid handen en liknande tendens, i synnerhet heltäckande varianter som niqab och burka som 68,4 procent respektive 73,8 procent av de tillfrågade menade var helt oacceptabelt att använda i skolan och på arbetet, medan ytterligare kring 20 procent såg det som ganska oacceptabelt eller tveksamt (siffrorna gäller år 2014). Vidare menade 45 procent av de tillfrågade

2016 att alla religioner inte har lika värderingar och 84 procent av de som hade denna åsikt pekade dessutom ut islam som en religion som kolliderar med bl.a. mänskliga rättigheter (Mella, et al., 2011; Mella, Ahmadi & Palm, 2014; Ahmadi, Palm & 2016).

Data från den senaste Mångfaldsbarometern (2016) pekar på att synen på mångfald nu blir alltmer kritisk, med betydligt färre som ser positivt på mångfalden, samtidigt som uppfattningen att människor med utländsk bakgrund har en skyldighet att anpassa sig till svenska vanor befästs ytterligare (86 procent år 2016). Majoriteten menar också att ”det finns grupper av invandrare som inte klarar av att integreras i vår kultur” och kring 50 procent anser att mångfalden innebär att ”vissa av våra värderingar går förlorade”.

Om vi ser till de data vi har som mäter tillit pekar den senaste WVS-undersökningen på fallande tillit i Sverige. Figur 2 visar genomsnittlig generell tillit i de nordiska länderna under åren 2002-2012. Som framgår av resultaten ökade tilliten i Sverige mellan 2002-2010 för att därefter minska markant år 2012. Sverige skiljer sig här från övriga nordiska länder där tilliten även år 2010 är fortsatt stabil eller till och med ökar något.

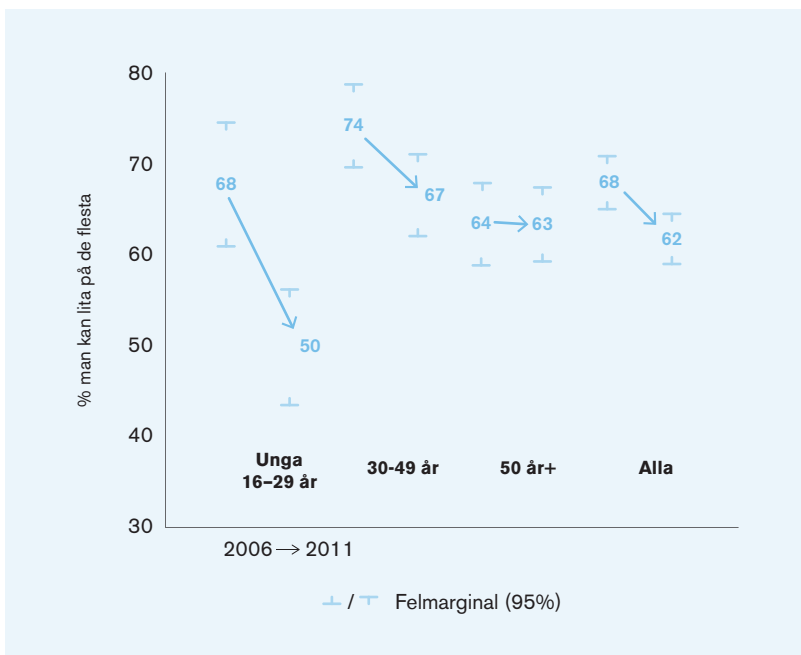
Ett liknande resultat framträder i data från WVS mellan åren 2006 och 2011. Figur 3 visar andelen respondenter i olika åldersgrupper i Sverige som angett att de litar på de flesta människor. Nedgången i tillit är särskilt kraftig för unga mellan 16-29 där andelen som litar på andra människor sjönk från 68 procent till 50 procent (se figur 3). Om vi sedan beaktar betydelsen av religion blir mönstret över en sjunkande tillit än mer framträdande. Figur 4 visar andelen respondenter i olika åldersgrupper som angett att de inte litar särskilt mycket respektive inte alls på människor som har en annan religion.

FIGUR 2. Tillitstrender i de nordiska länderna 2002-2012. Källa WVS/EVS.

Som framgår av resultaten sjunker tilliten inom alla åldersgrupper mellan åren 2006-2011 och i synnerhet för den yngsta gruppen.

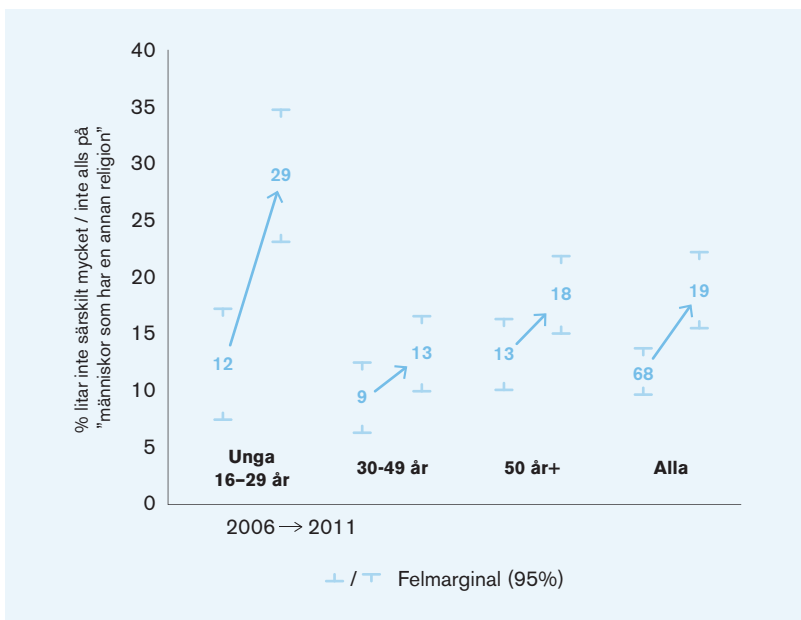
Tillitsbarometern visar också på en betydande variation inom Sverige med betydligt lägre lokalsamhällestillit i kommuner som Malmö och Sundbyberg, där den lägre tilliten statistiskt är kopplad till såväl invandrarrelaterad mångfald och segregation som socioekonomisk ojämlikhet (se vidare Trägårdh, et al., 2013). Det bör också påpekas att vi ännu inte har tillgång till data som fångar effekterna av det senaste årets turbulens relaterad till flyktingkrisen och massinvandringen. Möjligen står vi nu bara inför början av en tillitskris i Sverige.

FIGUR 3. Tilliten i Sverige 2006-2011 fördelat på olika åldersgrupper. Källa: WVS

Avslut: Pluralismen och Framtiden

Sverige står idag mellan två olika solidaritetsideal och två versioner av den svenska modellen och vår nationella identitet. Hur väl vi hanterar spänningen mellan dem får ytterst konsekvenser för i vilken utsträckning som det svenska samhället kommer att kunna bibehålla den sociala sammanhållningen i framtiden. Å ena sidan har vi välfärdsstaten som ett nationellt projekt med en mycket specifik kultur bestående av såväl värderingar som konkreta institutioner och praktiker som inte är speciellt förhandlingsbara. Å andra sidan har vi en föreställning om Sverige som en moralisk stormakt med ganska hög

FIGUR 4. Tilliten till människor med annan religion 2006-2011 fördelat på olika åldersgrupper. Källa: WVS

svansföring vad gäller mänskliga rättigheter, pluralism och tolerans av mångfald. Det är oklart hur denna ekvation ska kunna gå ihop. Gapet mellan den abstrakta toleransen och de konkreta utmaningar som faktisk mångfald och djupa kulturskillnader innebär är stort.

Balansen mellan universella och individualistiska värderingar och partikulära och komunitära praktiker är svår att finna. Även i USA finns det gränser för de komunitära anspråkens räckvidd. När mormonerna försökte realisera sin teokratiska dröm i Utah under

artonhundratalet tog det stopp efter hot om federal militär intervention. När sydstaterna insisterade på slaveriets legitimitet slutade det i inbördeskrig. I USA går det inte heller att sätta sig över konstitutionen eller lagen i högre världens namn utan digra konsekvenser. Dessutom är USA i dag ett djupt polariserat land där splittringen och misstron mellan människor är stor och segregationen innebär att allt fler lever i parallella världar och i olika former av grindsamhällen där man undviker snarare än möter ”de andra”.

Frågan vi står inför i dag i Sverige är om vi kan finna en institutionell ordning som samtidigt kan garantera individen frihet från ofrivillig gemenskap och erbjuda de frivilliga associationerna skydd från en absolutistisk universalism. Möjligen kan en stat med mer minimalistiska anspråk – till exempel att alla måste följa lagen och tillerkännas resurser på samma villkor, men i övrigt slipper pekpinnar av typen ”gemensam värdegrund” – vinna större legitimitet i det långa loppet i en värld där den vaga retoriken om pluralism körs över av den konkreta mångfalden.

Men samtidigt går det inte att komma ifrån att det finns illavarslande tecken. Debatten kännetecknas av ett högt och skärpat tonläge där den nuvarande statsministern, Stefan Löfven, kallar ett parti som har stöd från närmare en femtedel av landets befolkning för ”nazistiskt”. På tidningarnas kultursidor kombineras ett uppskruvat tal om behovet av ”normkritik” med ett mindre påtagligt intresse för att rikta samma kritiska lykta mot de egna värderingarna: det är sällan man hör talas om behovet att utsätta feminister för normkritik i familjevärderingarnas namn. Å andra sidan avfärdar sympatisörer för Sverigedemokraterna allt tal om mänskliga rättigheter som hycklande ”PK”-ideologi.

Risken är överhängande att vi snart inte bara lever segregerat i parallellsambällen utan även bara samtalar med och läser de som vi redan känner likhet med. Låt oss avsluta med att påminna om ett par visdomsord från den kanadensiske filosofen Charles Taylor i hans berömda essä ”The Politics of Recognition” från 1992. Å ena sidan varnade han för den form av tolerans som enbart yttrade sig i att låta andra leva sina liv och ha sina värderingar på avstånd, utan egentliga möten och samtal som hade som mål att förstå och finna fram till en gemensam verklighetsbild. Här tog Taylor avstamp i den tyske filosofen Hans-Georg Gadammers (1989) idé om en ”fusion av horisonter”, genom vilka personer med initialt väsensfrämmande perspektiv kunde nå fram till en rikare och gemensam förståelseram. Å den andra sidan gjorde Taylor också läsarna uppmärksamma på att det ibland är lika viktigt att ta ställning: att ta upp kampen för vad man tror på när förhandlingsutrymmet inte längre finns, när en gemensam förståelsehorisont inte längre är möjlig. För ibland är kulturell neutralitet varken möjlig eller önskvärd. Som han skrev: ”Liberalism is also a fighting creed” (s. 62).

Och så återvänder vi alltså till Karl Popper: Tolerans är bra, men ibland måste man ändå slåss för vad man står för, just för att skydda såväl frihet som tolerans. Men för att kunna avgöra när och i vilka frågor man ska tolerera det man känner sig främmande inför, kanske till och med avskyr, och när det är nödvändigt att ta till vapen, så krävs det ett större kunskapsdjup i den eviga frågan om toleransens gränser – såväl på det abstrakta filosofiska planet som i den konkreta verklighet vi kallar Sverige.

4. Om toleransens förutsättningar och hållbarhet – en kommentar till Wallman Lundåsen och Trägårdh

Kari Steen-Johnsen

Inledning

I en tid av politisk oro, med både nationella och internationella konflikter, framstår frågor om toleransens förutsättningar och hållbarhet som en av de viktigaste diskussionerna. Den här antologin har visserligen sin utgångspunkt i förhållanden som rör det svenska samhället. Men tack vare två av de svenska kapitlens både komparativa och institutionella frågeställningar väcker antologin också frågor om hur tolerans kan skapas och vidmakthållas utanför den svenska kontexten. När jag tillfrågades om att kommentera Susanne Wallman Lundåsens och Lars Trägårdhs bidrag i antologin anade jag tacksamt en möjlighet att mer på djupet också få pröva perspektiv på toleransens villkor som har utvecklats inom norsk forskning.

Avsikten med min kommentar är inte en jämförelse mellan Norge och Sverige. Snarare använder jag Wallman Lundåsens och Trägårdhs texter som underlag för vidare reflektion. Under läsningen av texterna

är det tre olika teman som har blivit särskilt betydelsefulla för mig. För det första ställer jag frågan om hur vi ska förstå förutsättningarna för tolerans? För det andra vill jag diskutera vad forskningen säger om variationer av tolerans, i ett givet samhälle. För det tredje ställer jag den avgörande och svåra frågan om toleransens hållbarhet. Det vore omöjligt att uttömmande besvara de tre frågorna i det här sammanhanget. Därför låter jag Wallman Lundåsens och Trägårdhs texter, och min egen läsning av dem, utgöra ramarna för det jag väljer att ta upp.

Frågeställningar

Wallman Lundåsen och Trägårdh presenterar varsin intressant ingång till en diskussion om vad som särskiljer Sverige beträffande toleransens form och innehåll. De granskar kritiskt ett väletablerat antagande om att svenskar är mycket toleranta. Stämmer det att svenskar är mer toleranta än många andra? Och vad innehåller denna tolerans, frågar sig författarna.

Wallman Lundåsen söker svar på frågan genom en komparativ analys av data från attitydundersökningar i Sverige och andra länder. Tonvikten ligger på frågan om huruvida respondenten kan tänka sig att bo granne med en person med särskilda kännetecken (WVS 1994–2014). Wallman Lundåsens resultat bekräftar i hög grad intrycket att Sverige är ett land med mycket hög tolerans. Här har man inga svårigheter att tänka sig vare sig invandrare, personer med annan etnisk bakgrund, homosexuella eller missbrukare av droger/alkohol till grannar.

Wallman Lundåsen undersöker också den svenska befolkningens attityder till invandring, i relation till andra europeiska länder, och får liknande resultat. Den svenska befolkningen framstår som de europeer som har minst negativa attityder till invandring. Skillnaderna är stabila över tid, under den period som Wallman Lundåsen har studerat och resultaten är också, i stort, överensstämmande med tidigare forskning (Sniderman, Petersen, Slothuus & Stubager, 2014, s. 13).

Medan Wallman Lundåsens undersökning kan uppfattas som en bekräftelse på en etablerad och positiv bild av toleransen i Sverige så undersöker Trägårdh mer kritiskt vad toleransen egentligen omfattar – och vilka dess begränsningar är. Trägårdh arbetar ur ett historiskt perspektiv. Han fokuserar på förhållandet att toleransen har uppkommit genom institutionella processer inom staten och det civila samhället, samt hur toleransen fått ett givet ideologiskt innehåll på grund av de processerna. Han ser ett hot mot toleransen i den svenska "statsindividualismen" som "bejakar individens autonomi och statens roll, men skapar problem för ideologier som sätter familj, klan, religion i centrum" (Trägårdh, se sida 80). Till denna kritiska reflektion över den svenska toleransens ideologiska gränser skjuter Trägårdh in frågan om svensk tolerans är hållbar på sikt? Framför allt ser han ett hot mot toleransen i utvecklingen av en skönjbart krympande tillit människor emellan i invandrartäta områden.

Själv uppfattar jag att Trägårdh därmed presenterar en tudelad utmaning för toleransen i Sverige: dels en utmaning som gäller de värderingar som toleransen vilar på, dels en utmaning som är knuten till toleransens hållbarhet. Jag återkommer till den tudelade utmaningen, och Trägårdhs förslag till lösning, mot slutet av mitt kapitel.

I stället ska jag först ägna mig åt reflektioner kring toleransens förutsättningar och skiftande framtoning, hämtade från båda texterna.

Toleransens förutsättningar

Tolerans kan definieras som förmågan att acceptera och överse med något man ogillar eller står i opposition till (Vogt, 1997, s. 1). Det betyder att tolerans hänger samman med skillnader mellan människor eller grupper i samhället när det gäller värderingar, åsikter eller vanor. De skillnader som toleransen berör ska vara av stor betydelse för enskilda personer och/eller för hela samhället – annars är det onödigt att ägna frågan tid (Vogt, 1997, s. 2).

Såväl den teoretiska som den empiriska litteraturen om tolerans har med tiden blivit omfattande. Wallman Lundåsen och Trägårdh illustrerar på ett bra sätt ett par centrala och kompletterande ingångar för att förstå toleransens förutsättningar. Wallman Lundåsen resonerar utifrån Ingleharts överordnade teori om att tolerans betingas av moderniseringsprocesser (Inglehart, 1998). Här antas att modernisering och växande materiellt välstånd medför en frigörelse från tillfredsställandet av grundläggande behov, varpå behoven av och möjligheterna att förverkliga sig själv ökar. Denna erfarenhet kan leda till att individen, i nästa steg, accepterar andra människors önsningar om självförverkligande och att göra egna livsval (Inglehart & Welzel, 2005; Wallman Lundåsen i den här antologin). I kapitlet prövar Wallman Lundåsen moderniseringshypotesen genom att söka samband mellan postmateriella värderingar och synen på invandring i 15 europeiska länder. Hon finner dock inget stöd för hypotesen (se sida 63). och konstaterar att det behövs mer djuplodande analyser,

som tar hänsyn till både specifikt nationella och individuella faktorer. Trots att moderniseringstesens tycks passa in på Sverige, som utmärks av en hög tolerans och postmaterialistiska värderingar, tvingas vi utgå från att modernisering inte är tillräcklig för att förklara toleransen i Sverige.

Här fyller Trägårdh på med en historisk-institutionell tolkning av vad som har format toleransen och dess gränser. Hans utgångspunkt är World Values Surveys värderingskarta. Utifrån den söker han förklaringar till att Sverige har hamnat högt upp i högra hörnet, där självförverkligande, sekularisering och rationalitet värderas högt (se sida 79). Trägårdh pekar dels på de klassiska folkrörelsernas centrala roll för att forma den svenska välfärdsstaten, dels på relationen mellan staten och det civila samhället. Folkrörelsernas målsättning var att bekämpa fattigdom, beroende, ojämlikhet och den auktoritära, klassbaserade och odemokratiska staten. Detta skulle genomföras genom uppbyggandet av en stat som satte jämlikhet och individens frihet i främsta rummet (se sida 86). Även folkrörelsernas förgrundsgestalter var besjälade av värderingarna självförverkligande, sekularisering och rationalitet, vilka präglar det svenska samhället. Något provokativt skriver Trägårdh att folkrörelsernas historiska ambition var att utplåna behovet av filantropi, välgörenhet och religiösa samfund. Resultatet blev ett samhälle, och en befolkning, som generellt är skeptisk till religiösa rörelser och till gemenskaper som kan misstänkas för ojämlika och patriarkala attityder som att t.ex. hylla familjen, klanen eller gruppen.

Ytterligare en ingång, som kan användas för att analysera toleransens förutsättningar, handlar om grupper och grupprelationer. I det här perspektivet är det relationen mellan olika grupper som

studeras. Det gäller exempelvis under- och överordning, gruppernas relativa maktpositioner och i vilken grad en grupp känner sig hotad av en annan grupp, som avgör gruppens grad av tolerans inför andra grupper (Blumer, 1958; Sullivan & Hendriks, 2009; van Doorn, 2014). Wallman Lundåsen använder grupperspektivet för att förstå skillnaderna i tolerans, i olika länder, för invandrare, homosexuella och drogmissbrukare. Därtill pekar hon på en grupps ”deservingness” av stöd och hjälp från det allmänna, som en faktor med betydelse för graden av tolerans (se sida 38).

För att förstå förutsättningarna för tolerans i dagens nordiska länder, tror jag grupperspektivet är viktigt — än viktigare än vad som framkommer i dessa två texter i antologin. I våra studier av yttrandefrihetens villkor i Norge¹, undersökte vi graden av tolerans i olika politiska och religiösa grupper: högerextrema, invandringskritiska, muslimer och islamister. Det vi fann var att graden av tolerans varierade ganska mycket både mellan grupperna och mellan de olika typerna av rättigheter som vi frågade om (Steen-Johnsen, Fladmoe & Midtbøen, 2016, s.16). Den högerextrema gruppen var den som genomgående åtnjöt minst tolerans. Men många var även obenägna att ge de invandringskritiska vissa rättigheter. I synnerhet om det gällde anställningar i grundskolan eller att få yttra sig som krönikörer eller ledarskribenter i rikstäckande tidningar. När frågorna gällde anställning av lärare såg vi en intressant skillnad mellan tolerans för muslimska och invandringskritiska sökande. Medan 45 procent av befolkningen sade att de utan förbehåll skulle anställa en muslim,

1 I projektet Status för Yttrandefriheten i Norge, finansierat av stiftelsen Fritt Ord, se www.ytringsfrihet.no.

sade bara 12 procent detsamma om en invandringskritisk sökande (Steen-Johnsen, et al., 2016, s.74).

Resultatet skulle kunna förstås som att dagens invandringskritiska upplevs som att de utmanar samhällsordningen med sina åsikter och skulle kunna hota andra definierade grupper. Den tolkningen styrks av att svaren på frågor om tolerans i hög grad hänger samman med egna politiska åsikter. De som placerar sig åt vänster i norsk politik är mer toleranta för muslimer och mindre toleranta för invandringskritiska än andra (Steen-Johnsen, et al., 2016, s. 75).

Relationerna mellan grupper, som de beskrivs i offentliga sammanhang, men även relationerna i det dagliga livet och i lokalsamhället, är förmodligen mycket viktiga faktorer för tolerans, både på kort och på lång sikt. Den långsiktiga betydelsen av sådana grupprelationer exemplifieras väl av Trägårdh när han beskriver hur den svenska välfärdsstatens ideologiska grund formades av ideologiska inbrytningar i breda samhällsskikt och hur folkrörelserna även hade påverkan institutionellt.

Toleransens variationer och gränser

Tolerans beskrivs här som ett fenomen som både är kontextuellt och historiskt betingat. Vilka politiska och sociala skiljelinjer som framstår som konfliktfyllda i ett givet samhälle kommer således variera över tid. Frågan om tolerans för personer av annan ras dominerade till exempel länge amerikansk debatt om tolerans. Den senaste tioårsperioden är tolerans för islam och muslimer aktuell i både amerikansk och europeisk litteratur (Sullivan & Hendriks, 2009; van Doorn, 2014). Men även vid en given tidpunkt kan det vara stora variationer

i vilka grupper, åsiktsläger och utövningar som tolereras av vem, och hur toleransen yttrar sig. Wallman Lundåsen och Trägårdh ger, var för sig, några intressanta inblickar i sådana variationer i och utanför dagens Sverige.

Wallman Lundåsen utgår från tre olika variationer i sin analys av tolerans: variationer mellan länder, över tid och i relation till olika grupper av människor. Hennes tillvägagångssätt ger flera intressanta insikter. Till exempel finns det en allmän trend, oavsett nation, till ökad tolerans för homosexuella. Däremot går trenderna i flera olika riktningar beträffande personer med etnisk minoritetsbakgrund. Här visas i exempelvis Tyskland en ”nedåtgående” trend. Även toleransen för drogberoende och alkoholister dalar i många länder. På så vis framgår det av analysen att graden av toleranta åsikter måste ses både i ljuset av de grupper det gäller och hur denna grupp uppfattas i ett givet samhälle.

För Trägårdh är toleransens symboliska gränser ett central tema. Han argumenterar för att det finns en avgörande skillnad i Sverige mellan tolerans för idéer och beteenden som befinner sig innanför statsindividualismens ideologi, och de som inte gör det. Med andra ord är svensken villig att acceptera idéer och beteenden som betonar individens frihet och rätt till självförverkligande. Det kan bland annat förklara den breda uppslutningen kring jämställdhet och kring barns och homosexuellas rättigheter (se sida 80). Däremot är toleransen mycket lägre för ”kommunitaristiska” krav. Alltså önskan om erkännande av företeelser som kommer från vissa värdegemenskaper baserade på kultur, religion eller ideologi och som uppfattas som primära i relation till statens makt och individens autonomi. De som väljer att ingå i dessa värdegemenskaper, och tar mindre hänsyn till

det övriga samhällets sedvänjor som till exempel religiösa friskolor eller hemskolning, betraktas med misstänksamhet, enligt Trägårdh. I synnerhet anser han att avvikande religioner och deras gemenskaper har en svår situation i det svenska samhället. Trägårdhs åsikt är att det råder en grundläggande brist på överensstämmelse mellan den ”abstrakta” svenska toleransen, i form av svar på frågor om attityder till invandring, och den mycket mer begränsade ”konkreta” toleransen för olika värdebaserade tillämpningar.

Här anser jag att Trägårdh pekar på en central punkt beträffande den nordiska toleransens variationer och gränser, och som hör samman med de socialdemokratiska välfärdsstaterna och hur de har vuxit fram. Ändå vill jag introducera ännu ett perspektiv på hur den universella välfärdsstaten formar en vilja att visa tolerans, för att eventuellt ytterligare nyansera Trägårdhs resonemang. I en studie som genomfördes under och efter karikatyrstriden i Danmark åren 2005–2006 undersöktes danskarnas villighet att ge olika politiska och religiösa grupper politiska och sociala rättigheter – däribland muslimer och islamistiska fundamentalister (Sniderman, Petersen, Slothuus & Stubager, 2014). Det något överraskande resultatet av studien var att danskarna var villiga, mitt i en pågående religiös och kulturell konflikt, att ge muslimer samma politiska rättigheter som andra kontroversiella, men legitima grupper i samhället (till exempel extremvänstern eller konservativt kristna). Frågorna gällde bland annat rätten att slippa övervakning, mötesfrihet och deltagande i den offentliga debatten (s. 45).

Med utgångspunkt från sin undersökning argumenterar Sniderman och medförfattarna för att danskarna har internaliserat välfärdsstatens förutsättningar och värderingar om att rättigheter är

universella. Även under pressande förhållanden visade danskarna, vad forskarna kallar, långtgående tolerans, det vill säga tolerans baserad på rättigheter som även omfattar grupper i en diskutabel position. Centralt för resonemanget är att det går en gräns mellan dem som är innanför respektive utanför samhällsgemenskapen, mellan vad Sniderman m.fl. kallar grupper som är ”transgressive” och ”out of the mainstream”. Utifrån denna logik skulle muslimer hamna bland ”out of the mainstream”, alltså grupper som upplevs som annorlunda men ändå är en del av samhället. Islamistiska fundamentalister hamnar utanför.

Analysen av danskarnas åsikter under karikatyrstriden antyder att skyddet av individens rättigheter ingår i de nordiska välfärdsstaternas värderingar. Det kan bidra till att även sådant som upplevs som alternativa värderings- och religionsgemenskaper tolereras. Det utgör i viss mån en motsats till Trägårdhs analys. I en sådan tolkning blir staten en garanti för att olikheterna kan integreras, på grund av en samhällsgemenskap. I tidigare nämnda studier av politisk tolerans i Norge har vi funnit ett mönster som liknar det Sniderman och medförfattarna beskriver (Steen-Johnsen, Fladmoe & Midtbøen, 2016). Tendensen var att de flesta i majoritetssamhället tycker att muslimer ska erkännas politiska rättigheter i likhet med den övriga befolkningen, särskilt när vi i frågeformuleringen betonade att organisationen/personen förutsattes följa norsk lag.

Uppfattningen att de värderingar som har sin grund i förhållandet mellan staten och medborgarna i de nordiska länderna kan mobiliseras *till förmån för* tolerans, kanske ändå inte utmanar Trägårdhs argument? Trägårdh hävdar att det är i den konkreta toleransen för specifika företeelser, som till exempel rätten att bära hijab i skolan

eller att ge sina barn religiöst baserad hemundervisning, som begränsningarna uppträder. Den norska studien antyder ändå att gränsen mellan det som tolereras och det som inte tolereras kan dras längs andra linjer än mellan det abstrakta och det konkreta. Medan majoritetsbefolkningen utan förbehåll ger sitt stöd till att en muslim kan anställas som lärare i samhällskunskap i grundskolan, så är bifallet betydligt svagare till att ett muslimskt parti får försöka komma in i den norska riksdagen, Stortinget (Steen-Johnsen, Fladmoe & Midtbøen, 2016, s. 71).

En tolkning av detta skulle kunna vara att norrmän skiljer mellan rättigheter som kan tänkas få stora konsekvenser för hela samhället och rättigheter som snarare rör individens rättigheter. En sådan gränsdragning återfinns i internationell forskning. Verkuyten och Slooter (2007) har till exempel visat att holländarnas tolerans för muslimer och muslimsk religionsutövning varierar, beroende på vem som yttrar vad och hur utövningen tar sig uttryck (s. 45). Alternativt kan denna gräns också uppfattas som en betoning av alla människors individuella rätt till samma möjligheter i stället för vissa gruppers rätt till kollektiv mobilisering.

Toleransens hållbarhet

Hur hållbar är toleransen i tider av stora förändringar? Författarna av de två kapitlen som jag kommenterar tycks båda ha som utgångspunkt att tolerans hör samman med övergripande samhällsstrukturer och -kulturer. Den utgångspunkten borde göra toleransen relativt stabil över tid. Wallman Lundåsens historiskt-komparativa analyser bekräftar i hög grad att toleransen i Sverige är stabil, bland annat när

det gäller att ha grannar med olika etnisk bakgrund och i olika mätningar av åsikter om invandring. Här skulle det alltså kunna finnas goda nyheter om toleransens hållbarhet, men Wallman Lundåsen är nog med att påpeka att hennes data inte täcker den senaste perioden av växande flyktingströmmar till Europa, åren 2015 och 2016.

Trägårdh hävdar å sin sida att det finns tydliga tecken på att toleransen är på väg att försvagas. Han pekar på Mångfaldsbarometern som mäter den svenska befolkningens attityder till etnisk och religiös mångfald. Denna hade en tendens nedåt under år 2016 beträffande den allmänna synen på mångfald och krav på att invandrare ska anpassa sig till svenska förhållanden. Trägårdh reser också frågan om förtroendet för det svenska samhällsbygget är i dalande i mötet med en ökande etnisk heterogenitet. Under perioden 2010 till 2012 sjönk den sociala tilliten i Sverige, till skillnad från i övriga nordiska länder, och det var främst i de yngsta åldersgrupperna som förtroendet blev svagare, hävdar Trägårdh. Han redovisar även ett minskat förtroende för människor med andra religioner.

Trägårdh är ganska kortfattad om sambanden mellan tillit och tolerans, ändå är jag överens med honom om att den kopplingen är både viktig och intressant. Om man håller med om att gruppdefinitioner och relationer är av betydelse för att skapa tolerans så tycks ”gränsöverskridande socialt kapital” (Putnam, 2000), alltså tillit och nätverk mellan grupper som är olika varandra beträffande religion, etnicitet, identitet eller ideologi, kunna motverka intolerans. I en norsk studie om sambanden mellan skiftande grad av tillit och attityder till välfärdsstaten, kom vi fram till att tillit för invandrare var avgörande för stödet till välfärdsstaten. Detta gällde både generellt och för stöd till specifika förmåner som hjälp till fattiga och arbetslösa (Kumlin,

Wollebæk, Fladmoe & Steen-Johnsen, 2017). Resultatet förtydligar att tillit är ett viktigt element i relationen mellan individ och stat, och att den relationen kan vara känslig för ökad invandring. Om graden av tolerans i de nordiska länderna delvis har sin grund i relationen mellan stat och individ, blir ändringar som ökad invandring av stor betydelse för den fortsatta tilliten.

Medvetenheten om hur ökad invandring kan påverka förtroendet mellan stat/individ gör det än viktigare att följa parametrarna tillit och invandring. I sammanhanget är det intressant att se hur Sverige, enligt Trägårdh, skiljer sig från övriga nordiska länder. I Sverige sjönk tilliten mellan åren 2010 och 2012 men var stabil i Norge och Danmark. Samtidigt är det värt att påpeka att allmänt socialt förtroende räknas som ett mycket stabilt förtroende som har skapats av tidig socialisering, och att det inte nödvändigtvis är detta förtroende som ändras först i en annan kontext (Uslaner, 2002; Wollebæk, 2016). Däremot visar studier från Sverige och Norge att lokalsamhällestilliten, det vill säga människor i det intilliggande grannskapet, tycks vara lägre i lokalsamhällen med stor etnisk heterogenitet (Fladmoe & Steen-Johnsen, 2016; Wallman Lundåsen & Wollebæk, 2013). Det nära grannskapet kan därmed visa sig vara en avgörande arena för etablering och underhåll av tolerans och tillit mellan olika grupper.

Avslutning

Som norsk läsare av två svenska texter om tolerans är det framför allt den skandinaviska välfärdsstaten och hur den både främjar och hämmar tolerans, som väcker flest funderingar hos mig. För Trägårdh är det ett allvarligt dilemma att den svenska betoningen av univer-

sella, individuella och sekulära värderingar knappast kan förenas med verklig förståelse för kulturella och religiösa sedvänjor som är knutna till andra gemenskaper än den som skapats genom välfärdsstaten. Han skisserar en lösning på dilemmat utifrån en stat med minimala anspråk. Utöver rättsväsendet och rättvis fördelning av resurser, skulle staten inte blanda sig i olika gruppers värderingar eller anspråk på att skapa en gemensam värdegrund (se sida 97).

Här är jag inte säker på att jag håller med. En minimalistisk stat kan eventuellt vara en väg för att möta utmaningen om värderingar, som Trägårdh utmålar. Men inte en väg för att stärka toleransens hållbarhet. Hur aktiv staten bör vara inom olika politikområden är en alltför stor fråga för att den ska kunna behandlas här. Men våra studier av socialt kapital i mångkulturella lokalsamhällen i Norge visar att det är av avgörande betydelse att offentliga myndigheter aktivt går in i en dialog med civilsamhället. Det gäller såväl invandrarföreningar som traditionella norska föreningar. Genom att skapa gemensamma arenor kan myndigheter medverka till att det skapas länkande kapital och att broar byggs mellan olika och åtskilda nätverk (Woolcock, 1998; Putnam, 2000; Ødegård, Loga, Steen-Johnsen, & Ravneberg, 2014). Ett bestående intryck från studien av Ødegård, Loga, Steen-Johnsen och Ravneberg (2014) är att det brobyggande sociala kapitalet inte uppstår av sig självt och att alternativet till att lokala myndigheter lägger sig i skulle kunna vara en högre grad av segregering, än den som nu råder.

Slutligen kan det vara av betydelse att återvända till insikten om att gränserna för tolerans, i ett givet samhälle, inte överträds smärtfritt. Utvidgningen av toleransen är resultatet av politiska strider mellan olika grupper, historiskt och i nutid. För att kunna förstå vill-

koren för hur tolerans utvecklas i ett samhälle tror jag också att det är angeläget – och nödvändigt – att beakta de perspektiv och processer som sker i civilsamhället. Diskussioner om toleransens underhåll och gränser fokuserar ofta på den offentliga debatten och om de (ofta polariserade) positioner som finns. Ett civilsamhällesperspektiv öppnar upp för analyser av meningsmotsättningar också på andra nivåer, och inte minst hur olika värden institutionaliseras och förvaltas i samspel mellan staten, organisationer och individer. En nödvändig och kanske ofta bortglömd del av bilden är den lokala nivån, där människor och organisationer möts.

Del 2: Toleransens utveckling och uttryck

5. Utvecklingen av tolerans bland unga¹

Erik Lundberg & Ali Abdelzadeh

Inledning

Ett vanligt sätt att förklara varför vi människor agerar och beter oss på olika sätt är att framhålla betydelsen av attityder. När människor är hjälpsamma kan vi beskriva dem som altruistiska och när vi tycker att personer presterar dåligt kan vi tala om att de saknar motivation. Attityder beskrivs ofta som en generell inställning till någon eller något och tillmäts ofta en stor betydelse eftersom de har visat sig påverka vårt sätt att handla, planera och förstå vår omgivning (Olson & Zanna, 1993; Ajzen, 2005). Till skillnad från vår personlighet är attityder till stor del inlärd och ett resultat av vårt sociala liv. Det innebär att attityder i olika utsträckning förändras över tid men också är möjliga att påverka.

¹ Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond. Tack till Andrea Bohman och Marta Miklikowska för synpunkter på en tidigare version av det här kapitlet.

Tolerans har ofta pekats ut som en för demokratin central beståndsdel och en balanserande motkraft till främlingsfientlighet och rasism. I ett samhälle som på ganska kort tid har blivit mer etniskt och kulturellt heterogent fordras tolerans för att vi ska leva och verka tillsammans. Forskning har också visat att länder och sammanhang med hög tolerans utgör en resurs som bidrar till bland annat ekonomisk tillväxt i form av regional utveckling (Florida, Mellander & Stolarick, 2008; Tabellini, 2010).

Betydelsen av tolerans har aktualiserat frågan om hur institutioner och organisationer i samhället kan agera för att främja tolerans. Vid sidan av statliga myndigheter såsom Forum för levande historia pekas ofta skolan ut som betydelsefull (se exempelvis Orlenius, 2001; Nykänen, 2008; Englund & Englund, 2012; Langmann, 2013). I portalparagrafen i läroplanen för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet framgår att tolerans ska vara en central utgångspunkt för de värden och normer som präglar utbildningen. Där skrivs att skolan har en roll att fostra till tolerans och att bemöta främlingsfientlighet och intolerans med kunskap, öppen diskussion och aktiva insatser (Lp, 2011). Andra exempel är olika initiativ i civilsamhället, till exempel metoder som genom undervisning syftar till att förändra individer med en intolerant världsbild till att bli mer toleranta (jfr Mattsson & Hermansson Adler, 2008).

I vilken utsträckning som toleransen kan främjas är emellertid beroende av i vilken utsträckning den är föränderlig. Även om få betvivlar att vi kan förändra individers attityder saknas en aktuell övergripande bild av toleransens utveckling bland unga och unga vuxna (se Miller & Sears, 1986; Raabe & Beelmann, 2011; Potat & Anderson, 2012; van Zalk, Kerr, van Zalk & Stattin, 2013). Är

tolerans en stabil eller föränderlig attityd? När – om alls – stabiliseras toleransen? I det här kapitlet bidrar vi till att besvara dessa frågor. Närmare bestämt är avsikten med det här kapitlet att analysera hur toleransen utvecklas under ungdomsåren från 13–28 år.

Till vår hjälp har vi unika data från ett omfattande forskningsprojekt om ungdomars socialisation (Amná, Ekström, Kerr & Stattin, 2009). Forskningsprojektet har följt 6 000 ungdomar under en längre period och ger oss en sällsynt möjlighet att ge en rik och detaljerad bild över hur toleransen utvecklas under ungdomars uppväxt. Sådan kunskap är angelägen eftersom den kan ge oss värdefulla ledtrådar om när under ungdomars uppväxt som insatser för att främja toleransen är mest påkallade.

I inledningskapitlet redogjordes för vägval och utmaningar när det gäller hur begreppet tolerans kan preciseras. Det här kapitlet innefattar såväl den politiska som den sociala dimensionen av tolerans. Det innebär att tolerans kopplas samman både med individens rätt att aktivt delta i det politiska livet och principer om yttrandefrihet, rösträtt och rätt att kandidera till val, och till mellanmänsklig acceptans av andra individer och olika grupper i samhället. Att tolerera innebär alltså att tillåta och bejaka sociokulturella skillnader och livsstilar i samhället. Det förutsätter i sin tur ett bejakande av att alla människor erkänns samma politiska rättigheter (jfr Sullivan, Piereson & Marcus, 1979, s. 1993; Weldon, 2006, s. 335).

Kapitlet är uppdelat i fyra avsnitt. I det följande avsnittet beskrivs de teoretiska synsätten närmare vilket hjälper oss att orientera oss i frågan om toleransens utveckling bland ungdomar. I det tredje avsnittet redogörs för det material och den metod som används. I den fjärde och sista delen presenteras slutsatserna av vår analys.

En utgångspunkt i forskningen

Frågan om politiska och sociala attityders upphov och utveckling är ett stort och växande forskningsområde (Sears & Brown, 2013; Huddy, Sears & Levy, 2013; Almond & Verba, 2015). Studier har bedrivits inom en rad olika ämnen, såsom sociologi, psykologi och statskunskap och har gällt ett flertal attityder (Albarracin, Johnson & Zanna, 2014). Forskningen har resulterat i en rad olika hypoteser och förklaringar till hur attityder tar form och utvecklas under livet. En grundläggande fråga är huruvida attityder präglas av stabilitet eller förändring (Miller & Sears, 1986; Sears & Brown, 2013). Enligt den så kallade stabilitets-hypotesen (persistence hypothesis) formas politiska och sociala attityder under barndomen för att sedan förbli stabila under resten av livet. Uppväxtvillkor och erfarenheter under uppväxttiden präglar med andra ord attityderna längre fram i livet.

Ett annat synsätt, den så kallade socialt lärande-hypotesen (lifelong openness model), förutsäger att erfarenheter under uppväxten endast i begränsad utsträckning har betydelse för attityderna längre fram i livet. Förespråkare för den här uppfattningen menar att attityder som tolerans formas på basis av erfarenheter och intryck under hela livet. I stället för att präglas av stabilitet är attityder föremål för förändring.

Empiriska studier ger stöd åt båda synsätten men visar också på skillnader beroende på vilken attityd som studeras. När det gäller partiidentifikation, det vill säga medborgarnas känslomässiga anknytning till ett politiskt parti, visar studier på förvånansvärd stabilitet under en persons liv (Converse & Markus, 1979; Stoker & Jennings, 2008). På ett liknande sätt visar studier som följt samma vuxna individer under fem år att fördomar och rasism tenderar att

vara relativt stabila, men att stabiliteten tycks vara större för individer i medelåldern och med högre utbildningsnivå (Converse & Markus, 1979). Henry och Sears (2009) har emellertid visat att rasistiska attityder förändras under hela livet enligt en uppochnedvänd u-kurva. Studien visar att rasistiska attityder ökar successivt från 20 års ålder för att minska sakta från 40 års ålder, vilket ger visst stöd för socialt lärande-hypotesen.

Utöver dessa två synsätt pekas ofta tonåren ut som en särskilt betydelsefull tid för formandet av sociala och politiska attityder. Enligt den så kallade impressionable years-hypotesen är tonåren en tid i livet då många politiska och sociala normer och värderingar prövas och är särskilt öppna för förändring. Utgångspunkten är att sociala och politiska attityder är ofullständiga när individen går in i tonåren för att kristalliseras under denna period och förbli relativt oförändrade längre fram i livet (Sears, 1975; Dinas, 2010). Ungdomsåren skulle därmed utgöra en formativ period av särskild betydelse för toleransen längre fram i livet. Det är en uppfattning som ges visst stöd i frågan om tolerans. Till exempel visar Sears och Miller (1986) att erfarenheter under ungdomsåren, som exempelvis religion, uppväxtvillkor och föräldrars utbildningsnivå, har något större effekt på toleransen mot människor med annan hudfärg, kvinnor och homosexuella än erfarenheter i vuxen ålder (s. 232).

Vid sidan av dessa synsätt har ett antal andra förklaringar förts fram som kastar ljus över hur sociala och politiska attityder tar form. En kritik mot ovanstående perspektiv är att de inte tar hänsyn till eventuella generationseffekter. Forskare menar nämligen att erfarenheter av dramatiska eller omvälvande händelser under uppväxten kan sätta sina spår i medborgarnas kollektiva attityder (Mannheim, 1970;

Jennings & Niemi, 2014) och ge upphov till skillnader mellan olika generationer. Ett exempel på en form av generationseffekt som ibland lyfts fram i relation till Förintelsen är vad vi brukar kalla för kollektivt minne (Schuman & Corning, 2011). I en studie av tyska och japanska medborgare som föddes innan och efter andra världskriget har Schuman, Akiyama och Knauper (1998) undersökt vid vilken period i livet som minnet av händelser i omvärlden har störst effekt. Författarna drog bland annat slutsatsen att särskilt omvälvande händelser som andra världskriget hade betydande effekt på attityderna.

Sammantaget finns det skäl att anta att ungdomstiden är en betydelsefull period för formandet av sociala och politiska attityder, vilket motiverar en studie som denna. Närmare bestämt ska vi söka svar på hur toleransen utvecklas bland ungdomar och unga vuxna, om tolerans är en stabil eller föränderlig attityd och när, om alls, toleransen stabiliseras. Innan vi gör detta ska vi emellertid beskriva vårt tillvägagångssätt närmare.

Tillvägagångssätt: Material och metod

För att söka svar på dessa frågor tar vi hjälp av data från en longitudinell studie (Du och samhället), som genomförts inom ramen för ett mångvetenskapligt forskningsprogram inrättat av forskningsenheten Youth & Society (YeS) vid Örebro universitet, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond. Forskningsprogrammets huvudsyfte är att förstå hur ungdomar i åldrarna 13 till 30 uttrycker sitt politiska och medborgerliga engagemang, samt att förklara de mekanismer och processer genom vilka dessa ungdomar utvecklar olika riktningar av engagemang över åren (Amnå, et al., 2009). Under våren 2010 gick

startskottet för studien där drygt 2 000 skolungdomar från totalt 13 olika grund- och gymnasieskolor samt cirka 4 000 (13–18-åringar) unga vuxna och deras vänner i olika åldersgrupper (20, 24, 28) har följts under flera års tid. Tabell 1 ger en översikt över det datamaterial som ligger till grund för analyserna i detta kapitel. Som framgår av tabellen har material från fem olika kohorter samlats in mellan åren 2010–2014. Det betyder att individer från första och andra kohorten har besvarat enkäten vid tre mättillfällen, medan övriga kohorter har besvarat enkäten vid två tillfällen. Siffrorna utanför parenteserna i den tredje kolumnen anger antalet i svarande vid det första mättillfället. Siffrorna inom parenteser anger däremot antalet ungdomar i urvalet, det vill säga antalet individer i varje kohort som enkätundersökningen riktade sig till. Dessutom visar tabellen att andelen svar inom varje

Kohorter	Året då första enkätundersökningen genomfördes	Antalet svarande (urval)	Andelen svarande	Andelen tjejer
		2010/2011	%	%
1 (13, 14, 15)	2010	904 (960)	94.2	50.7
2 (16, 17, 18)	2010	892 (1052)	84.8	50.9
3 (20, 22)	2011	605 (980)	61.7	58.7
4 (24, 26)	2010	539 (932)	57.8	60.6
5 (26, 28)	2011	606 (990)	61.2	54.5

TABELL 1. En översikt över det använda datamaterialet.

kohort, särskilt de två yngsta kohorterna, är hög och att könsfördelningen bland individerna är tämligen jämn.

Det empiriska datamaterialet från alla dessa kohorter av unga och unga vuxna har samlats in via enkätundersökningar. De yngre ungdomarna (13–18) fyllde i enkäten i klassrummet under cirka två lektionstimmar, efter att föräldrarnas samtycke inhämtats. Deltagandet i studien var frivilligt och eleverna kunde avbryta deltagandet när helst de ville. De äldre ungdomarna fick däremot enkäten hemskickad per post tillsammans med ett följebrev som innehöll information om studien. Staden där datamaterialet har samlats in var vid första datainsamlingen i många avseenden tämligen lik riksgenomsnittet, avseende exempelvis inkomstnivå, arbetslöshet, andelen människor med utländsk bakgrund etcetera.

Tolerans mäts med hjälp av tre frågor. Ungdomarna fick ta ställning till tre påståenden rörande människor som har flyttat till Sverige från andra länder: (1) Vår kultur blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige, (2) Vi borde välkomna människor som flytt undan problem i de länder de kommer från, (3) Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige. Dessa tre indikatorer kommer alltså i detta kapitel att användas som ett mått på tolerans. Svarsskalan för samtliga påståenden var 1–4, från ”stämmer inte alls” till ”stämmer mycket bra”.

Rådande indikatorer fokuserar således på gruppen invandrare och mäter i vilken utsträckning ungdomar och unga vuxna tillåter, accepterar och bejakar personer från dessa grupper. Ett annat sätt att mäta tolerans är att först låta respondenten ange om personer med annan etnisk bakgrund, religion eller kultur, etcetera uppfattas som störande, för att därefter ställa frågor om i vilken utsträckning

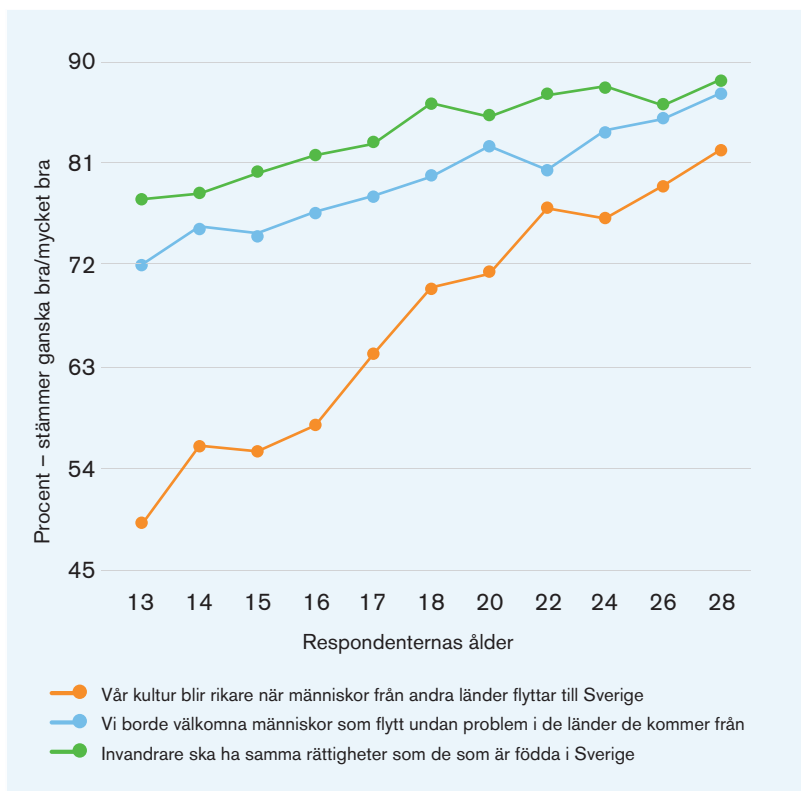
handlingar eller personer från dessa grupper kan tillåtas och accepteras (jfr Sullivan, Piereson & Marcus, 1979). Det ligger närmare den traditionella definitionen där tolerans definieras i två steg: en individ hyser ett initialt motstånd mot någon eller något som sedan balanseras upp av acceptans eller bejakande (Forst, 2013). En sådan mätmetod eller operationalisering skulle vara att föredra, men ovanstående mått har använts i tidigare studier om tolerans (van Zalk, Kerr, van Zalk & Stattin, 2013; Miklikowska 2016) och även om attityder till invandare och exkludering (Meuleman, Davidov & Billiet, 2009). Läsaren bör således ta hänsyn till att måttet på tolerans uppmärksammar invandrare och fångar den mer bejakande aspekten av begreppet tolerans.

Datamaterialet har analyserats med hjälp av olika statistiska metoder, såsom korrelationer och medelvärdesjämförelser. Korrelationer är ett mått på hur stark relationen eller sambandet är mellan två variabler. Korrelationskoefficienten kan variera mellan +1 till -1. En korrelationskoefficient nära 0 tyder på svagt eller inget samband alls.

Våra forskningsresultat

Toleransens utveckling

En av frågorna som är av intresse för detta kapitel är att undersöka hur toleransen utvecklas under ungdomsåren. Med hjälp av datamaterialet kan vi ta en närmare titt på unga människors toleransnivåer från 13–28 år. I figur 1 redovisas andelen ungdomar i olika åldersgrupper

FIGUR 1. Andelen unga som svarat ”stämmer ganska bra” eller ”mycket bra” på toleranspåståendena.

som angett ”stämmer ganska bra” eller ”stämmer mycket bra” på de tre påståendena om tolerans.

Ett par intressanta saker framträder i figuren. Först och främst kan vi konstatera att toleransnivåerna ökar med åldern, oavsett

vilket av de tre påståendena som vi tittar på. Skillnaderna mellan olika åldersgrupper är i vissa fall betydande. Till exempel kan vi se att 49 procent av 13-åringarna anser att vår kultur blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige, medan motsvarande siffra för 26-åringarna är 79 procent och 82 procent för 28-åringarna. Vidare visar vår analys att de yngre ungdomarna (13- och 16-åringar) verkar göra en åtskillnad mellan de olika måtten på tolerans. En lägre andel ungdomar har angett att den svenska kulturen blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige, jämfört med andelen som angett att invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda här i Sverige. Det indikerar alltså att ungdomar har en högre politisk än social tolerans, något som bekräftats i studier av vuxna (Weldon 2006, s. 338). Men skillnaderna avtar dock med stigande ålder.

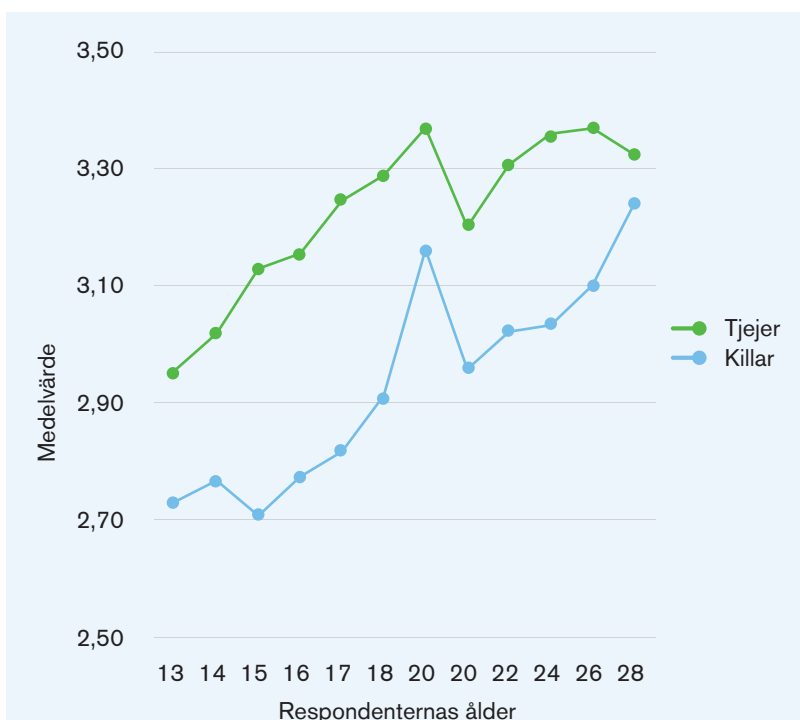
Sammanfattningsvis visar våra analyser att toleransen är hög bland samtliga åldersgrupper, och att den ökar med åldern. Därtill tycks ungdomarna, i alla fall de yngre, göra en viss distinktion mellan politisk och social tolerans. Vad gäller frågan om ”vår kultur blir rikare när människor flyttar till Sverige” har de yngre ungdomarna tydligt lägre svarsfrekvens. En möjlig tolkning kan vara att yngre ungdomar har svårare att förstå innebörden av påståendet kulturen blir ”rikare” till följd av invandringen.

Vilka är de toleranta?

Nu när vi har fått svar på frågan om toleransens utveckling under ungdomsåren inställer sig en annan, minst lika viktig fråga: Finns det några samband mellan graden av tolerans och socioekonomiska

samt andra bakgrundsfaktorer? För att besvara den frågan skapades ett medelvärdesindex av samtliga tre indikatorer på tolerans. Skalan går från 1 till 4, där 1 motsvarar låg och 4 hög nivå av tolerans.

Tidigare studier har bland annat visat att människor med utländsk bakgrund har högre nivåer av tolerans (Reeskens, 2013) och att kvinnor i allmänhet intar en mer positiv inställning till invandring än män (Demker, 2014). Vidare har studier poängterat betydelsen av utbildning (se t.ex. Borgonovi, 2012). Forum för levande historias

FIGUR 2. Tjejers och killars medelvärdestolerans vid olika åldrar.

tidigare undersökningar har exempelvis visat att utbildningsnivå och studieinriktning hänger samman med tolerans (Severin, 2014).

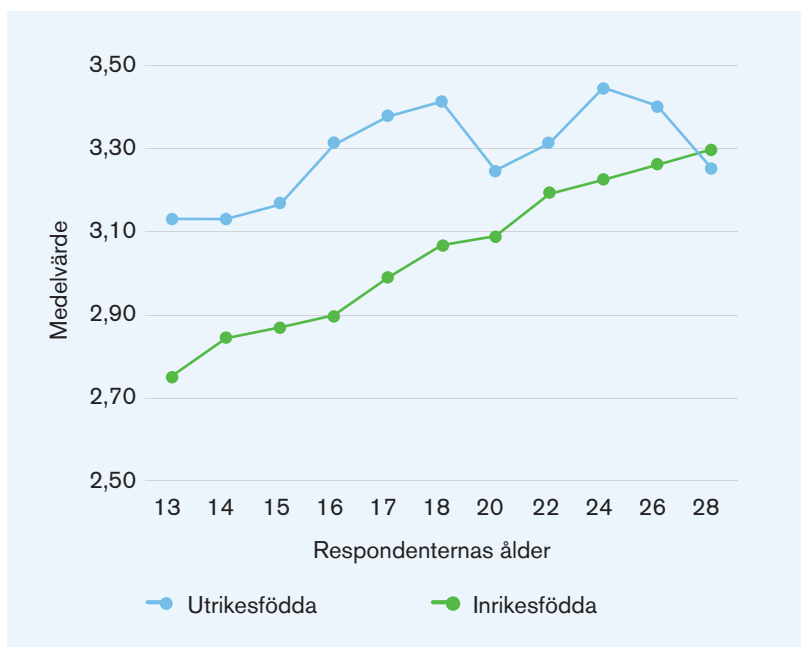
Mot den bakgrunden ska vi titta närmare på om kön, etniskt ursprung och studieinriktning har någon betydelse för ungdomars tolerans. Vi börjar med att studera relationen mellan kön och tolerans. Figur 2 visar skillnader i tolerans mellan könen för respektive åldersgrupper. Två mönster är särskilt tydliga. För det första har tjejer i genomsnitt högre tolerans jämfört med killar. Skillnaderna i medelvärden var statistiskt säkerställda för samtliga åldersgrupper, förutom för 28-åringarna. För det andra visar våra analyser att utvecklingen av tolerans mellan könen tycks förändras i samma riktning inom samtliga åldersgrupper. Generellt sett ser vi alltså en ökad grad av tolerans bland både tjejer och killar från 13 till 28 år.

Vidare undersökte vi om de ungas etniska bakgrund har betydelse för toleransen. Med utgångspunkt från ungdomarna och deras föräldrars födelseland indelades de unga i två grupper: inrikes och utrikes födda. Inrikes födda omfattar ungdomar som själva är födda i Sverige eller Norden och har minst en föräldrar som också är det. Gruppen utrikes födda omfattar ungdomar som själva är födda utomlands (ej i Norden) och har en förälder som också är det. Av drygt 800 svarande vid varje mättillfälle uppgick andelen ungdomar med utländsk bakgrund till 12–22 procent.

Skillnaderna i tolerans mellan inrikes och utrikes födda redovisas i figur 3 nedan. Generellt sett kan vi skönja en koppling mellan de ungas etniska bakgrund och deras tolerans. Ungdomar med utländsk bakgrund är i genomsnitt mer toleranta jämfört med ungdomar med svensk bakgrund. Till exempel, medelvärdet för utrikes födda 13-åringar är 3,13 vilket är signifikant högre jämfört med medelvärdet för inrikes födda 13-åringar som är 2,8.

det för inrikes födda (2,75). Därtill visar figur 3 att skillnaderna inom gruppen minskar ju äldre ungdomarna blir. Vi kan konstatera att skillnaderna mellan inrikes och utrikes födda var statistiskt säkerställda för åldersgrupperna 13–18 samt 24-åringar. Bland 20–22-åringarna samt 26–28-åringarna fanns det alltså inga signifikanta skillnader.

Sammantaget indikerar dessa analyser att ungas etniska bakgrund kan ha betydelse för deras inställning till människor från andra kulturer, men att dess roll verkar avta högre upp i åldrarna. Resultaten bör dock tolkas med försiktighet. Att ungdomar som själva har en bakgrund som invandrare är mer benägna att anse att andra med

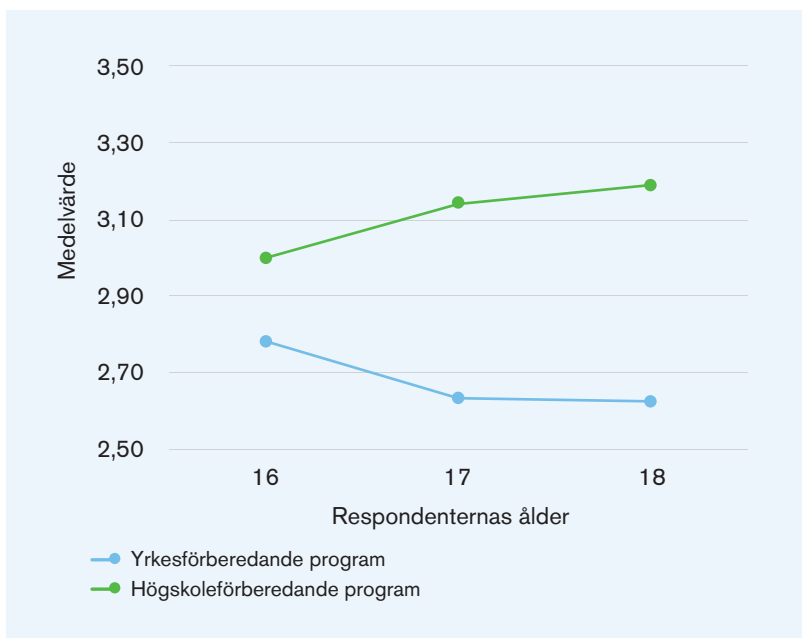

FIGUR 3. Skillnader i tolerans mellan utrikes och inrikes födda.

samma erfarenheter som de själva ska välkomnas och ha samma rättigheter behöver inte vara ett uttryck för mer tolerans. Resultatet skulle kunna tolkas som att ungdomarna delvis uttalar sig om i vilken utsträckning deras egen närvaro ska tillåtas och bejakas.

Slutligen tog vi en titt på relationen mellan studieinriktning och tolerans vid tre mättillfällen. För att undersöka om studieinriktningen har någon koppling till tolerans indelades ungdomarna (i det här fallet enbart 16–18-åringar) i två studieinriktningar efter gymnasieprogram: yrkes- och högskoleförberedande. Inriktningen högskoleförberedande omfattar en flora av olika gymnasieprogram inom diverse ämnen, såsom beteendevetenskap, samhällsvetenskap, naturvetenskap, humanistiska programmet, teknik och estetik. I inriktningen yrkesförberedande ingår bland annat programmen barn och fritid, bygg- och hantverk samt omvårdnad. Mellan 12 och 20 procent av drygt 800 svarande vid varje mättillfälle gick på de yrkesförberedande programmen.

Resultaten är redovisade i figur 4. Ett par intressanta mönster framträder. För det första finns en statistiskt säkerställd skillnad mellan grupperna i fråga om tolerans vid samtliga åldrar. Ungdomar som gick högskoleförberedande program hade alltså i genomsnitt högre tolerans jämfört med de som gick yrkesförberedande program. För det andra visar figuren en viss skillnad i hur toleransen utvecklas bland unga inom respektive studieinriktning. Bland ungdomarna på högskoleförberedande program tycks toleransen öka något över tid jämfört med elever på yrkesförberedande program, där toleransnivån tycks gå ned något under motsvarande period. För att testa huruvida dessa longitudinella utvecklingsmönster var statistiskt säkerställda använde vi oss av så kallade latenta utvecklingsmodeller. Resultaten

FIGUR 4. Skillnader i tolerans mellan yrkes- och högskoleförberedande program.

från dessa analyser indikerade att ökningen av tolerans på de högskoleförberedande programmen var statistiskt säkerställd, medan nedgången på de yrkesförberedande programmen inte var statistiskt säkerställd. Toleransen i den sistnämnda gruppen var alltså mer stabil över tid.

Sammanfattningsvis visar resultaten att det finns en koppling mellan olika bakgrundsfaktorer och tolerans. Vi ser tydliga tecken på att tjejer i genomsnitt har en högre tolerans än killar och att toleran-

sen är högre bland unga som går på högskoleförberedande program än bland dem som går på yrkesförberedande.

Toleransens stabilitet över tid

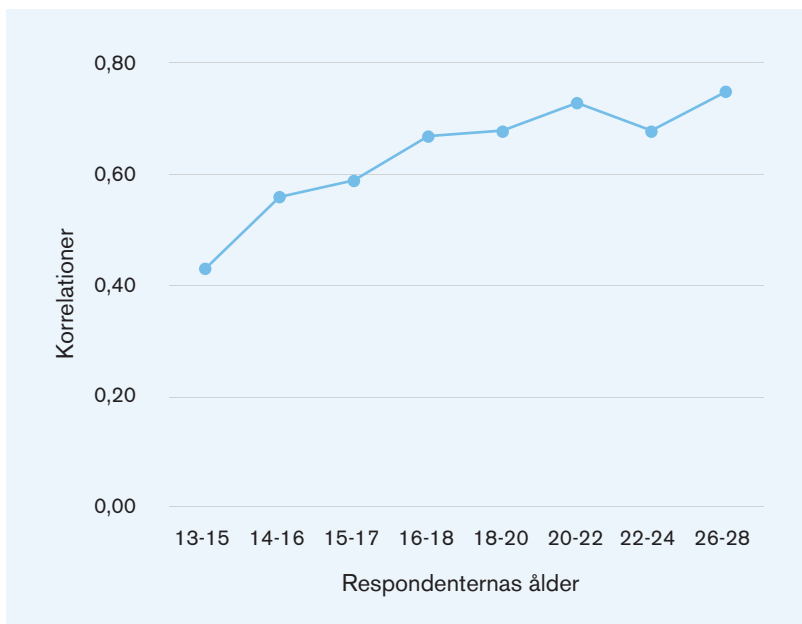
Som påpekades inledningsvis handlar en viktig fråga inom forskningen om när – om alls – under en människas livstid som attityder, värderingar och normer stabiliseras. För att närma oss ett svar på den frågan undersökte vi korrelationen mellan toleransen vid två olika mättillfällen med ett års mellanrum för samtliga åldersgrupper. Skälet till att vi valde just att undersöka korrelationer med ett års mellanrum berodde på att enkätundersökningen bland de äldre kohorterna (det vill säga kohort 3,4, och 5) har genomförts vartannat år.

Korrelationskoefficienterna som beskriver hur stark eller svag relationen är mellan toleransmåten vid två olika tillfällen är presenterade i figur 5. Två viktiga resultat visas i figuren. För det första visas positiva och statistiskt säkerställda korrelationer mellan toleransen vid två olika tillfällen. Detta gäller för samtliga åldersgrupper. Enkelt uttryckt indikerar de positiva sambanden att höga värden på toleransen vid första mättillfället samvarierar med höga värden på tolerans vid andra tillfället. Det förvånar således inte att ungdomar som har hög tolerans vid första mättillfället också tenderar att ha hög tolerans två år senare.

För det andra visar figuren att korrelationerna blir starkare ju högre upp i åldrarna man kommer. Till exempel kan vi se att korrelationen mellan två toleransmått för samma ungdomar vid 13 och 15 år är $r=,43$, medan motsvarande siffra för ungdomar vid 26 och 28 år är $r=,75$. Den ökande styrkan i korrelationerna indikerar att tole-

rans stabiliseras mer och mer med åldern. Eller annorlunda uttryckt, bland de yngre ungdomarna är variationen i tolerans större över åren jämfört med de unga vuxnas tolerans.

För att ta reda på när toleransen stabiliseras på gruppnivå jämförde vi korrelationskoefficienterna parvis. Till exempel testade vi alltså om korrelationen ,43 skilde sig signifikant från korrelation ,56. Resultaten från dessa analyser visade att $r=,43$ var signifikant skilt från alla övriga korrelationskoefficienter. Detta betyder alltså att på en aggregerad nivå förekommer mindre stabilitet hos de yngsta

FIGUR 5. Korrelationer mellan toleransvariabler vid två olika tillfällen, med ett års mellanrum.

(13–15) jämfört med de äldre ungdomarna. Vidare visade resultaten att bland åldersgrupperna 16–18 och 22–24 fanns inga signifikanta skillnader mellan korrelationskoefficienterna, vilket indikerar att toleransen under denna period stabiliseras på gruppnivå. Korrelation ,75 för äldsta gruppen (26–28) skiljde sig signifikant från alla andra korrelationskoefficienterna, vilket indikerar en högre grad av stabilitet av toleransen. Sammantaget visar resultaten att toleransen tycks stabiliseras från 18–24 år, och att den är minst stabil bland den yngsta gruppen (13–15) och mest stabil i gruppen 26–28.

Det måste dock konstateras att korrelationerna som uppvisas i figur 5 inte visar intra-individuella skillnader, det vill säga, hur enskilda individers toleransnivå förändras över tid. Trots att toleransen på aggregerad nivå/gruppnivå tycks stabiliseras över åren mellan mät punkt 1 och mät punkt 2 kan förändringar ändå ha ägt rum på individnivå. Det är alltså möjligt att motsatta förändringar som äger rum på individuell nivå tar ut varandra och blir osynliga på aggregerad nivå (jfr Madsen, 2004).

För att närmare undersöka förändringarna på individuell nivå indelades ungdomarna vid varje mät punkt i tre kategorier: låg (under en standardavvikelse från medelvärdet), medel (inom en standardavvikelse från medelvärdet) och hög (över en standardavvikelse från medelvärdet). Med hjälp av en sådan indelning kan ni nu studera hur (om alls) toleransen ändras bland ungdomar över åren, det vill säga, om ungdomarna går exempelvis från låg tolerans till medel eller från hög till låg och så vidare.

Resultatet från dessa analyser är presenterade i tabell 2. Ett par intressanta mönster framträder. Först och främst, ungdomar i alla åldersgrupper verkar ändra sin nivå av tolerans över tid. Till exempel

stannade endast 41,5 procent av de 118 ungdomar som vid 13 års ålder (T1) hade en låg nivå av tolerans kvar inom samma kategori vid 15 års ålder (T2). Vi kan också se att 55,9 procent av 13-åringarna förflyttade sig från kategorin låg till kategorin medel när de blev 15 år. Slutligen kan vi också se att 2,5 procent blev mer toleranta, det vill säga, de förflyttade sig från kategorin låg till medel mellan 13 (T1) och 15 år (T2). Det sker alltså förändringar i ungdomars toleransnivåer över åren, om än med en viss variation mellan åldersgrupperna. För det andra visar tabellen att ungdomar som har en medelnivå av tolerans verkar vara mer stabila över tid. Ser vi till alla åldersgrupper stannar mellan 67,5 till 82,1 procent kvar inom kategori medel över två års tid (T1–T2). För det tredje sker en successiv stabilisering av toleransen även i kategorierna låg och hög. Resultatet visar exempelvis att 36,3 procent av 13-åringarna stannade kvar inom kategori hög efter två år, medan motsvarande siffra för 26-åringarna är 62,2 procent.

Sammantaget indikerar även dessa resultat att ungdomars toleransnivåer är rörliga men att det sker en viss stabilisering ju högre upp i åldrarna man kommer.

	T2 T1	Låg	Medel	Hög	Antal
13–15	Låg	41,5 (49)	55,9 (66)	2,5 (3)	118
	Medel	13,8 (57)	79,0 (327)	7,2 (30)	414
	Hög	7,7 (13)	56,0 (94)	36,3 (61)	168
14–16	Låg	40,7 (37)	56,0 (51)	3,3 (3)	91
	Medel	9,0 (39)	78,4 (338)	12,5 (54)	431
	Hög	4,8 (4)	39,8 (33)	55,4 (46)	83
15–17	Låg	46,3 (37)	46,3 (37)	7,5 (6)	80
	Medel	13,8 (60)	67,5 (293)	18,7 (81)	434
	Hög	0,0 (0)	23,6 (21)	76,4 (68)	89
16–18	Låg	62,2 (56)	36,7 (33)	1 (1,1)	90
	Medel	10,4 (43)	72,7 (301)	16,9 (58)	414
	Hög	5,0 (5)	37,0 (37)	58,0 (58)	100
20–22	Låg	60,2 (50)	36,1 (30)	3,6 (3)	83
	Medel	11,2 (32)	71,3 (204)	17,5 (50)	286
	Hög	0 (0,0)	25,5 (24)	74,5 (70)	94
22–24	Låg	58,2 (32)	40,0 (22)	1,8 (1)	55
	Medel	6,4 (16)	82,1 (206)	11,6 (29)	251
	Hög	1,1 (1)	35,2 (32)	63,7 (58)	91
26–28	Låg	56,3 (27)	43,8 (21)	0 (0,0)	48
	Medel	7,3 (23)	77,9 (247)	14,8 (47)	317
	Hög	0,9 (1)	36,9 (41)	62,2 (69)	111

TABELL. 2. Tolerans, stabilitet och rörlighet över tid. Kommentar. Ett års mellanrum valdes på grund av att undersökningen gjordes vartannat år bland de äldre ungdomarna (dvs. kohort 3,4, och 5).

Slutsatser

I det här kapitlet har vi bidragit till att öka kunskapen om hur toleransen utvecklas bland ungdomar och unga vuxna från 13 till 28 år. Vi betonade att sådan kunskap är viktig för alla de aktörer i samhället som verkar för att främja tolerans. Det gäller i synnerhet skolan som har ett uttalat uppdrag att fostra till tolerans. Med hjälp av data från ett forskningsprojekt som följt samma personer under sju år (Amnå, et al., 2009) har vi tecknat en bild av hur unga människors tolerans utvecklas under uppväxten och visat på skillnader mellan tjejer och killar, etniskt ursprung och utbildningsprogram. Med tolerans avsågs att tillåta och bejaka sociokulturella skillnader och livsstilar i samhället. För att undersöka tolerans riktade vi särskilt intresse mot tolerans mot invandrare, vilket i våra frågor preciserats som personer som flyttat till Sverige.

Resultatet visar att ungdomar blir mer toleranta i takt med att de blir äldre, vilket gäller oavsett vilket mått på tolerans som vi använder. Därtill indikerar våra resultat att toleransen tycks stabilisera sig i takt med att ungdomar blir äldre. Bland de yngre ungdomarna (13–16 år) är variationen i tolerans större över åren jämfört med de unga vuxnas tolerans (18–20 respektive 26–28 år) då toleransen tycks kristalliseras. Resultaten ger alltså visst stöd för de som hävdar att sociala attityder stabiliseras under tonåren (Sears, 1975; Alwin & Krosnick, 1991; Dinas, 2010). Våra resultat går också i linje med tidigare studier om tolerans (Miller & Sears, 1986) och även social tillit (Flanagan & Stout 2010; Abdelzadeh & Lundberg, 2016).

Därutöver visar resultaten att tjejer är mer toleranta än killar i alla åldersgrupper och att ungdomar som är födda utomlands är mer toleranta än de som är födda i Sverige. Vi har också visat att ungdomar

som läser studieförberedande program är mer toleranta än ungdomar på yrkesförberedande program. Skillnaderna mellan utrikesfödda och inrikesfödda tycks emellertid minska i takt med att ungdomar blir äldre, för att vid omkring 20 års ålder vara relativt lika. Däremot tycks skillnaderna mellan gymnasieprogram bestå under hela ungdomsåren. Ungdomar på studieförberedande program tycks också bli något mer toleranta i takt med att de blir äldre, vilket skiljer sig från ungdomar på yrkesförberedande program där nivåerna är relativt oförändrade mellan 16 och 18 år. Det tycks med andra ord finnas ett samband mellan tolerans och olika socioekonomiska och sociala bakgrundsfaktorer, såsom kön, utbildning och etnisk bakgrund under en stor del av ungdomsåren (jfr Weldon, 2006; Borgonovi, 2012).

Skillnaderna mellan grupper av ungdomar kan tolkas på olika sätt. En förklaring beträffande skillnader mellan kvinnor och män gör gällande att kvinnor tenderar att i högre uträkning än män betona vikten av mellanmännskliga relationer (Gilligan, 1982) och att de därmed till sin natur skulle vara mer toleranta. En annan tolkning är att det hänger samman med hur ungdomar uppfattar sina sociala roller i samhället, och att kvinnor traditionellt sett förväntas vara mer omhändertagande och vårdande än män (Eagly, 2013). Uppfattningen av den egna sociala identiteten skulle således förklara varför kvinnor är mer positiva än män till personer som flytt till Sverige från andra länder. På liknande sätt kan skillnaderna mellan val av utbildning tolkas på olika sätt. En möjlig förklaring är att det hänger samman med skolans socialiserande funktion, det vill säga uppgiften att förmedla de grundläggande normer och värderingar som gäller i samhället (Hello, Scheepers & Gijsberts, 2002, s. 9) där tolerans framhålls särskilt (Lgr 2011). I vilken utsträckning, och möjligtvis

också på vilket sätt, som ungdomar är exponerade för utbildningssystemet skulle därmed påverka individens tolerans. Ungdomar som studerar på yrkesprogram har, förutom en annan studieplan, också en förankring i yrkeslivet vilket gör dem mindre direkt exponerade för utbildningssystemet och de normer och värderingar som förmedlas i skolan. En annan förklaring till skillnaderna mellan utbildningsprogram hänger samman med konkurrensen om resurser mellan olika grupper i samhället (Esses, Dovidio, Jackson & Armstrong, 2001). Individer med högre status, som till exempel är mer välutbildade och har högre inkomst, skulle enligt den förklaringen uppfatta personer från minoritetsgrupper som ett mindre hot än individer med lägre status i samhället, som är mindre välutbildade och har lägre lön, vilket i sin tur får konsekvenser för toleransen.

Den ökade kunskapen om tolerans som det här kapitlet har presenterat är inte bara ett bidrag till vår samlade kunskap om hur sociala och politiska attityder utvecklas och förändras bland olika grupper av ungdomar. Den erbjuder också insikter för de aktörer som i sitt dagliga arbete verkar för att främja tolerans. Kunskapen ger nämligen en ledtråd i frågan om när under ungdomsåren som toleransen bör främjas. Som framgår av resultaten är ungdomars tolerans mest rörlig under yngre tonåren, vilket kan tolkas som att det är under denna period som toleransen formas och är mer påverkbar, jämfört med i äldre tonåren då toleransen tycks vara mer stabil. Det skulle följaktligen tala för att insatser för att främja tolerans kan ge störst effekt i yngre tonåren.

Samtidigt är det viktigt att framhålla ett antal begränsningar med våra resultat. För det första kan förändringen i tolerans spegla en ökad medvetenhet bland ungdomar om vikten av tolerans och det

moraliskt riktiga i att förhålla sig fri från fördomar och intoleranta attityder. Resultaten kan med andra ord förklaras av en ökad medvetenhet om vikten av tolerans, snarare än en faktisk förändring.

Som påpekats tidigare mäter vi i det här kapitlet vissa aspekter av tolerans. Ett utökat batteri av frågor som fångar fler och andra dimensioner av tolerans, till exempel mot andra grupper i samhället kan ge andra resultat. I anslutning till detta bör återigen framhållas att skillnaderna mellan utrikes och inrikes födda ska tolkas med försiktighet, eftersom våra frågor om tolerans mäter attityder till invandrare.

Slutligen bör också framhållas att resultaten inte betyder att toleransen är opåverkbar under äldre tonåren eller längre fram i livet. Trots ett omfattande datamaterial har vi ingen motsvarande data om eventuella förändringar innan 13 års ålder eller efter 28 års ålder. Däremot visar studier att rasism och fördomar förändras under hela livet (se exempelvis Henry & Sears, 2009). Ett liknande mönster skulle således gälla även beträffande tolerans.

Avslutningsvis finns det också anledning att kort reflektera över vad samtidens till synes omvälvande politiska och sociala omvärldsförändringar får för konsekvenser för toleransen bland dagens generationer av unga. Flyktningmigration och terrordåden på europeisk mark utgör händelser som potentiellt prövar och utmanar toleransen vilket, enligt forskningen om kollektiva minnen och generationseffekter kan ge avtryck i attityder längre fram i livet. Det finns således all anledning för både samhällsinstitutioner och aktörer i civilsamhället att verka för att främja tolerans, humanism och demokratiska normer som utgör viktiga och sammanhållande beståndsdelar i en stark demokrati.

6. Tolerans och andra medborgarkompetenser¹

Ali Abdelzadeh & Erik Lundberg

Inledning

I det offentliga samtalet om vår demokrati lyfts ofta ungdomar fram som en angelägen grupp att studera. Detta inte minst för att attityder, enligt forskningen, utvecklas förhållandevis tidigt i livet. Genom att undersöka attityder och värderingar bland kommande generationer kan vi få en signal om hur framtiden kan se ut. Det gäller i många frågor, alltifrån ungdomars beredskap och vilja att stå upp för demokrati till deras inställning i olika politiska och sociala frågor.

Samtalet om ungas demokratiska attityder och värderingar har stundtals varit intensiv men också tudelad. Vissa studier visar att ungdomar hyser ett starkt stöd för demokratins grundprinciper i allt från samhällsengagemang till politiskt intresse (Ungdomsstyrelsen,

¹ Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond. Tack till Pär Zetterberg för kommentarer och synpunkter på en tidigare version av det här kapitlet.

2013; Amnå & Ekman, 2014). Andra studier visar med underlag från bland annat World Values Survey att omkring 10 procent av svenska ungdomar är missnöjda med demokratin och 20 procent skulle kunna tänka sig att sälja sin röst för pengar. Därtill har även frågan om ungdomars politiska tilltro och vilja att stå bakom demokratiska värderingar ifrågasatts (Lindberg & Svensson, 2012).

En demokratisk värdering eller attityd som har aktualiserats alltmer i det offentliga samtalet är tolerans (se Lundberg i den här antologin). Tolerans pekas ofta ut som ett grundfundament i demokratin och en förutsättning för ett mångkulturellt och pluralistiskt samhälle (Dahl, 1992; Walzer, 1998). Samtidigt har begreppet tolerans kritiserats för att vara svårdefinierat, och i litteraturen florerar ett flertal olika definitioner. I det här kapitlet avses med tolerans att tillåta och bejaka sociokulturella skillnader och livsstilar i samhället. Det förutsätter i sin tur ett bejakande av att alla människor erkänns samma politiska rättigheter (jfr Weldon, 2006, s. 335).

Flera studier ger vid handen att de flesta unga kan betraktas som toleranta (Abdelzadeh, Amnå & Lundberg, 2016; Severin, 2014), och att toleransen tycks öka och bli mer stabil i takt med att ungdomar blir äldre (se Lundberg & Abdelzadeh i den här antologin). Vi vet emellertid också att vissa ungdomar hyser intoleranta attityder och tycks ha en lägre beredskap att stå upp för demokratiska ideal och principer (Ungdomsstyrelsen, 2013). För de aktörer i samhället som på olika sätt försöker främja tolerans och minska främlingsfientlighet och intolerans är kunskap om vad som utmärker dessa ungdomar särskilt viktig.

Det här kapitlet syftar till att öka den kunskapen. Närmare bestämt ska vi bidra med insikter om vad som utmärker ungdomar som

uttrycker olika nivåer av tolerans. Vi gör det genom att analysera toleransen i relation till andra för demokratin värdefulla attityder och kompetenser (jfr Ekman & Zetterberg, 2010) till exempel social tillit, synen på jämställdhet, politisk tilltro, intresse och samhälls-engagemang. På så sätt kan vi öka kunskapen inte bara om ungas tolerans hänger ihop med andra medborgarkompetenser utan också vad som utmärker unga som utvecklar en hög respektive låg tolerans. Till exempel kan vi besvara frågan om ungdomar som utvecklar en högre tolerans också blir mer tillitsfulla, mer nöjda med demokratin och mer engagerade och politiskt intresserade. På motsvarande sätt kan vi också närma oss ett svar på frågan om ungdomar som över tid uttrycker en sjunkande tolerans också blir mindre politiskt intresserade och hyser en lägre tilltro till människor i allmänhet? Med andra ord syftar kapitlet till att analysera hur – om alls – ungdomars tolerans hänger samman med andra för demokratin värdefulla attityder och kompetenser, vilket vi hädanefter benämner som *medborgarkompetenser*. Till vår hjälp använder vi data från ett forskningsprojekt om ungdomars socialisation (Amnå, Ekström, Kerr & Stattin, 2009). Forskningsprojektet har följt ungdomar i olika åldersgrupper under flera år och ger oss en sällsynt möjlighet att ge en rik och detaljerad bild över hur toleransen hänger samman med olika medborgarkompetenser.

I den följande delen av det här kapitlet beskriver vi vad vi menar med medborgarkompetenser för att därefter i den tredje delen redogöra för det material och den metod som används. I den fjärde delen presenteras slutsatserna av vår analys och därefter sammanförs våra slutsatser i kapitlets femte del.

Medborgarkompetenser

Forskare i statsvetenskap har länge försökt beskriva och fastställa normer och egenskaper för den ideala medborgaren, som är av betydelse för ett väl fungerande och demokratiskt samhälle (Almond & Verba, 2005 [1963]). För detta ändamål har forskningen inom demokratiteori och politisk kultur upprepade gånger pekat ut ett antal medborgarkompetenser, beteenden, normer och attityder som viktiga förutsättningar för en fungerande demokrati (Dalton, 2008; Ekman & Zetterberg, 2010). Vilka medborgarkompetenser som har lyfts fram har emellertid skiftat både i takt med att forskningen har utvecklats och med vilken grundläggande demokratisyn som antagits.

En första dimension av medborgarkompetens handlar om grundläggande *demokratiska värderingar*. Föreställningen om vilka värden som bedöms som önskvärda och som förväntas prägla samhället varierar i tid och rum och är också sociokulturellt betingat. I relation till skolans värdegrund och uppdrag räknas exempelvis ett antal värden upp som ska prägla utbildningen inom skolväsendet, däribland människolivets okränkbarhet, individens frihet och integritet, jämställdhet, solidaritet, generositet och tolerans. FN:s stadga om mänskliga rättigheter är ett annat exempel på dokument där ett antal värden räknas upp. I grunden handlar det om värden och attityder som förknippas med det sociala medborgarskapet och som hänger samman med vår relation till andra individer och ytterst samhället i stort (Marshall, 1992; Dalton, 2008, s. 79), kort sagt, väsentliga demokratiska egenskaper, centrala för en blomstrande demokratisk kultur och ett väl fungerande samhälle.

I det här kapitlet riktas särskilt intresse mot tolerans. Eftersom demokrati är ett system där vi förmodas respektera och bejaka olik-

heter framhålls ofta tolerans som ett av dessa grundläggande värden. Hur tolerans ska definieras och preciseras har rönt stor diskussion i det vetenskapliga och offentliga samtalet. I en allmän mening har tolerans förknippats med respekt, öppenhet samt med de demokratiska och universella mänskliga rättigheterna och alla människors grundläggande frihet (UNESCO, 2015). I en mer strikt filosofisk betydelse handlar tolerans om att tillåta och ibland också bejaka handlingar och individer som uppfattas som problematiska eller svåra (Forst, 2013; Sullivan, Piereson & Marcus, 1993). Som framgår inledningsvis använder vi i det här kapitlet en mer bejakande definition där tolerans preciseras som att tillåta och bejaka sociokulturella skillnader och livsstilar i samhället. Det förutsätter i sin tur ett bejakande av att alla människor erkänns samma politiska rättigheter (jfr Weldon, 2006, s. 335).

En annan värdefull attityd som under de senaste decennierna har lyfts fram som en betydelsefull demokratisk värdering är social tillit, eller mellanmänsklig tillit. Tron att människor i allmänhet är rättvisa och trovärdiga har visat sig vara avgörande för den demokratiska processen. Ett flertal studier har visat att länder med hög tillit har en bättre fungerande demokrati och högre ekonomisk utveckling (Newton 2001; Rothstein & Uslaner, 2005). Dessutom är individer som har hög tillit i genomsnitt friskare, använder mindre droger, begår färre brott, är mer positivt inställda till framtiden och mer nöjda med livet jämfört med de som anser att man i allmänhet inte kan vara nog försiktig i sina kontakter med andra människor (Uslaner, 2002).

En andra grundläggande medborgarkompetens av demokratisk betydelse är *politisk tilltro*. Med politisk tilltro inbegrips såväl medborgarnas tillit till politiken som till våra politiska representanter och

det demokratiska systemet i stort. Det finns en rad olika preciseringar och förklaringar till vad som inbegrips i politisk tilltro. En av de mer etablerade beskrivningarna tar sin utgångspunkt i statsvetaren David Eastons politiska systemteori (Easton, 1965). Easton urskiljer två typer av politiskt stöd gentemot det politiska systemet: diffust och specifikt stöd. Det förstnämnda beskrivs som en djupt rotad och beständig uppsättning av politiska attityder, som överförs till de yngre generationerna via politisk socialisation. Denna typ av stöd kan liknas vid en reservoar av goodwill som hjälper medborgarna att acceptera statens och det demokratiska systemets legitimitet, även i tider av sviktande effektivitet och tilltagande missnöje med specifika politiska processer eller ledare. Specifikt stöd, däremot, är mer relaterat till de politiska auktoriteternas och institutionernas prestationer och effektivitet. Dessa två typer av stöd kan, enligt Easton, riktas mot tre olika objekt av det politiska systemet: de politiska auktoriteterna, den politiska regimen och det politiska samhället.

En tredje medborgarkompetens som ofta lyfts fram i forskningen är *politisk självtillit*. Även om politisk självtillit kan inbegripa medborgarnas föreställning av det politiska systemets responsivitet avses med politisk självtillit ofta medborgarnas upplevda tro på sin egen politiska förmåga, det vill säga, medborgarnas tro på att de själva är kapabla att agera politiskt i syfte att nå förändring (se exempelvis Niemi, Craig & Mattei, 1991; Sohl, 2011). Ett flertal studier har visat på vikten av politisk självtillit för bland annat samhällsengagemang (Caprara, Vecchione, Capanna & Mebane, 2009). Forskning visar också på tydliga samband mellan politisk självtillit och ett flertal sociala bakgrundsfaktorer. Bland annat visar analyser att personer med en högre socioekonomisk ställning i regel har en högre självtillit än

personer med lägre socioekonomisk ställning (Sohl & Arensmeier, 2015).

En ytterligare medborgarkompetens som betonas i litteraturen är *politisk kunskap*. Enligt statsvetaren Robert A. Dahl bör goda medborgare vara politiskt intresserade och ha goda kunskaper om politik för att kunna vara delaktiga och för att kunna utföra sina demokratiska skyldigheter effektivt (Dahl, 1992). I konkret mening kan det handla om en rad olika saker såsom grundläggande kunskap om samhällets uppbyggnad och förmåga att uttolka och kritiskt granska olika utsagor och skeenden i vår omvärld (Sherrod, Flanagan, & Youniss, 2002).

Slutligen betonas ofta medborgarnas *sambällsengagemang* eller den politiska delaktigheten. En kontinuerlig dialog mellan beslutsfattare och väljare är betydelsefull för demokratins förankring och legitimitet i samhället. Vid sidan av möjligheten att delta genom valhandlingen betonas ofta betydelsen av att medborgare gör sin röst hörd på andra sätt. En viktig kanal för engagemang är genom organisationer i det civila samhället (Lundberg, 2014). Därtill har föreningar och intresseorganisationer pekats ut som ”skolor i demokrati”. Genom att individer deltar i föreningar, samtalar och tillsammans fattar beslut lär de sig också demokratiska praktiker (Warren, 2001). I anslutning till detta vill vi också lyfta fram intresset för politik och samhällsfrågor, eftersom det hänger tätt samman med unga människors samhällsengagemang. Den tidigare forskningen har visat att politiskt intresse och intresse för sådant som händer i vårt samhälle hos en person har en stark koppling till att faktiskt också försöka påverka samhällsproblem och politiken i praktiken (Shani, 2009; Strömbäck & Shehata, 2010).

Sammantaget har vi redogjort för ett antal betydelsefulla medborgarkompetenser. Dessa sammanfattas i tabell 1 där vi också preciserar vilka aspekter av respektive medborgarkompetens som vi empiriskt beaktar i kapitlet. Innan vi presenterar resultatet från vår analys ska vi beskriva vårt metodologiska tillvägagångssätt närmare.

Demokratiska värderingar	Politisk tilltro	Politisk självtillit
Tolerans, här i form av attityder till invandrare och deras rättigheter. Jämlikhet mellan kvinnor och män samt social tillit.	Förtroende för institutioner och politiker samt nöjdhet med demokratin.	Upplevda politiska färdigheter.
Politisk kunskap	Samhällsengagemang	
Kunskap om politik, demokrati och samhälle.	Föreningsengagemang och deltagande mellan valen samt politiskt intresse.	

TABELL 1. Medborgarkompetenser. Källa: Ekman & Zetterberg (2010) Delvis anpassad.

Tillvägagångssätt

Föreliggande kapitel kommer använda sig av samma datamaterial som i kapitlet ”Utvecklingen av tolerans bland unga”. Definitionen av tolerans och det sätt som tolerans undersöks är således identiskt med vad som framgår där. I det här kapitlet kommer vi dock enbart rikta fokus mot de allra yngsta ungdomarna, det vill säga 13-åringarna, under tre års tid. Valet att fokusera på de yngre åldrarna grundar sig i de resultat som uppvisades i kapitlet om utvecklingen av toleransen

(Lundberg & Abdelzadeh i den här antologin) där det framkom bland annat att toleransen är minst stabil bland de yngre ungdomarna. En högre variation, eller instabilitet om man så vill, innebär också att det finns mycket mer att förklara.

I syfte att besvara våra frågeställningar och uppfylla kapitlets mål använde vi oss av tre distinkta statistiska metoder. Den första metoden omfattade en rad korrelationsanalyser som genomfördes för att undersöka om det över huvud taget fanns någon relation mellan tolerans och olika medborgarkompetenser. Korrelationskoefficienter kan variera från +1 till -1, där höga värden indikerar starkare samband (positivt eller negativt) och värden nära noll indikerar att det inte finns något linjärt samband mellan variablerna i fråga. Vidare använde vi medelvärdesanalyser för att undersöka om det förekom skillnader mellan olika grupper av unga med olika utvecklingsbanor av tolerans. Slutligen analyserade vi vårt datamaterial med hjälp av en avancerad statistisk teknik som kallas latent modellering av tillväxtkurvor. Denna teknik är till stor hjälp när man vill undersöka förändringar inom och mellan individer över tid. I det här fallet vill vi alltså undersöka förändringar i ungdomarnas tolerans i relation till utvecklingen av deras övriga medborgarkompetenser över tid.

Toleransens utvecklingsbanor

Som redan noterats vid ett par tillfällen syftar detta kapitel till att förklara vad som utmärker de ungdomar som har en tolerans som utvecklas på olika sätt under ungdomsåren. Vi har också beskrivit att vi avser att göra det med hjälp av olika faktorer som i kapitlet benämns medborgarkompetenser. I ett första steg för att uppfylla

syftet och besvara frågorna genomförde vi korrelationsanalyser för att undersöka om förändringen i ungdomars tolerans hänger ihop med utvecklingen av andra demokratiskt värdefulla kompetenser och attityder.

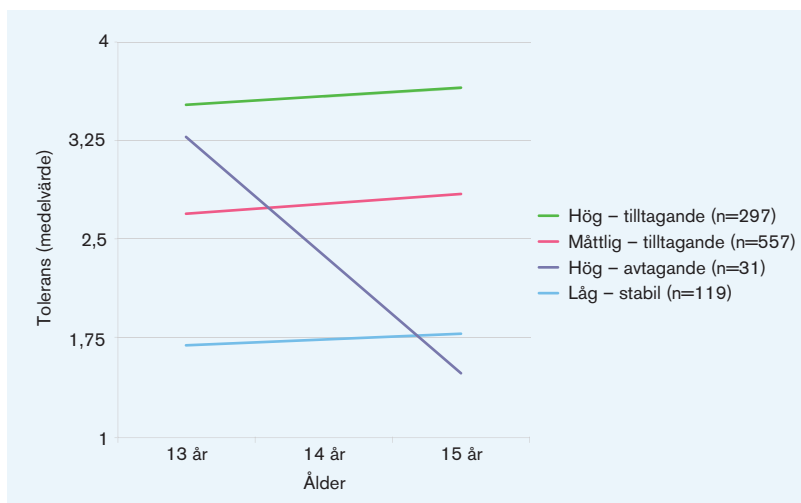
Resultaten visar att det finns positiva och statistiskt säkerställda korrelationer mellan tolerans och nästan samtliga medborgarkompetenser. Det enda undantaget är samhällsengagemang. Korrelationernas styrka varierar och är över lag inte så starka (se bilaga 1). Sammantaget visar korrelationskoefficienterna att toleransen är positivt relaterad till flertalet viktiga medborgarkompetenser. Det tillåter oss således att gå vidare i sökandet efter ett svar på *hur* dessa faktorer är relaterade till toleransen över tid.

En invändning mot den tidigare forskningen är att den alltför sällan har undersökt utvecklingen av toleransen över tid (se dock Lundberg & Abdelzadeh i den här antologin). I ett försök att öka kunskapen om förändringen av tolerans bland unga identifierade vi olika grupper av unga med olika utvecklingsbanor av tolerans.² Som framgår av figur 1 hittade vi fyra grupper av ungdomar med varierande grad och utveckling av tolerans. Den första gruppen ("hög-tilltagande"), omfattar ungdomar som uttrycker en hög och tilltagande tolerans över tid. Den andra gruppen ("måttlig-tilltagande"), uttrycker något lägre grad av tolerans jämfört med den första, men även deras tolerans ökar signifikant över åren. Gruppen "hög-avtagande" betecknar ungdomar som vid första mättillfället (det vill säga 2010) uttryckte en hög grad av tolerans, men som avtar vid andra och tredje mättillfällena. Inom denna grupp sker den relativt största förändringen av toleransen över åren. Ungdomar inom denna grupp har alltså vid 13 års ålder nästan

2 För att göra detta använde vi oss av den statistiska tekniken Latent Class Analysis (LCA).

den högsta toleransen, men den har två år senare sjunkit till en bottennivå. Slutligen har vi gruppen ”låg-stabil”. Gruppen kännetecknas av ungdomar som uttrycker en låg och stabil tolerans över åren.

Sammantaget uppvisar resultaten två viktiga saker. För det första att unga uttrycker olika nivå av tolerans vid olika tillfällen. För det andra att ungas tolerans förändras i olika takt och riktningar över tid. Medan vissa uttrycker en stabil tolerans så avtar eller tilltar andras tolerans. En för kapitlet viktig fråga handlar om huruvida dessa olika utvecklingsbanor av tolerans hänger ihop med andra betydelsefulla medborgarkompetenser. I det följande stycket ska vi söka svaret på just den frågan.

FIGUR 1. TOLERANSENS UTVECKLINGSBANOR

Grupperna i relation till olika bakgrundsfaktorer

Vad är utmärkande hos ungdomar med olika utvecklingsbanor av tolerans? Hur hänger toleransens utveckling ihop med utvecklingen av andra medborgarkompetenser? Innan vi besvarar dessa frågor ska vi titta närmare på hur de fyra grupperna som vi identifierade ovan skiljer sig i termer av olika sociodemografiska faktorer.

Resultaten presenteras i tabell 2 och visar att andelen flickor är signifikant fler i grupperna som uttrycker en hög och måttlig grad av tolerans. Till exempel är 62 procent av ungdomarna i gruppen av ungdomar med hög och tilltagande tolerans flickor. Det kan jämföras med gruppen som uttrycker en hög men avtagande tolerans där endast 17 procent är flickor. Vidare visar analyserna att gruppen som uttrycker en hög och tilltagande tolerans består av en lägre andel ungdomar med svenskt etniskt ursprung än övriga grupper. Annorlunda uttryckt, unga som själva är födda utanför Sverige/Norden, eller har minst en förälder som är det, uttrycker en högre grad av tolerans. Detta bör dock tolkas med försiktighet eftersom de frågor som vi använder för att mäta tolerans behandlar attityder mot invandrare. Resultatet skulle kunna tolkas som att ungdomarna delvis uttalar sig om i vilken utsträckning deras egen närvaro ska tillåtas och bejakas. Slutligen visar tabellen att varken socioekonomisk status eller religiositet verkar vara av betydelse för hur de unga utvecklar sin tolerans under en treårsperiod.

När vi nu vet lite mer om vad som utmärker ungdomar med olika utvecklingsbanor av tolerans avseende olika sociodemografiska faktorer, tar vi en närmare titt på betydelsen av de medborgarkompetenser som vi har pekat ut ovan. Som vi påpekade tidigare kommer vi att studera hur toleransens olika utvecklingsbanor hänger ihop med

	Måttlig- tilltagande	Hög- tilltagande	Låg-stabil	Hög- avtagande
Kön (flickor)	,51 ^a	,62 ^a	,32 ^b	,17 ^d
Etniskt ursprung (svenskt)	,83 ^a	,66 ^b	,88 ^a	,81 ^a
SES*	-,02 ^a	.00 ^a	.01 ^a	,05 ^a
Religiositet*	3,93 ^a	4,95 ^a	4,28 ^a	4,94 ^a

TABELL 2. Sociodemografiska skillnader mellan grupper. Kommentarer. Olika tecken (dvs. a, b, c,) indikerar statistiskt säkerställda (vid signifikansnivån 1%) skillnader mellan grupper. *Högre värden indikerar högre socioekonomisk status och religiositet. Religiositet mättes med hjälp av följande fråga: "Oavsett du tillhör någon religiös tradition eller inte, hur religiös skulle du säga att du är?" Skalan gick från 1 (inte alls religiös) till 10 (mycket religiös). SES handlar om en upplevd socioekonomisk status och är ett index bestående av fem olika frågor, som till exempel "Om du skulle jämföra dig med andra i din klass – har du mer eller mindre pengar att köpa saker för?" och "Har ni mer eller mindre pengar i din familj än andra familjer där du bor?"

utvecklingen av dessa medborgarkompetenser. För att undersöka detta använde vi oss av den statistiska tekniken *Latent modellering av tillväxtkurvor*, som är användbar i analyser av förändringar inom och mellan individer över tid. Nedan presenteras en sammanfattning av resultaten sorterad efter typ av medborgarkompetens.

Tolerans och jämställdhet

Den första medborgarkompetens som vi har satt samman med tolerans gäller demokratiska värderingar vilket inkluderar ungdomars uppfattning om jämställdhet, deras sociala tillit och humanistiska värden. Figur 2 presenterar utvecklingen av tolerans i relation till *jämställdhet*, det vill säga de ungas inställning till huruvida kvinnor och män ska åtnjuta lika rättigheter. Resultaten visar att ungdomars

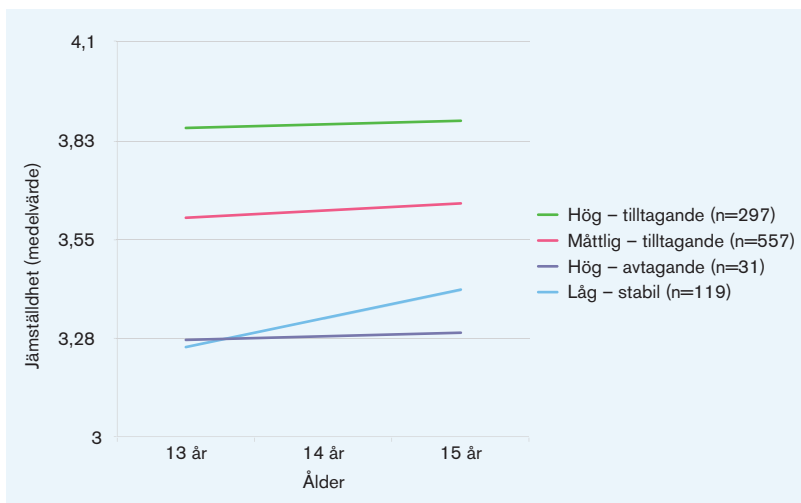
inställning till jämställdhet var stabil bland alla grupper av ungdomar under de tre år som vi följt dem. Därtill hade ungdomar som uttryckte en hög och tilltagande tolerans avsevärt högre positiv inställning till jämställdheten mellan kvinnor och män jämfört med de andra tre grupperna under studiens första år (det vill säga 2010).

Tolerans och social tillit

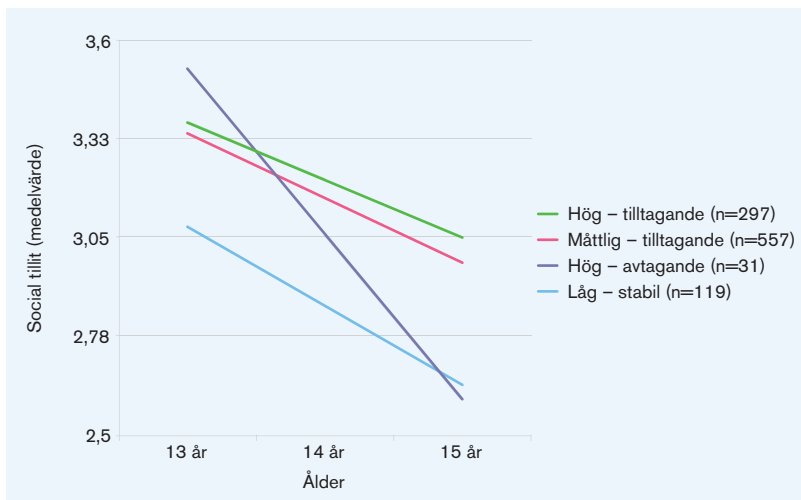
I det följande ska vi titta närmare på *social tillit* som handlar om hurvida de unga tycker att de flesta människor går att lita på och om de flesta människor är rättvisa och inte försöker utnyttja en. Resultatet visar att tilliten minskade bland alla grupper av ungdomar mellan 13 och 15 år. Minskningen var dock störst bland gruppen av unga som uttryckte en hög och avtagande tolerans (figur 3). För dessa ungdomar gick den avtagande toleransen mot invandare hand i hand med en avtagande tillit till människor i allmänhet. Vi såg också att under studiens första år, det vill säga när ungdomarna var 13 år gamla, hade ungdomar som uttryckte en låg och stabil tolerans lägst social tillit jämfört med de andra grupperna. Men vid 15 års ålder hade gruppen som uttryckte en ”hög-avtagande” tolerans nått samma låga nivå av tillit som gruppen med ”låg-stabil” tolerans.

Tolerans och politisk tilltro

Den andra kategorin av medborgarkompetenser, *politisk tilltro*, omfattar två variabler. Det ena handlar om ungas institutionella tilltro, det vill säga, förtroende för riksdagen, regeringen och domstolarna, och den andra ungas nöjdhet med hur demokratin fungerar i praktiken.

FIGUR 2. Tolerans och jämställdhet

FIGUR 3. Tolerans och social tillit.

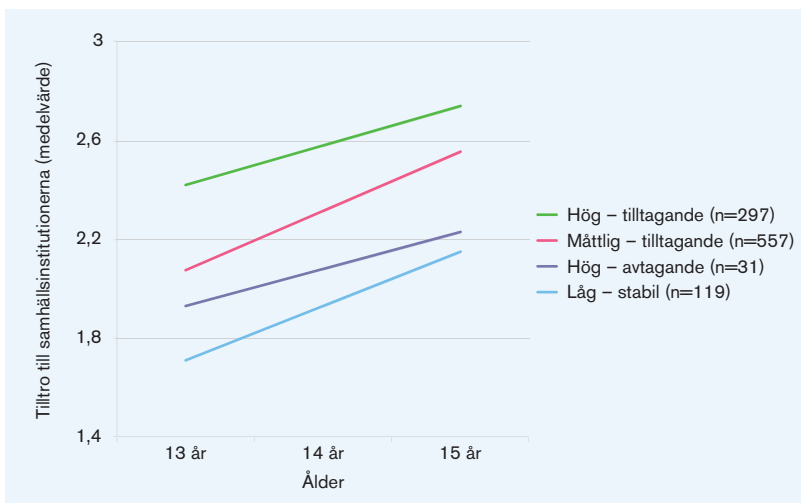
När det gäller ungas institutionella tilltro, eller förtroendet för våra samhällsinstitutioner, visar resultatet i figur 4 att förtroendet är högre under studiens första år bland ungdomar som uttrycker en hög-tilltagande tolerans jämfört med de som uttrycker en låg-stabil och måttlig-tilltagande tolerans. Förtroendet ökar dock signifikant för samtliga grupper under tre års tid. Ingen markant skillnad syntes dock mellan grupperna i fråga om ökningen av förtroende.

När det kommer till ungas nöjdhet med demokratin visar vår analys att den är signifikant lägst bland gruppen som uttrycker en låg och stabil tolerans. Unga som ger uttryck för en låg tolerans mot invandrare har alltså också en låg nöjdhet med demokratins funktionssätt. Som framgår i figur 5 ser vi också att ungdomarnas nöjdhet med demokratin minskar för två av fyra grupper nämligen bland gruppen av unga som uttrycker en hög-avtagande samt låg-stabil tolerans. Med andra ord, unga som till en början har en hög men avtagande eller låg och stabil tolerans ger också uttryck för en sjunkande nöjdhet med demokratin.

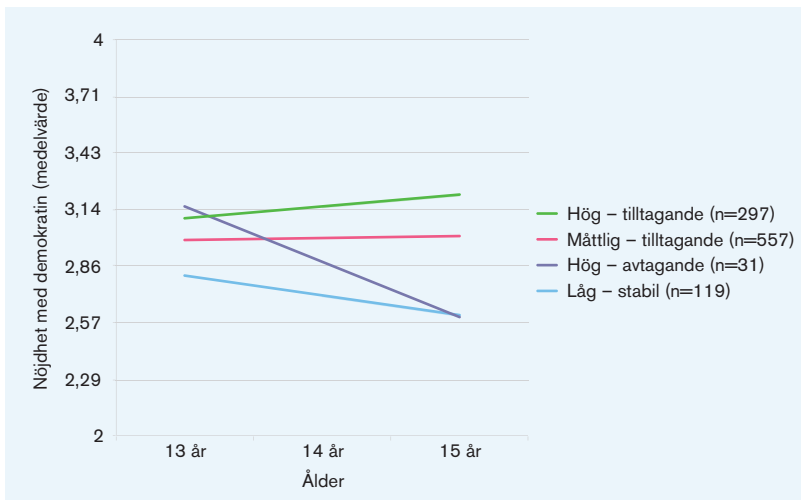
Ser vi till gruppen av ungdomar som ger uttryck för en hög-tilltagande tolerans är mönstret det omvända. Dessa unga ger uttryck för en ökad nöjdhet med demokratin och tolerans mot invandrare. Bland gruppen som uttrycker en måttlig-tilltagande tolerans sker ingen förändring vad gäller nöjdheten med demokratin.

Tolerans och politisk självtillit

En annan medborgarkompetens som vi undersökte i relation till toleransen var *politisk självtillit*. Denna variabel mäter huruvida ungdomarna tycker att de klarar av att engagera sig i vissa politiska

FIGUR 4. Tolerans och politisk tilltro (tilltro till samhällsinstitutionerna)

FIGUR 5. Tolerans och politisk tilltro (nöjdhet med demokratin).

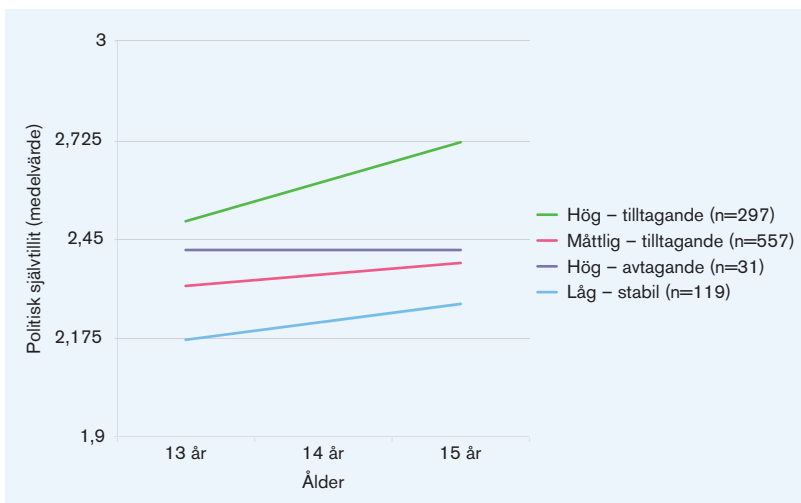
aktiviteter, såsom att vara en aktiv medlem i politiska organisationer, hjälpa till att organisera en politisk protest, diskutera politik med personer som har mer erfarenhet än de själva och delta i en politisk demonstration.

Resultatet presenteras i figur 6 och visar att under studiens första år är den politiska självtilliten signifikant högre bland gruppen som uttryckte en hög-tilltagande tolerans jämfört med de som uttryckte en måttlig-avtagande respektive låg-stabil tolerans. Under studiens tre år ökar den politiska självtilliten något för gruppen hög-tilltagande tolerans. Ingen statistiskt säkerställd ökning/minskning finns inom de andra grupperna.

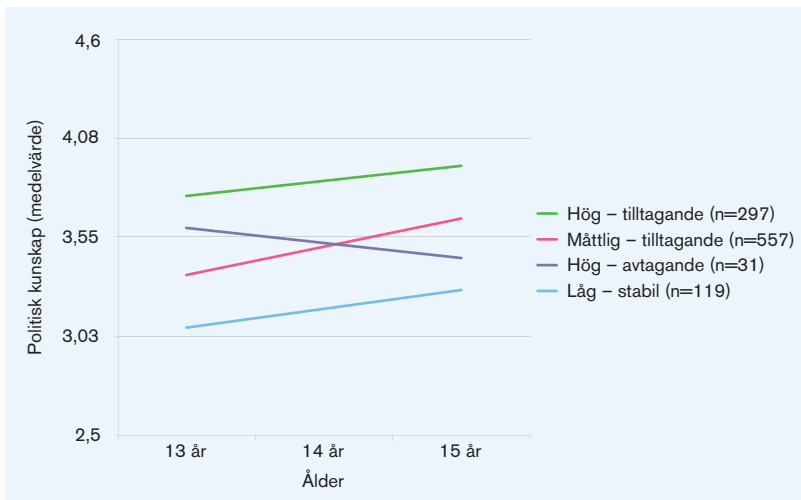
Tolerans och politisk kunskap

Vidare undersökte vi relationen mellan de ungas tolerans och deras faktiska *politiska kunskaper*. Frågor som användes för att mäta de ungas politiska kunskap handlade bland annat om deras kunskaper om Sveriges och EU:s politiska system, definitioner av vissa centrala ord (till exempel bistånd, allemansrätten, recession, offentlighetsprincipen) och igenkännande av olika länders flaggor.

Resultaten presenteras i figur 7 och visar att under studiens första år är den politiska kunskapen signifikant högre bland gruppen som uttryckte en hög och tilltagande tolerans jämfört med de som uttryckte en måttlig-avtagande och låg-stabil tolerans. Under studiens tre år ökar den politiska kunskapen något för alla grupper förutom gruppen med hög och avtagande tolerans. Bland ungdomarna i den gruppen minskar den politiska kunskapen, vilket går hand i hand med deras minskade tolerans under samma period. Med andra ord,

FIGUR 6. Tolerans och politisk självförtroende.

FIGUR 7. Tolerans och politisk kunskap.

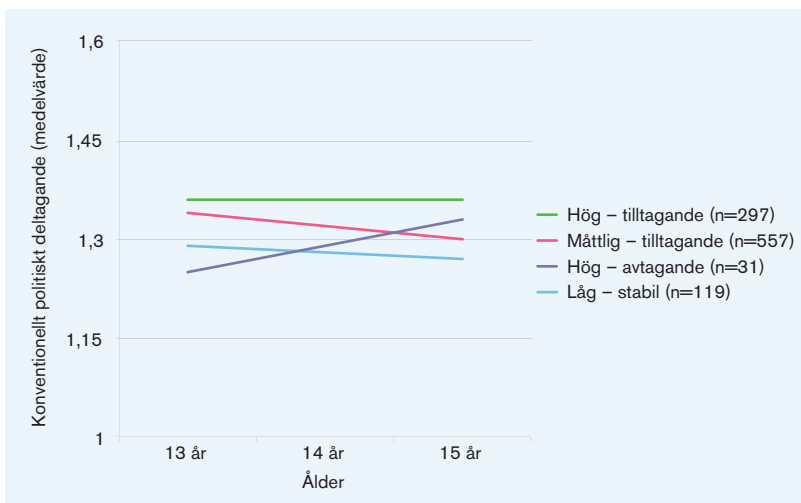
unga som ger uttryck för en minskad tolerans mot invandrare tycks alltså ha en politisk kunskap som sjunker.

Tolerans och samhällsengagemang

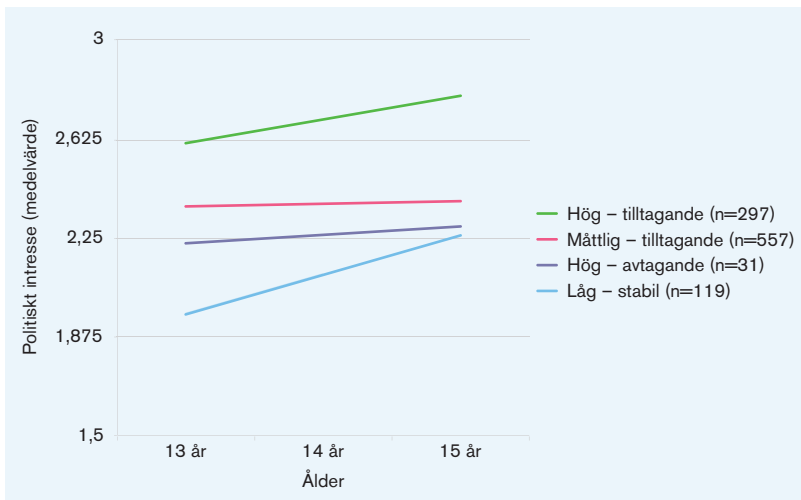
Den sista kategori av medborgarkompetens som vi undersökte var *samhällsengagemang*. Denna faktor innehöll två indikatorer: konventionellt politiskt deltagande och politiskt intresse. Konventionellt politiskt deltagande handlar om de ungas faktiska politiska deltagande och mättes genom att fråga ungdomarna om de under det senaste året har engagerat sig i en rad politiska aktiviteter, såsom att skriva under en namnlista, delta i ett möte som handlade om politik eller samhällsfrågor, delta i en laglig demonstration eller strejk eller kontakta en politiker eller tjänsteman. Politiskt intresse handlade om hur intresserade de unga var av politik.

Vad det gäller konventionellt politiskt deltagande visar resultaten att ingen statistiskt säkerställd skillnad finns mellan grupperna (se figur 8). Detta resultat går hand i hand med resultaten från korrelationsanalyserna, som visade på svaga och icke-statistiskt säkerställda korrelationer mellan tolerans och deltagande. Dessutom finner vi inga statistiskt säkerställda ökningar/minskningar inom grupperna.

När det gäller politiskt intresse visar resultaten att under studiens första år är det politiska intresset signifikant högre bland gruppen av unga som uttryckte en hög och tilltagande tolerans (se figur 9). För den gruppen unga ökade också intresset för politik under studiens tre år. Även bland unga som gav uttryck för en låg-stabil tolerans ökade det politiska intresset. Däremot kunde ingen statistiskt säkerställd ökning eller minskning bekräftas inom de två grupperna av unga.

FIGUR 8. Tolerans och konventionellt politiskt deltagande.

FIGUR 9. Tolerans och politiskt intresse.

Slutdiskussion

Vi inledde det här kapitlet med att peka på vikten av att studera attityder bland unga eftersom attityder, enligt forskningen, utvecklas förhållandevis tidigt i livet. Tidigare studier har visat att de flesta ungdomar kan betraktas som toleranta, och att toleransen tycks öka i takt med att ungdomar blir äldre. Samtidigt finns det också unga som vänder sig bort från demokratins principer och vars tolerans går på tvärs mot den generella bilden. I ett försök att komma närmare frågan vad som utmärker ungdomar som mellan 13–15 års ålder uttrycker olika nivåer av tolerans har vi i det här kapitlet undersökt om toleransens utveckling, eller förändring om man så vill, samvarierade med utvecklingen av andra typer av medborgarkompetenser.

Till vår hjälp har vi data från ett omfattande forskningsprojekt som under flera år följt samma ungdomar över tid (Amnå, et al., 2009). I ett första steg identifierade vi olika grupper av unga med olika utvecklingsbanor av tolerans, nämligen unga som mellan 13–15 års ålder gav uttryck för en:

1. Hög och tilltagande tolerans.
2. Måttlig och tilltagande tolerans.
3. Hög och avtagande tolerans.
4. Låg och stabil tolerans.

I det andra steget undersökte vi hur grupperna av ungdomar med olika utvecklingsbanor av tolerans hängde ihop med utvecklingen av andra medborgarkompetenser nämligen:

1. Jämställdhet
2. Social tillit
3. Politisk tilltro (tilltro till samhällsinstitutionerna och nöjdhet med demokratins funktionssätt)

4. Politisk självtillit
5. Politisk kunskap
6. Samhällsengagemang (deltagande och politiskt intresse).

Resultaten visar att en grupp av ungdomar utmärkte sig, nämligen ungdomar som vid studiens första år uttryckte en hög nivå av tolerans, men som successivt under studiens tre år gav uttryck för en sjunkande tolerans. För dessa ungdomar, företrädesvis pojkar, gick utvecklingen av toleransen hand i hand med utvecklingen av vissa medborgarkompetenser, nämligen social tillit, politisk kunskap och i viss mån nöjdheten med demokratin. Våra analyser indikerade alltså att ungdomar som gav uttryck för en sjunkande tolerans mellan 13 och 15 års ålder också uppgav en sjunkande social tillit, en lägre politisk kunskap och en fallande nöjdhet med demokratins funktionssätt.

Resultaten kan tolkas på flera sätt. En försiktig tolkning är att ungdomar vars tolerans minskar också hyser en ökad missnöjdhet med vad våra institutioner presterar, en ökad misstro mot människor i allmänhet och en sjunkande kunskap om politik och samhälle. Det kan i sin tur indikera att de ungdomar vars tolerans minskar på olika sätt vänder sig bort från det demokratiska systemet och från människor i allmänhet, samt att de inte har riktigt lika stor förmåga till eller intresse för grundläggande samhällsfrågor som andra ungdomar i samma ålder.

I detta sammanhang bör noteras att vi i detta kapitel inte har undersökt frågan om orsak och verkan, det vill säga, den kausala relationen mellan tolerans och andra typer av medborgarkompetenser. Vi kan alltså inte uttala oss om huruvida det är exempelvis den avtagande nivån av nöjdheten med demokratin som är orsaken till den sjunkande nivån av toleransen eller om relationen är den om-

vända, det vill säga, att toleransen förklarar den sjunkande nöjdheten med demokrati hos vissa grupper. Alldeles oavsett vilket teoretiskt resonemang man till slut landar i avseende den kausala relationen mellan tolerans och olika medborgarkompetenser så har detta kapitel presenterat resultat som är värda att beakta. Först och främst, genom att undersöka de ungas tolerans under tre års tid har vi kunnat konstatera att det finns en variation i hur ungdomar utvecklar sin tolerans över tid. Medan vissa ungdomar är stabila i sin nivå av tolerans, ökar eller minskar andras tolerans under samma period.

För det andra har vi visat att vissa socioekonomiska bakgrundsfaktorer inte verkar vara av stor betydelse för toleransens utveckling över tid. Detta är en viktig slutsats då den inte helt är i linje med vissa studier som lyfter fram betydelsen av olika bakgrundsfaktorer. Resultaten är dock helt i linje med tidigare studier som visar att de ungas kön är av vikt för deras tolerans (Zick, Küpper & Hövermann, 2011). Flickor har högre tolerans och deras andel är mycket lägre bland den grupp av ungdomar som har en tolerans som sjunker. Med andra ord, den grupp som ger uttryck för en sjunkande tolerans utgörs till största delen av pojkar.

Slutligen, har vi undersökt hur utvecklingen av ett stort antal medborgarkompetenser hänger samman med toleransens utveckling. Genom att undersöka hur förändringar i en medborgarkompetens hänger ihop med förändring av en annan medborgarkompetens över tid, har vi kunnat komma bort från undersökningen av enkla samband mellan faktorerna ifråga. Sammantaget erbjuder alltså detta kapitel en mer nyanserad och djupgående kunskap om toleransens utveckling hos unga och dess relation till viktiga medborgarkompetenser.

Det är också värt att poängtera att unga människors attityder och inställning gentemot människor från andra kulturer och bakgrunder inte verkar kunna härröras till en enda faktor. Flera faktorer från olika kontexter samverkar och bidrar tillsammans till skapandet och for-
mandet av de ungas tolerans. Vi har i detta kapitel identifierat några av dessa vilket bör tas i beaktande vid insatser riktade till att stärka eller väcka de ungas intresse och engagemang för viktiga frågor som berör tolerans.

Avslutningsvis, en fråga som vi inte har berört i det här kapitlet är vad som förklarar varför vissa grupper av ungdomar utvecklar en lägre respektive högre tolerans. En grupp som särskilt utmärker sig i den här studien är den grupp av unga som vid studiens början, då de är 13 år, har en mycket hög tolerans men som av någon anledning tappar kraftigt i tolerans under ett par år. Vi kan i det här kapitlet inte ge något tydligt svar på varför vi ser en sådan negativ utveckling. Det är emellertid en viktig fråga som borde engagera såväl forskare som politiker. Framtida forskning behöver därför söka fördjupad kunskap om bakomliggande mekanismer och orsaker hos denna grupp ungdomar. Utan kunskap om vad som förklarar en sådan utveckling kan vi heller inte sätta in insatser som kan vända en sådan trend bland ungdomar.

		Tolerans		
		13 år	14 år	15 år
DEMOKRATISKA VÄRDERINGAR				
Jämställdhet	13 år	.25	.27	.30
	14 år	.16	.25	.21
	15 år	.17	.23	.31
Social tillit	13 år	.13	.14	.08
	14 år	.11	.22	.17
	15 år	.18	.21	.19
POLITISK TILLTRO				
Nöjdhet med demokratin	13 år	.13	.16	.16
	14 år	.21	.29	.26
	15 år	.22	.25	.23
Institutionell tilltro	13 år	.31	.29	.24
	14 år	.23	.33	.25
	15 år	.20	.27	.27
POLITISK SJÄLVTILLTRO	13 år	.14	.18	.17
	14 år	.14	.21	.20
	15 år	.13	.20	.21
POLITISK KUNSKAP	13 år	.13	.16	.12
	14 år	.10	.22	.15
	15 år	.12	.17	.11
SAMHÄLLENGAGEMANG				
Konventionellt politiskt deltagande	13 år	.04ns	.07ns	.06ns
	14 år	.05ns	.09	.15
	15 år	.07ns	.09	.12
Politiskt intresse	13 år	.10	.10	.06
	14 år	.07	.11	.11
	15 år	.10	.15	.16

BILAGA 1. Korrelationen mellan tolerans och olika demokratiska kompetenser över tid. Kommentar. NS (non-significant) indikerar icke-signifikanta resultat. Övriga korrelationer är statistiskt säkerställda vid signifikansnivån 1 procent.

7. Ungdomars syn på tolerans

Cecilia Arensmeier

Inledning

För att människor ska kunna leva tillsammans krävs vissa gemensamma förhållningssätt. Ju större sammanslutningarna är och ju fler olikheter som ingår, desto större blir behovet av sammanhållande strukturer och värderingar. Demokrati kan fungera på detta sätt. Folkstyre bygger på idéerna om alla människors lika värde och förmåga att avgöra sina intressen, vilket kräver att det gemensamma beslutsfattandet inkluderar alla (se t.ex. Dahl, 1989). Demokrati kan också ses som ett sätt att hantera olikhet, och hela tiden skapa tillfälliga överenskommelser (Gutmann & Thompson, 1996).

Tolerans blir då centralt, både med tanke på grundläggande demokrativärden som jämlikhet och frihet, och i förhållande till demokratiskt fattade beslut. Alla röster måste höras och tolereras i processen, och demokratiska beslut behöver i slutänden accepteras även av människor som inte stödjer dem. Majoritets- och minoritetsperspektiv är dock inte alltid i harmoni. Att beslut kan upplevas som särskilt problematiska av vissa grupper och att vissa röster har svårare

att göra sig hörda, innebär svårigheter (se t.ex. Miller, 2003). Även i dessa diskussioner betonas tolerans.

Tolerans betraktas således ofta som ett positivt och eftersträvansvärt värde. Som Elisabet Langmann visar i sitt kapitel i den här antologin är toleransbegreppet dock mångsidigt och delvis omtvistat. Det gör att människor kan avse olika saker med tolerans, och att det därför också kan vara svårt att mäta hur toleranta människor är. Erik Lundberg och Ali Abdelzadeh visar dock i sitt bidrag i antologin att ungdomars tolerans verkar stärkas med stigande ålder, och att det finns tecken på skillnader mellan olika grupper av unga. Även i det här kapitlet undersöks ungdomars tolerans. Tonvikten ligger vid toleransbegreppets innebörd ur ett lekmanna- och ungdomsperspektiv.

Syftet är att undersöka vilka föreställningar om tolerans som finns hos unga i 17–18-årsåldern, och följande frågor uppmärksammas särskilt:

- Innebörden: Hur uppfattas toleransbegreppet? Vad är det som ska tolereras?
- Värdet: Betraktas tolerans som något eftersträvansvärt? Varför i sådana fall?
- Ansvar: Vilka är det som ska vara toleranta, och har vissa ett särskilt ansvar?
- Gränslinjerna: Hur långt sträcker sig toleransen?

Uppmärksamhet riktas genomgående mot både likheter och olikheter i betraktelsesätt, samt mot eventuella skillnader i synsätt mellan olika grupper av unga. Studien baseras på fokusgruppsintervjuer, och ungdomarnas föreställningar relateras till perspektiv som berörs i den begreppsteoretiska diskussionen om tolerans.

Teoretiska perspektiv på tolerans

I detta avsnitt ges kortfattat ett antal teoretiska infallsvinklar på toleransbegreppet. Tre olika betraktelsesätt presenteras, och dessutom berörs maktdimensioner och toleransens gränser. Dessa teman återkommer sedan när ungdomars synsätt presenteras.

Tolerans som icke-inblandning – framför allt av stabilitetsskäl

För ett första synsätt är icke-inblandning centralt. Att vara tolerant innebär att avstå ifrån att hindra någon från att tycka, handla eller leva på ett sätt som man ogillar. Och detta trots att det rör något som upplevs som viktigt, och trots att man skulle ha möjlighet att sätta stopp för åsikten, handlingen eller levnadssättet (Galeotti, 2015).

Huvudargumentet för att agera tolerant handlar här om stabilitet. Denna syn på tolerans brukar knytas till hur starka statsmakter behövde (behöver) förhålla sig till framför allt religiöst oliktankande. Tolerans gentemot dessa grupper var (är) ett sätt att undvika konflikt och skapa stabilitet. Alternativet, en stark statlig kontroll, innebär dels behov av en (förtryckande) kontrollapparat, dels en risk att fanatism och samhällseliga spänningar uppkommer. När fredlig, frihetlig, samexistens är målet, blir tolerans ett medel för att åstadkomma detta. Toleransen i sig har alltså inget direkt egenvärde, utan är mer ett ”mindre ont” än konflikt (Del Águila, 2005).

Tolerans som neutralitet – för att mångfald har ett egenvärde

Ett andra synsätt ställer neutralitet i fokus, och ser ett egenvärde i ett samhälle karaktäriserat av mångfald och pluralism. Här bör den som har makten (framför allt staten) inte bara låta bli att förfölja

dem som tänker och lever på ett annat sätt, utan också vara neutral gentemot sådana olikheter och inte själv ta ställning. Alla ska tillför-säkras samma rättigheter och frihet att leva som de önskar. En stat som förhåller sig neutral till olika sätt att leva, förväntar sig också att medborgarna har ett tolerant förhållningssätt gentemot varandra (Galeotti, 2015).

Synsättet är nära kopplat till liberalismen som idé, där människors autonomi, frihet och rätt att göra egna livsval betonas, och där en utvecklingsoptimism råder. Tolerans tillskrivs med denna utgångspunkt alltså ett egenvärde, och blir en form av förpliktelse (Del Águila, 2005). Neutralitetsprincipen är dock ofta svår att tillämpa. Vissa menar därför att även detta toleransideal i praktiken blir inriktat på stabilitet och samexistens, snarare än på att utgöra ett principiellt försvar för mångfald (Galeotti, 2015).

Tolerans som erkännande – för inkludering

Ett tredje synsätt tar sin utgångspunkt i olika gruppers skilda möjligheter i samhället. I de flesta samhällen är det så att vissa grupper, identiteter, sociala praktiker och sätt att leva dominerar och uppfattas som normala. Det gör att de(t) avvikande ställs i fokus för tolerans. Neutralitetsprincipen garanterar alla samma fri- och rättigheter. Den tar dock inte hänsyn till att minoriteter sällan ges samma erkännande som majoriteten för sitt sätt att leva. Särskilt svårt kan det vara för minoriteter att få tillträde till och acceptans i det offentliga rummet, t.ex. för att få uppföra religiösa byggnader (Galeotti, 2015).

Tanken om tolerans som erkännande betonar vikten av lika rättigheter, men strävar därutöver efter en pluralism som omfamnar

och erkänner olikhet. Så länge allas fri- och rättigheter upprätthålls bör även ifrågasatta och omstridda olikheter betraktas som legitima inslag i samhället. Endast på detta sätt kan alla samhällsmedlemmar känna sig jämlika, inkluderade och respekterade. Slöjor och tature-
ingar eller piercingar kan användas som exempel (Galeotti, 2015). Vare sig vi känner oss bekanta och bekväma med dessa uttryck, eller främmande och obekväma inför dem, bör vi erkänna dem och se dem som legitima. Detta bör göras av respekt för människorna som omfattar praktikerna, alltså för deras skull. Särskilt viktigt är erkännande av underordnade grupper.

Tolerans och makt

En central aspekt av tolerans handlar om makt. Att vara tolerant innebär att ha möjligheten att agera intolerant, men att avstå. Därför blir det fullkomligt missvisande att tala om att undersåtar skulle tolerera makthavare eller fångar sina fångvaktare (Del Águila, 2005). De är inte i någon maktposition, och har inget val.

Tolerans som erkännande lägger, som framgår ovan, särskilt stor tonvikt vid maktaspekter. Erkännande är allra viktigast för grupper som på olika sätt är underordnade eller marginaliserade. För att de ska bli inkluderade i samhället på riktigt behöver deras sätt att vara och leva värdesättas, inte bara accepteras. Det kan även bidra till positiva självbilder hos minoriteter, vilket också är nödvändigt för att stärka deras position (Young, 2000).

Tolerans aktualiserar således på flera sätt makt. Det är framför allt institutioner, grupper och individer, som befinner sig i maktposition

gentemot andra, som bör vara toleranta. De som behöver toleransen bäst är de som av olika skäl är i underläge eller som underordnas.

Toleransens gränser

Även om det inte är möjligt att sätta upp en definitiv gränslinje, finns en omfattande diskussion om gränser för vad som ska tolereras. Tolerans bör inte gälla gentemot alla typer av uppfattningar, handlingar eller sätt att leva. Här ska fyra sätt att tänka kring gränslinjer uppmärksammas. Dessa kompletterar varandra, och viss överlappning föreligger.

Det första rör egenskaper som inte kan förändras, t.ex. etnisk tillhörighet, kön(sidentitet), sexuell läggning eller funktionshinder. Det bör t.ex. inte betraktas som tolerant att visa överseende med att någon är av en härkomst som man ogillar. Omvänt bör inte åsikter som exempelvis nedvärderar kvinnor eller homosexuella tolereras. En andra gränslinje rör sådant som de allra flesta betraktar som kategoriskt fel och orättfärdigt, som mord och tortyr. Inte heller sådant bör tolereras (Galeotti, 2015).

Ett närliggande synsätt kan för det tredje hittas i tanken på att vi inte bör tolerera sådant som visserligen är ett uttryck för fria val, men som medför skada, framför allt för andra personer. Detta brukar benämnas harm principle. En fjärde gränslinje sätter autonomi och fria val i fokus, och menar att sådant som är en följd av tvång inte bör tolereras (Del Águila, 2005).

Särskilt de två sistnämnda gränslinjerna tar sin utgångspunkt i att tolerans, och de rättigheter som följer av detta synsätt, måste förstås inom ramen för ett visst (liberalt) värdesystem. Oinskränkt tolerans

bör därför bara gälla i förhållande till sätt att leva som respekterar människors rättigheter och autonomi (Del Águila, 2005).

Även om det på ett principiellt plan går att formulera gränser för toleransen, är det självfallet betydligt svårare att i den komplexa praktiken avgöra var dessa bör gå. Vilka egenskaper som ska ses som föränderliga, vad som bör betraktas som kategoriskt orättfärdigt, när något skadar, eller när tvång kan sägas ligga bakom val är alltid möjligt att ha olika uppfattningar om.

Perspektiv på toleransbegreppet

Innebörd och värde

Tre olika synsätt:

- Icke-inblandning – skapa stabilitet
- Neutralitet – värna mångfald
- Erkännande – inkludering

Ansvar

Över- och underordning:

- Ansvaret främst på människor, grupper, institutioner med makt
- Behovet störst för underordnade, dem i underläge

Gränslinjer

Principer:

- Egenskaper som inte kan förändras
 - Det orättfärdiga
 - Det skadliga
 - Det som grundas i tvång
-

TABELL 1: Teoretiska perspektiv på tolerans

Summering

I tabellen nedan summeras kortfattat de teman i den teoretiska diskussionen som berörts ovan. De återkommer när ungdomarnas synsätt presenteras.

Tillvägagångssätt

Undersökningen baseras på fyra fokusgruppsintervjuer med ungdomar från fyra olika skolor och fyra olika program i årskurs 2 i gymnasieskolan.

Fokusgruppsintervjuer – om metoden

Fokusgruppsintervjuer (Morgan, 1997; Wibeck, 2010) innebär att forskaren träffar en grupp människor för ett samtal. Beroende på studiens inriktning läggs tonvikten i analysen antingen vid samtalets innehåll eller vid interaktionen i gruppen. I den här undersökningen är det samtalens innehåll som fokuseras.

En stor fördel med att genomföra intervjuer i grupp är att det går att dra nytta av den dynamik som vanligen uppstår när människor samtalar. Uppfattningar och åsikter formas genom samspel med andra och i fokusgruppsintervjuer skapas möjlighet att instämma, ifrågasätta, föra in nya infallsvinklar, förtydliga och utveckla resonemang. Fokusgrupper brukar därför vara en bra metod för att få en bild av komplexa och mångdimensionella frågor. Det kan också vara lättare för den som till en början känner sig osäker, att efter hand dela med sig av sina tankar i en gruppsituation. Vid enskilda intervjuer kan osäkerhet inför ett ämne medföra att intervjupersonen blir tyst-

låten och kortfattad. Deltagande i fokusgrupper brukar ofta upplevas som positivt, och i metodlitteraturen talas det också om att positiva bieffekter – som t.ex. ny kunskap, ökad självinsikt – kan uppkomma.

Metodens begränsningar ligger bland annat i att den viktiga samtalsledarrollen kan vara svår. Det gäller att hitta en balans mellan att styra mot önskat fokus och låta deltagarna associera fritt. Samtalsledaren behöver ibland kunna hålla tillbaka personer som tar mycket talutrymme och uppmuntra mer tillbakadragna deltagare, utan att upplevas som hämmande eller tvingande. Vid fokusgrupper tillkommer också en etisk dimension som är viktig att uppmärksamma. Forskaren kan utlova konfidentialitet och anonymisering av deltagarna, men inte kräva eller kontrollera att deltagarna upprätthåller detta i relation till varandra. Det är därför viktigt att uppmärksamma intervjupersonerna på detta, och i samtalet understryka att förväntningen är att deltagarna visar varandra respekt och att det som sägs stannar i rummet.

Fokusgrupperna i studien – om urvalet och genomförandet

Trygghet är viktig för att få till stånd bra samtal, och i den här studien har deltagarna i varje grupp känt varandra. I urvalet ingår fyra grupper ungdomar. Varje grupp består av ett antal elever som går i samma klass i gymnasieskolans åk 2. För att få en så stor spridning som möjligt när det gäller deltagarna totalt sett, går eleverna på fyra olika skolor, och fyra olika program. Två av grupperna består av både unga kvinnor och män, och två av grupperna inkluderar enbart kvinnor eller män. Totalt medverkade 28 elever i fokusgrupperna, varav 12 kvinnor och 16 män (se tabell 2).

Studieriktning	Typ av skola och fiktiva namn	Deltagare		
Yrkesprogram	Bygg- och energiområdet	<i>Jobbskolan (Jens, Jonas m.fl.)</i> Kommunal, flera kommuner. Tonvikt yrkesprogram.	Män	10
	Serviceområdet	<i>Serviceskolan (Sara, Samuel m.fl.)</i> Kommunal, flera kommuner. Alla typer av program.	Kvinnor och män	7
Studieförberedande program	Naturvet./ tekniskt område	<i>Alternativa frigymnasiet (Angelica, Ahmed m.fl.)</i> Fristående, större stad. Enbart studieförb. program.	Män och kvinnor	8
	Humaniora/ samhällsvet. område	<i>Läroverket (Linnéa, Lisa, Lova)</i> Kommunal, större stad. Enbart studieförb. program	Kvinnor	3
Totalt antal deltagare			28	

TABELL 2: Översikt över urvalet

På frivillig basis, med godkännande från skolledning och med lärarens hjälp, skapades grupper i de utvalda klasserna. Utgångspunkten var att eleverna skulle ha tämligen olika uppfattningar, känna sig bekväma med att diskutera, och fungera tillsammans i ett samtal. Ungdomarna bedömdes vara tillräckligt gamla för att själva avgöra om de ville delta.

En halvstrukturerad intervjuguide med ett antal övergripande frågor ramade in samtalen.¹ Stort utrymme gavs för deltagarnas reflektioner och associationer (Kvale & Brinkmann, 2014). Inledningsvis och avslutningsvis betonades att materialet skulle behandlas med konfidentialitet och att deltagarna skulle anonymiseras vid rapportskrivande. Det klargjordes också att tanken var att samtalet skulle stanna i rummet, samt att lärare och skolledare naturligtvis inte skulle få ta del av enskilda utsagor och uppfattningar.

Intervjuerna genomfördes i en avskild lokal på respektive skola. De tog mellan 70 och 90 minuter, spelades in (ljud) och transkriberades i sin helhet. För att öka läsbarheten och undvika att deltagarna låter ”dumma” (Eriksson-Zetterquist & Ahrne, 2015), har viss skriftspråklig redigering gjorts vid citat. I vissa fall har även en del tal-språkliga insticksord som typ, ju och liksom, tagits bort. Markeringen [...] innebär att delar av ett inlägg eller en konversation utelämnats.

Över lag fungerade intervjuerna mycket väl, och diskussionerna blev givande både för studien och för deltagarna. Klimatet var respektfullt och ungdomarna både bekräftade och utvecklade varandras resonemang. I alla intervjuer fanns elever som talade väldigt mycket, medan andra var mindre aktiva i diskussionen.

När intervjuerna var genomförda fick deltagarna svara på ett mycket kort frågeformulär om sin bakgrund, och möjlighet att lämna skriftliga kommentarer på hur de upplevt samtalen. Formuläret visar att deltagarna i de olika grupperna skiljer sig åt en del när det gäller

1 En av de inledande frågorna som ställdes var exempelvis ”Om jag säger ordet tolerans, vad tänker ni på då?”.

socioekonomisk bakgrund och samhällsintresse.² De kommentarer som gavs om samtalen handlade i mycket hög grad om att deltagandet upplevts som intressant och lärorikt (jfr positiva bieffekter ovan).

I analysen av samtalen urskiljs ett antal olika synsätt och föreställningar. Dessa relateras i hög grad till de teoretiska perspektiv på tolerans som presenterats i föregående avsnitt (jfr Walton, Priest, & Paradies, 2013), men diskussionerna har också gett upphov till ytterligare några infallsvinklar. Det som sägs knyts ibland primärt till grupper, i andra fall till enskilda deltagare (Eriksson, 2006, s. 54; Morgan, 1997, s. 60).

Grupperna har getts namn som signalerar vilken typ av program eleverna går (se tabell 2 ovan). Deltagarna från respektive grupp har i texten sedan tilldelats fiktiva förnamn som används vid citat och referat. Begynnelsebokstaven synliggör vilken grupp deltagarna tillhör. De som har namn som börjar på J går exempelvis på Jobbskolan. Av anonymiseringsskäl anges i en del fall dock inte heller de fiktiva namnen, utan enbart vad som uttryckts (om flera deltagit i diskussionen klargörs det genom begynnelsebokstäver och nummer, t.ex. A1, A2 etc.).

2 Även om det inte gäller för alla enskilda deltagare, finns ett mönster av att eleverna på de studieförberedande programmen kommer från hem med högre utbildningsnivå än eleverna på de yrkesförberedande programmen. I gruppen från Alternativa frigymnasiet ingår elever som också talar andra språk än svenska i hemmet, medan övriga grupper enbart inkluderar deltagare från svensktalande hem. Intresset för politik och samhällsfrågor är generellt lägre i de yrkesförberedande grupperna, och deltagarna där diskuterar även denna typ av frågor mindre med vänner och föräldrar.

Ungdomars syn på tolerans

I detta kapitel presenteras de synsätt som framträder i samtalen. Genomgående illustreras först den huvudsakliga bild som framträder, därefter nyanser och skiljelinjer som också kan anas. Kapitlet har fem delar som i tur och ordning rör toleransbegreppets innebörd, praktik, värde, ansvar och gränslinjer.

Toleransens huvudsakliga innebörd – acceptans för det som ogillas

Acceptans för det som ogillas blir ett tema i alla samtal när frågan om vad tolerans betyder ställs. Ingångarna skiljer sig dock något åt mellan deltagarna, och i diskussionerna kan ett antal olika spår urskiljas. Över lag kan ungdomarnas tankegångar knytas till de teoretiska perspektiv som lyfts fram ovan, men därutöver finns ytterligare några infallsvinklar.

Att ungdomarna knyter tolerans till att *hantera det man inte gillar* är tydligt. Tolerans handlar om ”hur mycket man klarar av” eller ”orkar”, och rör sådant som man måste ”leva med”, behöver ”stå emot” och ”hålla sig lugn” inför. Några associerar till tålmod. Jens svarar så här på frågan om vilka det är man behöver tolerera:

Ja, idioter och dom man inte gillar. (Jens)

Aisha klargör att tolerans handlar om lägen där man inte fullt ut håller med, men ”man accepterar det ändå”.

Just ordet *acceptera* används flitigt, särskilt av deltagarna på de studieförberedande programmen:

Tolerans är en sorts mätning av vad som ska accepteras.
(Alfred)

Det är kanske så att man inte håller med, fast man accepterar det. (Aisha)

Typ acceptera varandra. (Linnéa)

Jag tycker att acceptera är ju då att visa att även fast jag inte tycker så här, så är det okej, att du är så. Det tycker jag är lite att man accepterar någon. (Lova)

Alla måste ju ha det bra och alla måste ju acceptera vissa saker. (Sara)

När det gäller frågan om vad det är som ska accepteras hamnar olikhet ofta i centrum. Att det är olikhet som skapar behov av tolerans berörs flera gånger i gruppen från Alternativa frigymnasiet:

Ja, det är väl när olikheter uppstår, det är då man måste börja tolerera. [...] Om vi delar samma åsikter, delar samma religion, delar samma allting, då behöver man inte tolerera. För då är det ju precis samma. Men det är väl först när man tycker olika, kanske ser olika ut – om man nu har problem med det – det är först då man måste börja tolerera och acceptera. (Angelica)

Vi är olika. Vi har olika värderingar, och det är det man måste kunna tolerera. Att antingen så kan man göra det för att man tycker att man har samma värderingar, eller att

man resonerar på samma sätt. Men det är det om man inte har det. Det är då det blir problem. [...] Det är då man sätter toleransen på prov, eller vad man ska säga. (Albin)

Fyra huvudsakliga infallsvinklar kan urskiljas när det gäller vad som skapar behov av tolerans. Tre berör olikheter, och det fjärde kretsar kring sådant som man inte kan påverka. Flera av deltagarna startar sina reflektioner med ett individperspektiv, och uppmärksammar individuella olikheter. I gruppen från Läroverket sägs t.ex. inledningsvis att tolerans handlar om att låta alla få vara som dom är eller vill, och att tolerans behövs i förhållande till ”folk som är annorlunda än en själv. Och det är ju typ alla.” (Lisa) Ordet annorlunda används även av en deltagare från Serviceskolan:

Man kan ju inte diskriminera någon för att den är annorlunda. (Samuel)

På frågan om vilken typ av olikhet det rör, blir Lisas svar att det handlar om flera saker, om utseende, sätt att tänka eller vara, samt intressen. I en annan grupp konstaterar Jesper att ”personer är olika från person till person”.

En andra infallsvinkel har *grupper* i fokus. Det första en av deltagarna från Alternativa frigymnasiet lyfter fram, när frågan om vad tolerans betyder ställs, är detta:

Jag tänker på etnicitet, religion eller sexuell läggning. Alltså det kan handla om vad andra tolererar i ett samhälle. (Ahmed)

Även i ett resonemang från Aisha som handlar om problemet med fördomar mot kulturer och religioner finns ett tydligt grupp-

och samhällsperspektiv. Även diskussionen på Läroverket har delvis en sådan infallsvinkel.

Ett tredje perspektiv rör åsikter. Detta är ett tema som återkommande berörs i alla samtal, ofta i relation till gränslinjer (se vidare nedan). Också här framträder framför allt ett individperspektiv, det är i första hand individer som företräder åsikter.

Som politiska åsikter, som är väldigt individuellt, då gäller det att man tolererar varandra, att man accepterar [...] hur varandra [...] tänker och tycker. (Albin)

Alla tycker olika, och det är okej att tycka olika. (Sofia)

Det är ju så också att man får ju tycka och tänka vad man vill. (Jens)

Gemensamt för de tre synsätt som hittills presenterats är att olikhet står i fokus. Att människor är, lever eller tycker olika är anledningen till att tolerans behövs. Perspektiven lyfts i flera inlägg också samtidigt:

Det finns en hel del som inte accepterar andra för hur dom är, eller hur dom ser ut, vad dom tycker. Eller kanske bara för deras kön. Alltså att dom inte tycker att dom får göra vissa saker bara för att dom råkade vara vem dom är. (Linnéa)

Att man alla fall från grundpositionen tolererar alla typer av personer, att man tolererar det faktumet att vi är olika och att har olika åsikter och vi tänker olika. (Albin)

Det fjärde perspektivet, som kommer upp i samtal med eleverna på Jobbskolan och Serviceskolan, har en annan inriktning. Det rör beslut, regler eller förhållanden som ogillas, men inte kan påverkas. Jesper associerar i inledningen av samtalet skolan som något man måste klara av och orka med, trots att man inte gillar det. Lite senare återkommer Jonas till synsättet genom att relatera till en potentiell situation på en arbetsplats där man kan ställas inför saker som måste göras även om man tycker att det är jobbigt.

Några av deltagarna i gruppen från Serviceskolan återkommer till hur det finns saker i samhället som de ogillar, men som de inte alls kan påverka och därför måste acceptera. Ett exempel som används är brister i välfärdssystemet, ett annat stort flyktingmottagande. Det senare är några av deltagarna kritiska emot, eftersom de uppfattar att det är förenat med stora kostnader och att andra samhällliga stödfunktioner får stå tillbaka:

Många har ju svårt att acceptera – ja men, som all invandring och allt, det med flyktingar och så. Jag har också svårt att acceptera det. Liksom, läget. [...] Jag vet ju själv vad jag tycker och tänker. Men att jag vet att jag inte har någon chans att påverka någonting. Och då måste man ju acceptera det ändå.

En annan deltagare i gruppen är mycket kritisk till detta, och ser ingen motsättning i att hjälpa flera grupper samtidigt, oavsett om de finns i Sverige sedan länge, eller söker sig hit för att fly krig.

Toleransens praktik – främst att inte lägga sig i

Att *förhålla sig tolerant* verkar i första hand innebära *icke-inblandning*:

Man accepterar att dom är sådan, sedan struntar du i dom.
(Jonas)

Det är väl att låta alla vara som dom vill vara. [...] Alltså man kan ju mer hålla sig undan, tänker jag. (Linnéa)

Man ska hålla sig utan att säga emot. Det är deras börda, man ska inte lägga sig i och man ska ha tolerans. (Sofia)

Man bara tolererar det, även fast man kanske tycker att det är fel. Man säger inget. (Andreas)

Vissa antydningar till ett *neutralitets*perspektiv finns, men detta är inte särskilt tydligt. Ahmed tangerar tanken om ett ansvar för samhället (möjligen staten) i ett inlägg i en diskussion om att människor har olika toleransnivåer:

Det är väldigt, väldigt individuellt, och även liksom – det har mycket att göra med vad samhället tänker, och majoriteten som är så, för ...[meningen avslutas inte]

Genom att individperspektivet, och det mer vardagsnära, är mest framträdande i de flesta diskussionerna är uppmärksamheten på staten/samhället begränsad, och tanken om en neutral stat berörs inte. Däremot görs kopplingar till mångfald som ett egenvärde (se vidare nästa avsnitt), och tanken om att det är ett slags förpliktelse att vara tolerant förefaller stark.

Tanken om *erkännande* anas efter hand i en del resonemang på de studieförberedande programmen. I gruppen från Alternativa frigymnasiet talas det en hel del om att vi bör försöka förstå andra. Amin understryker vikten av att en grundläggande likhet att bygga på är att vi alla är människor, och Aisha betonar att vi först måste förstå för att kunna acceptera. Tanken om att tolerans som erkännande, uttrycks dock allra tydligast vid ett tillfälle i gruppen från Läroverket. På frågan om vad som kan göra samhället mer tolerant, svarar Lisa:

Alltså att man ska vara tolerant emot grupper, alla människor. Då ska man ju också se till den gruppens historia. Hur dom har blivit behandlade, liksom, förut. För att det kan sätta spår på hur man kanske ska bemöta dom nu.

Lisa anger som exempel hur vissa ord och beskrivningar av grupper kan bära på över- och underordning, och därför bör undvikas.

Inte heller när jag frågar explicit reflekterar deltagarna från yrkesprogrammen i termer av att vissa grupper kan ha särskilda behov av att tolereras och erkännas:

Intervjuare: Är det några grupper, som det är extra viktigt att bli tolererad för?

Sofia: Svårt.

Sara: Det är väl alla.

På Jobbskolan konstateras att det kanske vore önskvärt att förstå andra, men att det är svårt, särskilt när olikheten är väldigt stor.

Intervjuaire: Om man fortsätter med det man ogillar, en del saker kan man ju ganska lätt bara strunta i, som man ogillar.

Jonatan: Ja.

Intervjuaire: Eller [...] finns det skäl att ibland faktiskt försöka förstå det man inte gillar [...] eller det sätt att leva man inte delar, den åsikt – har man någon slags ansvar att man borde försöka sätta sig in i det eller?

Jonatan: Nej.

Jesper: Man är väl rädd för det nya bara.

Jonas: Men det är klart, man ska ju ha lite förståelse för vad andra tycker och tänker, det är ju klart, men...

Jonny: Du behöver inte samtycka.

Jonas: Nej. Det är ju väldigt svårt om det är [...] jättelångt ifrån vad man själv tycker.

Någon konstaterar att det både kan vara till personlig nytta och intressant att förstå mer om andra, en annan att de flesta dock är fast i sina egna tankesätt. När jag några inlägg senare frågar om gruppen tror att folk generellt nöjer sig med att acceptera andra, eller om de också försöker förstå och respektera, blir svaret att det flesta bara struntar i det – de blandar sig inte alls i.

*

Som framgår berör samtalen i alla grupper liknande dimensioner när toleransens innebörd uppmärksammas, men det finns också vissa skillnader i vad som berörs. Skillnaderna mellan elevgrupperna kan på detta område delvis kopplas till tämligen olikartade infallsvinklar på makt och skilda erfarenheter (se vidare nedan). När det gäller sätten att resonera är dessa betydligt mer utförliga i grupperna från Alternativa frigymnasiet och Läroverket. Deltagarna knyter där i hög grad an till varandras tankegångar, och utvecklar dem. På yrkesprogrammen är inläggen kortare och mindre nyanserade. Samtalsledaren får en mer aktiv roll och ställer fler uppföljningsfrågor. På Jobbskolan görs särskilt korta inlägg, och samtalet får ofta formen av att någon säger en sak, som någon eller några sedan instämmer i med ett eller två ord. Deltagarna från Serviceskolan gör lite längre inlägg, men har ibland svårt att komma på exempel när sådana efterfrågas.³

Toleransens värde – stabilitet, mångfald och inklusion

Tolerans är otvetydigt något positivt för ungdomarna, och som framgår ovan framstår det som något av en *förpliktelse* att vara tolerant. På frågan om varför tolerans är något bra, kommer alla de tre teoretiska perspektiv som uppmärksammats i teoriavsnittet upp.

I linje med betoningen på tolerans som icke-inblandning är *stabilitet och undvikande av konflikt* ett framträdande skäl. Samuel framför i en diskussion om olika stilar att man ibland bör låta bli att uttala sig nedlåtande om det man inte gillar, eftersom det är ”onödigt att skapa en konflikt”. Flera resonemang liknar detta:

³ Värt att reflektera över är att det kan ha betydelse *vem* som genomför intervjuer. Mest olika mig är de unga männen på Jobbskolan, medan kvinnorna och deltagarna från de studieförberedande programmen i högre grad kan identifiera sig med mig.

[Om alla skulle] säga precis som dom tyckte och tänkte för att dom fick, och vill. Då blir det kaos. [...] Det skulle bli krig. (Sara)

Om man inte klarar av det, och inte kan tolerera att man har olika åsikter, så leder ju det så klart till konflikter. Men det blir ju svårt att bygga upp någonting långsiktigt om [...] olika grupper inte kan acceptera varandra. (Albin)

Det är ju för att kunna leva med varandra egentligen. Hade vi inte kunnat acceptera varandra hade vi ju varit i fejd hela tiden. Då hade inte samhället fungerat. (Andreas)

Alltså jag tror att det är jättesvårt att liksom undvika konflikter överhuvudtaget. [...] Man kan ju ifrågasätta, men liksom acceptera det ändå. Att folk är annorlunda, och tycker annorlunda. (Lisa)

Som framgår hamnar åsikter ofta i fokus. En viss betoning av individuella aktörer kan också anas.

Det finns emellertid också de som tar ett större samhällsperspektiv i uppmärksamheten på stabilitet och harmoni:

Alltså tolerans är ju nödvändigt för att kunna leva tillsammans som ett samhälle. För om vi inte skulle kunna tolerera varandra så skulle vi inte kunna leva som ett samhälle, och kunna uttrycka oss som ett samhälle och [...] leva tillsammans. Det går inte att leva tillsammans om man inte tolererar varandra. Om alla avskyr och hatar varandra, då lever dom individuellt. (Amin)

I diskussionerna om toleransens värde framhålls också tanken om att olikhet och *mångfald har ett egenvärde*. En fråga om det inte skulle vara lättare om alla var mer lika möts av nekande svar på Jobbskolan:

Det blir ju jobbigt om ingen är annorlunda liksom. Man måste ju ha den där personen som är lite annorlunda. Annars är ju inte livet roligt. (Johan)

På Serviceskolan görs liknande reflektioner vid några tillfällen.

Vi tycker ju – det är alltid kul att träffa någon annorlunda än man själv. Annars skulle hela livet vara tråkigt. (Sofia)

Ja men, det skulle vara jättetråkigt om alla var likadana. [...] Det är ju olikheterna som gör att man är unik och speciell. (Samuel)

Det görs också kopplingar till att samhällsutvecklingen gynnas av olikhet – i synnerhet när det gäller idéer. Om alla vore lika skulle samhället ”nog inte utvecklas som det ska”, säger Johan, och Jonas talar vid ett annat tillfälle om att flera åsikter behövs för att vi ska ”komma fram till nya saker”. Sara uttrycker sig som att ”om ingen skulle ha sagt någonting hade vi inte kommit någonstans”. Sanna knyter, när samtalet håller på att avslutas, även an till demokrati:

Men om alla skulle tycka precis likadant, då hade vi ju inte behövt någon demokrati eller någonting. Det är roligt när man får tycka som man vill faktiskt. Att man inte måste känna [sig] tvingad till att tycka som alla andra. (Sanna)

Resonemang om värdet av pluralism och hur detta dessutom kan medföra samhällsutveckling, förs även i diskussionen på Alternativa frigymnasiet:

Alfred: Tolerans handlar jättemycket om att acceptera varandras olikheter. Och inte bara rent hur vi ser ut, utan också hur vi tänker och hur vi är. Man kan ju lära sig väldigt mycket när man accepterar varandras olikheter. Man utvecklas mycket som en människa, och fungerar [...] bättre tillsammans. Det är ju det som liksom krävs för att gå framåt, både i sig själv och som ett samhälle.

Andreas: Ja [...] om vi inte skulle kunna vara med varandra och leva med varandra, skulle vi aldrig kunna ta tag i utvecklingen av vårt samhälle. Då skulle alla göra sina egna grejer. [...] Vi kan hantera dom flesta sociala problemen som finns.

Vid ett senare tillfälle konstaterar Ahmed också att olikhet är ett faktum, och att det därför är ointressant att tänka på något annat sätt:

Som en specifik partiledare sade, att ”ett helt homogent samhälle skulle fungera mycket bättre”, men egentligen är det ju [...] helt irrelevant. För vi är inte alla likadana. Så varför ska man ens [...] ta upp det överhuvudtaget?

Den teoretiska diskussionen om tolerans som erkännande tar sin utgångspunkt i att underordnade grupper behöver erkännas för att kunna inkluderas till fullo i samhället. Som framgår ovan gör några uttalat denna typ av reflektioner, tydligast Lisa, som exemplifierar

med att det är viktigt att svarta personer inte omnämns på sätt som bär på underordning och förtryck. I andra fall medför direkta frågor på temat ”erkännande” dock inga reflektioner om att tolerans bör innebära detta.

Samtidigt berörs i samtliga grupper att stigmatiserande bilder av grupper är något negativt. Det knyter an till tanken om att det är svårare att känna sig inkluderad för dem som misstänkliggörs. Ett exempel som används i två av grupperna är muslimer. En av deltagarna från Jobbskolan kommer in på att ”araber och afrikaner” i dagens läge ofta förknippas med terrororganisationer, och understryker att ”det är ju inte allihopa”. En annan deltagare lägger till att alla felaktigt ”dras över en kam”. Aisha menar att medierapportering om ISIS dödande bidrar till att många drar slutsatsen att ”ISIS kommer från islam, och sedan är muslimer så.”

I gruppen från Serviceskolan problematiseras kategoriserande och utestängande med exempel från den amerikanska primärvalskampanjen och nedlåtande kommentarer om mexikaner från Donald Trump. Huvudproblemet med detta är, säger en deltagare, att ”han drar alla över en gräns” (Sofia). Vid ett annat knyter även Samuel an till inkluderingstanken:

Alltså om man inte kan acceptera dom, så kan ju aldrig dom ens få chans att komma in i samhället.

Amin talar utifrån *egna erfarenheter* om hur klasskamrater från en tidigare skola kunde uttrycka sig som om alla muslimer vore våldsvärkare, men att det så klart inte gällde honom. Men, säger Amin, ”jo, jag är muslim”. Också Ahmed har erfarenheter från grundskolan och berättar om hur en lärare, efter det att klassen talat om ett bombdåd,

med blicken riktad på honom understrukit att alla muslimer inte är sådana. Ahmed berättar om ytterligare en erfarenhet. I samband med att ett meddelande skulle skickas ut i ett välgörenhetsprojekt tvekade han om att skriva under med sitt namn, till följd av en oro för hur det skulle tas emot:

Ahmed: Då kan jag känna mig lite – dålig. Jag tänker, ja men dom här som kritiserar hur jag har skrivit [...] och hur jag har – och allting...

Angelica: Du menar att du är orolig att dom ska göra det eller?

Ahmed: Ja. Jag säger inte att det är så, att den personen kanske tycker så, men man har alltid den känslan.

Även Alfred, som är mörkhyad, reflekterar över att han ofta får mer eller mindre subtila reaktioner när han presenterar sig med sitt mycket svensk klingande namn. Vikarier kan t.ex. antyda att han driver med dem. Aisha hakar på och exemplifierar med hur många stakar sig och försöker anstränga sig extra när de ska uttala namn de inte är bekanta med – som hennes eget. I den här diskussionen om namn enas gruppen dock om att det oftast inte ligger några illvilliga intentioner bakom, vilket gör att det är kan gå att bortse ifrån.

Berättelserna om de egna upplevelserna illustrerar att det känns och påverkar självbilden negativt att inte inkluderas på ett självklart sätt, utan att i stället misstänkliggöras till följd av sin grupp tillhörighet eller sitt namn.

De tre deltagarna från Läroverket berättar också om erfarenheter av att behandlas olika. På mellanstadiet var accepterat att killar var stökiga, menar de, medan de i egenskap av att vara lugna tjejer i stället fick en ansvarsroll för dem i klassrummet. De har först senare reflekterat över vilka olika måttstockar som rådde. Upplevelsen är att det inte är på samma sätt i dag, och att de nu också skulle reagera:

Om det hade varit så nu, så hade man blivit väldigt arg, och inte tyckt att det var okej att någon gjorde så [...]. Men det visste man ju inte då att alla borde få behandlas likadant. (Linnéa)

Flera exempel på, och indignation över, hur olika grupper behandlas olika framförs alltså i samtalen. Värdet av att inkluderas på lika villkor understryks därmed, även om detta i få fall dras ut till att tänka tolerans som erkännande. I samtalen förs emellertid diskussioner som skulle kunna beskrivas i termer av erkännande för individer. De tämligen omfattande diskussionerna om toleransens gränser relaterar nämligen ofta till kränkningar, och i exempel knyts toleransens värde där i hög grad till respekt för individers olikheter och till individers rätt att slippa bli kränkta (se vidare nedan). Detta synsätt kan formuleras som vikten av att bli *respekterad* för den man är, för sin individualitet.

Du vill att [...] alla andra tolererar dig själv också. Oavsett om du är väldigt säker i dig själv eller inte, så är det ju väldigt viktigt för dig att du får vara som du är [...]. För att då känner man ju att man får vara sig själv och att det är okej, och att det är någonting bra. Alltså, att man får tycka som man tycker ändå. Att man får se ut som man vill. Då

behöver man liksom inte låtsas att man är någon annan och känna att man mår dåligt på grund av det. (Linnéa)

*

Även när det gäller toleransens värde talar ungdomarna således i hög grad om liknande saker. Också här förs emellertid jämförelsevis mer utvecklade resonemang i de studieförberedande grupperna. Yrkesleverna använder inte samma abstrakta språk, och framstår som mindre vana vid att diskutera frågor av detta slag. Egna erfarenheter verkar också ha betydelse, och några av deltagarna från de studieförberedande programmen återger händelser som kan förstås i termer av att de inte känner sig fullt inkluderade i samhället.

Ansvaret för tolerans – allas ansvar, men också maktskillnader

Att alla människor bör förhålla sig på ett tolerant sätt i relation till andra framkommer genomgående i samtalen. Att vara tolerant framstår, som nämnts, som ett slags förpliktelse. När explicita frågor ställs om vem som ska vara tolerant och om någon eller några har ett särskilt ansvar för tolerans, är en reaktion också att det är *allas ansvar*. ”Alla”, svarar Sofia, medan Lova säger att ”alla ska väl tolerera varandra”.

Maktfrågor och ett extra ansvar för dem som är överordnade kommer emellertid också upp i alla samtal. Exempelen skiljer sig dock åt. Deltagarna från Serviceskolan och Jobbskolan framhåller att vuxna – i egenskap av att vara förebilder, mer erfarna och kunniga – har ett särskilt ansvar i relation till barn. På serviceskolan görs också kopplingar till att de i sina kommande yrkesroller kommer att behöva vara särskilt toleranta i förhållande till kunder.

Även i en av de studieförberedande grupperna lyfts vuxna fram i relation till barn, men här förs också fler perspektiv fram:

Det är väl också folk som har ledande positioner. Typ som man ser upp till. [...] Det är ju fler som ser dom kanske.
(Lisa)

Lisa talar, som tidigare visats, också om att vi måste ha ett historiskt perspektiv och förstå hur vissa grupper underordnats, och att dessa idag därför måste visas särskild hänsyn.

I gruppen från Alternativa frigymnasiet diskuteras detta utförligt, och frågan knyts omgående till *sambällsnivå*:

Intervjuare: Vem eller vilka är det som ska tolerera? Vilka är det vi pratar om när vi säger att man ska vara tolerant?

Ahmed: Majoriteteten, skulle jag säga.

Aisha: Samhället. Samhället först och främst.

Ahmed: För alltså, det är ju oftast saker som är utanför normen, som man liksom känner att man måste kunna börja hantera eller tolerera. [...] Det är inte så att jag måste tolerera någon som är likadan som mig.

Albin: Nej men precis. Men samtidigt så måste ju alla [...] ha tolerans. Om dom inte har det, då blir det ju liksom åt andra hållet.

Det sista inlägget framhåller dock också att det är allas ömsesidiga ansvar att vara toleranta. Albin resonerar – utifrån ett exempel om att

personer i gruppen skulle kunna bete sig elakt mot varandra – vidare om att det kan vara nödvändigt att den som känner sig nedtryckt också tolererar i bemärkelsen står ut med och accepterar saker (som för den skull inte behöver vara rätt), för att inte ”gå ned sig totalt”. Här görs alltså en individualisering.

Lite senare diskuteras i gruppen också att lagar och regler kan utgöra en riktlinje för vad som bör vara tillåtet, och att lagar kan förändras om människor finner skäl att göra det. Detta problematiseras genom exemplet homosexualitet och att det tidigare var sjukdomsklassat och förbjudet. Ahmed konstaterar att det uppkommer: ett visst problem där, eftersom minoriteten är den som måste agera.”

Några följer upp och resonerar om hur underordnade grupper har en svagare ställning att majoriteten kan vara ovilliga att förändra. Lite senare konstaterar Albin att ”beroende på deras position i samhället, så påverkar det oftast minoriteter annorlunda”. De erfarenheter av hur man betraktas som muslim och utifrån sitt namn, som lyftes fram i föregående avsnitt, kan också förstås i makttermer.

Några av ungdomarna från Serviceskolan och Jobbskolan talar också om maktposition, men på ett helt annat sätt. De återkommer vid ett par tillfällen till att de själva känner en viss maktlöshet. Det är utifrån en sådan känsla som de t.ex. talar om att tolerans kan innebära att behöva stå ut med förhållanden man ogillar. Som nämnts använder några av serviceeleverna rådande invandringspolitik som exempel på ett förhållande de måste acceptera, trots att de inte gillar det. Ett huvudskäl är att det inte tycker sig kunna påverka frågan. Att (i framtiden) få rösta vart fjärde år känns otillräckligt.

Även i gruppen från Jobbskolan förs en diskussion om åsikter i relation till invandring. Här uttrycks en frustration över att inte bli

lyssnad på, utan avfärdad och felaktigt dömd. Allra allvarligast är att de anser sig bli pådyvlade uppfattningar som de tar avstånd ifrån:

J1: Vi kan ta rasismen igen då. Jag tycker att den kommer upp väldigt snabbt, så fort man uttalar sig om någonting.
[...]

Intervjuares: Så ni menar att om man framför någonting så blir man betecknad som om att man är rasist [...]?

Flera: Ja.

J2: Det är ju så också att man får ju tycka och tänka vad man vill, men så fort man gör det blir man ...

J3: Dömd.

J2: ... påhoppad av någon, eller man blir dömd för någonting.

J4: Man blir ju dömd för något som inte kanske är sant.
[...]

J1: Ja, det är klart att du kommer självklart bli sur att liksom att personen...

J2: Men det får man tolerera [ironiskt].

J5: Jo, men sedan kan den ena individen sprida det till dom andra, och så blir man...

J1: Ja men exakt, man blir dömd av andra som inte har hört det heller.

Detta tema berörs också i gruppen från Alternativa frigymnasiet. Här är dock nyanserna fler, och deltagarna verkar inte på samma sätt känna sig utpekade och dömda för att de för frågan på tal (diskussionen något förkortad):

A1: Det att man stänger sina gränser för flyktingar, det handlar ju inte i alla sammanhang i alla fall om rasism. För [...] länderna som gör det, är för att dom själva känner att ”vi klarar inte av att”...

A2: Ekonomiskt...

A1: Ja, precis, rent ekonomiskt och bostadsmässigt. [...] Man försöker få det att gynna liksom sig själv. Och när man känner att, att om vi tar in hundra tusen flyktingar, så kommer [...] vi inte att ha ekonomi till att, [...] alltså man behöver inte bara ha ett rasistiskt tänk, utan det kan också finnas ett politiskt tänk i det. Sedan om det är fel eller inte, det är inte jag rätt person att svara på.

A3: [...] Det blir lite så här, det är inte bara några få länder som måste ta in, det är ju människor! [...] Dom flesta länder måste göra det. Det är ju som A1 sade, om ett land tar in alla flyktingar, alltså ekonomin kommer att gå nedåt. Men om många länder tar in, kommer ekonomin inte att ändras. För att då hjälps alla åt. Fast sedan kan man ju höra i sociala medier så här bara,

”flyktingar kom, och sedan har det hänt grejer, bla, bla, bla”. Och då [...] måste man förstå att det är inte alla flyktingar. Alltså det är några idioter som gör det, men man ska inte skylla på alla andra.

A4: Det kanske är lite sidetrack nu men, i alla fall, att nationer kan tycka att pengar är viktigare än människoliv är lite absurt.

Toleransens gränser – kränkningar, lagar och principiella linjer

Hur långt toleransen bör sträcka sig är den fråga som ger upphov till mest diskussion. Att frågan är mycket komplex råder ingen tvekan om, och flera kommenterar att ämnet är svårt. Kränkningar utgör dock ett centralt tema i alla intervjuer, och tonvikten läggs ofta vid yttranden. Det som kränker, sårar eller gör illa behöver inte tolereras.

Det är ju om det kränker någon. Då är det ju liksom stopp.
(Lisa)

Om man ser att det är någon som behandlar någon illa. Då ska man inte tolerera det. (Sofia)

Jag kanske inte tolererar att du kränker någon, det tål jag inte, och då säger jag ju emot det. Men att du bara är en vanlig människa, och ditt sätt att bete dig, sådant som du gör, har dina egna värderingar, det måste jag tolerera.
(Amin)

Åsikter står i hög grad i centrum för diskussionerna om gränser, och i alla grupper görs en åtskillnad mellan att tycka och tänka (ha en åsikt) och att uttrycka detta (att säga). Den dominerande uppfattningen tycks vara att vi inte kan eller bör påverka människors åsikter, men att vi kan kräva att de inte yttras om de sårar eller kränker:

Jag tänkte säga samma sak, att så fort du sårar någon annan så tycker jag inte att man behöver säga det. Man kanske – om man har något att säga, så säg det på ett snällare sätt. Om man nu ska komma till den gränsen. (Sofia)

Man behöver inte säga det, man kan ju tycka det. (Linnéa)

Tänka det skadar ju ingen. (Lova)

Man får ju tycka som man vill, men man borde kanske tänka på hur man säger det. (Jonny)

I några av på resonemangen framhålls yttrandefriheten samtidigt som mycket starkt:

Vi har [...] ett dilemma här. Vi har yttrandefrihet, men hur ska vi, alltså var går gränsen [...] vad kan vi säga och vad kan vi inte säga? [...] Det är många som [...] säger saker och ting [...] utan att tänka vad det kan leda till. (Aisha)

Jesper: Fast vi har ju vår yttrandefrihet. Vi får ju säga som...

Jonas: Ja, du får ju säga, men du har, du har ju inte rätt att kränka någon för det.

Att människor samtidigt kan ha väldigt olika uppfattning om vad som kränker kommer upp i alla intervjuer när deltagarna talar om gränslinjer. Kränkningmåtstocken framstår därför i hög grad som *individuell*:

Det är väl från person till person. Att bestämma var man tycker att gränsen går. (Jonatan)

Var går gränsen för dig, det är kanske långt bort. Och andras gränser är kanske korta. Att andra tar åt sig snabbare. (Aisha)

Kompisar och nära relationer används ofta som exempel på hur det som någon kan ta illa upp för inte nödvändigtvis behöver uppfattas på samma sätt av andra.

Om man typ känner dom så här, så vet man ju exakt vad man ska säga för att såra dom. Så att man vet vem som tar åt sig och inte. (Jonny)

Det är ju ganska många som skämtar om kränkningar också, typ så här skämtsäger ”du är så ful”. [...] Om man är van med att göra så mot sina kompisar, så gör man så mot någon annan som tar illa upp, då är ju det – då blir ju det en kränkning, även fast det inte var menat som det kanske. (Lova)

Samuel: Så länge som det är kränkande. [...]

Sara: Men [...] vilken radie ingår ordet kränkande i?

Sanna: Det är ju upp till en själv. [...] Sara kanske inte ens tycker att det är kränkande.

Att synen på vad som är sårande skiljer sig från person till person, gör att det inte är så lätt att fastslå var gränsen för kränkning ligger.

Det förs emellertid också resonemang på en mer övergripande grupp- och samhällsnivå.

Det här med att kränka folk [...], det ju viktigt att prata med dom som kan bli kränkta. Var dom tycker att gränsen går. Så att dom får bestämma det generellt liksom [...] Någon som inte är homosexuell kan ju inte vet var gränsen för en homosexuell går om någon kränker den. (Lisa)

Sofia använder Donald Trump som exempel när jag frågar om var gränsen för vad som bör få yttras går:

Sofia: Jag tänker på Trump till exempel. Han kan vara lite tyst av sig i stället.

Intervjuares: Om vilka frågor då tänker du?

Sofia: Ja, men mexikaner, och alla som inte får vara i landet, att dom förstör landet. Men att det är sådana som Trump – i min åsikt – som förstör. Att han, han tycker för mycket. Han kan hålla sina åsikter lite gränsade om man säger. [...]

Intervjuares: Varför är det ett problem att han [...], varför skapar det problem?

Sofia: För att det gör illa många personer. Och det är – så fort du gör illa personer så är det en dålig idé.

Detta möter både medhåll och motargument. Några kommer in på att det också kan finnas saker som det kan vara bra om någon säger, att kritiska röster behövs.

Ahmed problematiserar också detta med att saker kan behöva ifrågasättas, men utifrån ett helt annat perspektiv:

Jag känner att, om vi sätter en gräns, då går det inte att bryta normen på något sätt. Förr i tiden så hade inte kvinnor rösträtt, och om vi satte en gräns på att man inte får bryta normen, då skulle ju aldrig någonting förändras till det bättre. Man vet ju inte vad som är det bästa förrän det förändras.

I samtliga grupper förs resonemang som knyter an till tanken om att nedlåtande åsikter och yttranden som rör *sådant som inte kan förändras* inte bör tolereras. Diskussionerna rör sig både på individ- och grupp-/sambandsnivå. Några nämner personlighet när de formulerar sig:

Det är kanske är du, din personlighet. (Saga)

Linnéa använder begreppet identitet:

Jag tror att det är sådant som många har svårt att tolerera, att någon annan påpekar – om en själv och så. [...] Det är väl liksom med ens identitet, att man tycker att man är så

här. Och om någon då kommer och påpekar det, då kanske man tycker att det låter negativt, eller att dom förvrider det. Och så blir det ju att dom påverkar ens identitet, och vem man själv är. Och kanske vad man känner om sig själv.

I ett annat inlägg berör hon att intolerans gentemot sådant som man inte kan förändra är särskilt allvarlig:

Det är väl också att man inte kan rå för var man kommer ifrån och hur man föds som. Man kan ju rå för sina åsikter dock. Dom kan man ju påverka. (Linnéa)

Ahmed ger ett liknande svar på frågan om vad som är viktigast att bli tolererad för:

Dom saker man inte kan ändra över sig själv skulle jag säga, [...] som homosexualitet och kön – om folk inte tycker om mig för att jag är kille, då blir jag inte så glad.

I en passus, där gruppen lyfter fram utseende och sätt att vara som viktiga att inte uppleva sig kränkt för lägger Jonas även till religion. Vid ett senare tillfälle klargörs att han själv inte tilltalas av religion, men att det kan vara betydelsefullt för andra:

Själv så tycker inte jag att religion är så jätteviktigt. För jag finner liksom ingenting med det. Det förändrar inte mitt liv om jag ska gå och tro på någon eller inte. Det gör ingen skillnad. Men jag har även förståelse för dom som [...] har det. (Jonas)

Efter det att diskussionen i gruppen kommit in på Sverigedemokraterna, och hur de – enligt några – ständigt avfärdas som rasistiska

trots att det kanske ”inte är så dom menar”, frågar jag om en argumentation som är uttalat rasistisk är i sin ordning. Flera svarar genast nekande. ”Rasism är inte okej”, säger Jens. När jag frågar vidare gör också han en åtskillnad mellan att tycka och säga, och klargör att tycka går bra, men inte säga. Jag undrar varför:

För att det kränker andra människor, [...] för dom ser, annorlunda ut, eller dom har en annan hudfärg. Det ska ju inte spela någon roll. Dom är ju fortfarande människor.
(Jens)

I gruppen från Alternativa frigymnasiet säger Aisha ”rasism borde inte ens finnas vid 2016”.

Lagar och regler utgör en återkommande referenspunkt i diskussionerna om gränslinjer för acceptabla sätt att vara eller leva.

Det finns ju lagar för vad man får göra också. (Linnéa)

Vi har i våra lagar här i Sverige. Och dom måste tolerera det även om dom kanske inte vill. (Angelica)

På Läroverket kommer i ett sammanhang nyanläda på tal. Att de inte fått lära sig vilka lagar och regler som gäller gör att de – utan att själva veta eller vara skuld till det – kan agera på sätt som ger fel signaler till andra och kan bli en fara. Det exempel som nämns är barns användning av cykelhjälm.

I resonemangen om gränslinjer känns de teoretiska perspektiven igen. Sådant som uppfattas som självklart orättfärdigt, som att döda eller hota, är det givet att inte tolerera. Här är gränserna tämligen oproblematiske.

Det som *skadar* är en annan gränslinje som kommer upp i samtalet. Andreas resonemang säger att människor i sin vardag får bestämma själva, ”så länge det inte påverkar någon annan negativt”. På en fråga om det ska vara i sin ordning att slå barn i uppfostringssyfte svarar Jens att det inte är det eftersom det ”skadar en annan människa”. Andra uttrycker sig så här:

Man måste sätta en gräns där man tolererar saker, till dess att man skadar någon annan på något sätt. (Ahmed)

Om man går in och skadar någon annan [...] så borde man ju se att det inte är okej. (Linnéa)

Man måste välja en sida. [...] Jag är intolerant mot djurplågeri, misshandel, kvinnohandel, [...] och då tar jag ställning. (Aisha)

När det gäller vad som skadar är det emellertid svårare att fastslå en gräns. En grundhållning är att det självvalda kan vara i sin ordning att inte blanda sig i, medan det som skadar andra inte ska tolereras.

Om det inte rör andra, och det här gör mig lycklig, då borde ni kunna tolerera det i alla fall. (Amin)

Det är en sak om jag själv väljer att utsätta mig för att ta droger eller skada mig själv. Men jag ska aldrig få gå in på andras. (Sara)

Det är dock inte så lätt att veta om något kommer att skada andra eller inte. Att exempelvis droganvändning kan medföra negativa konsekvenser för andra berörs i de grupper som diskuterar frågan.

I intervjuerna berörs också att sådant som grundas i *tvång*, och praktiker som underminerar *allas lika värde*, inte bör tolereras. Amin använder uttrycket ”din frihet slutar där den andres börjar”. Gruppen på Serviceskolan kommer in på våld och våldtäkt när jag frågar om alla sätt att leva ska vara accepterade. Uppmärksamhet riktas mot att våld mot kvinnor och barn och våldtäkter inte ses som brottsligt i vissa länder, och deltagarna understryker att det inte är acceptabelt. När jag frågar varför, blir svaret:

För att alla då ska ha lika värde, att kvinnorna ska kunna leva – alltså ha lika högt värde som männen har i de länderna. [...] Män och kvinnor ska vara i samma streck om man säger. Barn ska kunna, alltså dom ska få göra vad dom vill, så att det inte ska gå över gränsen.

En annan deltagare lägger till att våld och våldtäkter förekommer i Sverige – trots att ”det inte är lagligt” – även utan invandring. Möjligens kanske inte i lika hög grad.

Vikten av att alla människors lika värde respekteras kommer upp på flera sätt i alla samtal. I samband med att barnaga kommer på tal, säger Jonas att detta – utöver att skada – också handlar om att man ”ser personen som mindre värd”. Lisa uttrycker sig på ett liknande sätt:

Alltså jag tycker inte att det är okej att skada någon eller att se ned på någon, eller att ”du kan inte göra det här för att du är kvinna, eller för att du är barn”.

När det gäller tvång kan det dock vara svårt att avgöra vad som är självalt och inte. På Jobbskolan kommer samtalet in på sätt att klä

sig. Någon nämner att han hört att ”heltäckande slöja, där du bara ser ögonen” förbjudits vid bilkörning någonstans, för att det innebar en risk för andra. När jag frågar hur de skulle se på saken om det inte gäller en praktisk situation, utan i största allmänhet, på torget eller i skolan, uppkommer en diskussion (här något förkortad):

J1: Men om det inte är någon risk så spelar det ju ingen roll.

J2: Ja, jo.

J3: Men det är ju också ett slags kvinnoförtryck, sådär. För dom måste ju ha det.

J4: Det är ju männen som har sagt till dom, eller ja, enligt religionen så...

J1: Inte alla.

J3: Det är inte alla. [...]

J2: Ja, [...] som du sade då att dom har bestämt själva, jag tror inte direkt det är någon kvinna från början som har skrivit grundlagarna som finns i dom länderna. [...] Inte här heller kanske. Det tror jag i större delen så är det skrivet av män, så det är väl lite från våra åsikter mest. Så om vi tar i Europa eller USA, så [har det] blivit ändrat mycket nu. Men dom lever kvar ganska mycket i det gamla sättet. [...]

Intervjuaire: Det svåra där är ju att veta vad som är självvalt och inte självvalt. Om man ska dra det till sin spets, det ni sade [...] Å ena sidan det man väljer själv och som inte stör någon annan är inga problem, men det man inte har valt själv och som kan ses som problematiskt, det kanske vi inte ska tolerera då eller?

J3: Ja.

J5: Ja, om man blir tvingad till någonting är det väl inte roligt. Så är det väl inte någonting vi ska ha.

Intervjuaire: Nej. Vad skulle det kunna vara då för saker?

J5: Som att typ tvingad att ha på sig sådär om man inte vill.

Intervjuaire: Men hur ska vi veta om, när det är valt då, det är det som är frågan här?

J5: Det är det vi inte kan göra.

Även senare i samtalet tangeras hur potentiella krockar ska hanteras. Jonas nämner religion. Den som är religiös måste även ”rätta sig efter vad för regler som gäller här”. En annan gång säger han (utan att utveckla närmare):

Alltså alla religioner så ska väl bli respekterade, men sedan kanske någon speciell grej inom den kanske borde tas upp och diskuteras. Som vi kanske inte finner rätt.

I slutet av samtalet, efter det att jobbgruppen varit inne på att en återgång till mer kulturellt homogena samhällen skulle kunna innebära mindre konflikter, och jag frågar om det vore lättare om vi kunde rita om världen, blir reaktionerna:

Jonatan: Nej alltså, nej...

Jens: Det kommer att skaffa större toleransnivå.

Jonatan: Exakt.

Jens: Man måste tänka på att det är annorlunda där dom kommer ifrån. Och anpassa sig lite efter det också. Inte bara säga att dom ska anpassa sig efter hur det är här.

Diskussionen på liknande teman är mer utförlig på Alternativa frigymnasiet (här något kortad):

Andres: Det borde finnas riktlinjer som alla måste hålla sig även fast man kanske kommer från en annan kultur och behöver [...]be på lunchen eller vad som helst [...] Men att man ändå håller sig till arbetstider [...]. Att man håller sig till grunderna, och sedan hur man liksom har sin vardag annars får man väl bestämma själv. Så länge det inte påverkar någon negativt.

Albin: Men [...] när det har blivit väldigt mycket migration hit till Sverige, så finns det folk som vill ha böneutrop i städerna. [...] För att dom vill kunna utnyttja sin kultur här i Sverige. Och då kanske folk [...] sätter sig emot det. [...] För att det påverkar dom, för att dom

kanske tycker att det är jobbigt att det kommer ropa ut [...] klockan sex på morgonen. Och det kan man ju ändå förstå att det kan vara jobbigt. [...] Men då kanske dom andra inte tolererar deras åsikter, för att [...] vi ska få yttra oss hur vi vill och så. Då blir det liksom så här mot varandra. [...]

Aisha: Ett dilemma.

Angelica: Det blir svårt.

Albin: Ja, det blir så svårt att sätta gränserna.

Flera: Mm.

Albin: Och man kan liksom förstå åt båda hållen.

Alfred: Fast levnadssätt egentligen. [...] Det är ju skitsvårt att verkligen påverka. Vi lever ju i ett land där det finns en massa kulturer [...] Det är ju inte liksom Nordkorea, där man måste låsa sig mot någonting. Så rent spontant känns det som att, ja alla ska kunna få komma hit och, liksom, göra vad man vill. Om man tänker levnadssätt. Men [...] det skulle bli så mycket krockar ändå.

Samtalet kommer sedan in på hur det finns en tendens att förknippa islam med terror och våld, och inte med att religion handlar om att "vara en god människa", som Aisha uttrycker det. Lite senare kommenterar hon att det inte är så lätt att bli svensk "för hur är man svensk"? Och, flikar hon lite skämtsamt in,;

[Det finns även] invandrare som går hem och äter köttbullar och potatis. [...] Tro mig, det är så. (Aisha)

Att lagar och regler inte utgör något givet och oföränderligt berörs och problematiseras också i den här gruppen mot bakgrund av en fråga om att det kanske ibland finns lagar som upplevs som orimliga eller onödiga. Albin tycker att det är möjligt att gå ihop och försöka förändra, och om det inte går får vi acceptera det som gäller. Att lagarna speglar de förhållanden som rådde när de stiftades kan emellertid vara ett problem, säger Andreas, eftersom samhället förändras. Lite senare problematiseras detta ytterligare av Ahmed, ur ett slags maktperspektiv i förhållande till lagstiftning som förbjuder homosexualitet:

Det blir ju ett visst problem där. Där det är minoriteten som måste agera.

Krockar mellan olika gränslinjer synliggörs också när en deltagare berättar om hur hans mamma, under en semesterresa i ett annat land bevittnat hur en kvinna örfilet sitt barn, och att en sådan situation ger upphov till ett knepigt läge, eftersom barnaga är tillåtet både i det land de befann sig i, och i det land kvinnan kom ifrån.

Några framhåller *demokrati* som ett sätt att fastslå gränserna, även om det inte är så lätt:

Det är väl [...] grundregler som FN och sådant har satt upp, som många personer tillsammans har satt, kommit överens om. [...] Det måste ju vara många personer som säger det, eller ja, ett antal personer som är framröstade av en större del, som får bestämma, för att man tycker lika

som den. Kanske inte om allt, men vissa saker i alla fall.
(Jonas)

Demokrati i sådana fall. Det ska inte vara en som sätter det, det ska vara hela folket som [...] förenas och försöker hitta ett bra sätt. Men då kanske det blir likadant som vi har det i samhället just nu, att alla har olika åsikter och vet inte vart det ska ta vägen. (Sofia)

Vi kan [...] på ett demokratiskt sätt, liksom, komma fram till, svar, och hur vi ska hantera vissa problem. (Andreas)

*

Återigen går det att konstatera att en hel del paralleller finns till den teoretiska diskussionen, och att innehållet i samtalen på många sätt liknar varandra. Precis som tidigare framgår att eleverna på de studieförberedande programmen förefaller betydligt mer vana vid att fundera över och diskutera denna typ av frågor.

Slutsatser och avslutande kommentarer

Huvuddragen i ungdomarnas samtal om tolerans summeras i tabellen nedan. Den visar att samtalen i hög grad kretsar kring de teman som lyfts fram i det teoretiska avsnittet, men att argumentationen i vissa avseenden är mer uttalad än i andra. De mest framträdande dragen är att tolerans uppfattas som acceptans för det som ogillas och är annorlunda än en själv, att alla bör vara toleranta – även om överordnade grupper också har ett särskilt ansvar – och att tolerans i hög grad handlar om att inte blanda sig i, framför allt för att und-

Perspektiv på toleransbegreppet

Innebörden

Tolerans innebär att stå ut med, kunna hantera och acceptera det som ogillas.

Det som ska accepteras är:

- Individuella olikheter, som sätt att vara och se ut
 - Skillnader på grupp-/sambällsnivå, som kultur, religion och sexuell läggning (främst studieförberedande program)
 - Olika åsikter (som främst individer är bärare av)
 - Beslut, regler eller förhållanden som man ogillar (främst yrkesprogram)
 - Att förhålla sig tolerant är en form av förpliktelse, och innebär att:
 - Inte blanda sig i (dominerande perspektiv)
 - Värdesätta olikhet (dock ej uttalat kopplat till neutralitetstanken)
 - Erkänna utsatta grupper (främst studieförberedande program)
-

Värdet

Tolerans är positivt för att:

- Konflikt undviks och stabil samexistens kan nås (dominerande perspektiv)
 - Mångfald har ett egenvärde (tonvikt på individperspektiv)
 - Inklusion är något eftersträvanvärt
 - att underordnas känns och skapar negativa självbilder (egna erfarenheter från studieförberedande program)
 - Respekt för individualitet kan uppnås
-

Ansvaret

Alla har ansvar för toleransen (underförstådd förpliktelse)

Maktanalyser berör dock också:

- Att överordnade grupper (som vuxna), har ett särskilt ansvar
 - Att underordnade grupper har en svag position i förhållande till majoritetssamhället (främst studieförberedande program)
 - Frustration över egen maktlöshet och att bli missförstådd och avfärdad (yrkesprogram)
-

Gränslinjerna

Att kränka är inte tillåtet

Särskilt gällande sådant som inte kan förändras

Måttstocken dock i hög grad individuell

Åsikter fokuseras starkt, och åtskillnad görs mellan att:

- Tycka (allas rätt)
- Uttrycka (ansvar att låta bli det som sårar/kränker)

Gränser bör sättas vid det som:

- Är orättfärdigt, som att döda och hota
- Skadar andra
- Är en följd av tvång eller underkänner allas lika värde

Lagar och regler kan sätta gränserna:

- Dock i praktiken svåra avvägningar (främst studieförberedande program)
 - Demokrati ett sätt att avgöra
-

TABELL 3: Ungdomarnas synsätt – en summering

vika konflikt. Även om de är av väldigt olika karaktär, framförs i alla samtal erfarenheter av att inte accepteras för den man är eller för sina uppfattningar, av att underordnas och känna sig maktlös. När gränslinjer berörs, lyfts kränkningar fram som en klar sådan, samtidigt som måttstocken framför allt uppfattas vara individuell. Sådant som är uppenbart orätt, det som skadar eller är uttryck för tvång, bör heller inte tolereras. Att det i praktiken är svårt att sätta gränserna uppmärksammas, och demokrati lyfts som ett sätt att praktiskt hantera detta.

I ungdomarnas diskussioner är de individorienterade utgångspunkterna framträdande, även om det också finns deltagare som knyter an till den mer grupp- och samhällsinriktade principiella diskussion som tar stor plats i den teoretiska litteraturen. Detta görs exempelvis genom att framhålla att vissa grupper har en mer utsatt position, både av historiska skäl och till följd av negativa stigmatiserande bilder av dem i samhället i dag. Sammantaget kan ungdomarnas resonemang dock framför allt tolkas in i ett liberalt värdesystem. Det individuella perspektivet, med tonvikt på allas lika värde, på rättigheter och individualitet, är framträdande och tolerans framstår underförstått som ett slags förpliktelse.

Även om innehållstematiken i samtalen i hög grad liknar varandra mellan de fyra grupper som ingått i studien, finns också skillnader. Den rör dels argumentationen, dels vissa perspektiv. Deltagarna från de studieförberedande gymnasieprogrammen för både längre och mer utvecklade resonemang än deltagarna från yrkesprogrammen. De använder begrepp och exempel som blir mer precisa och nyanserade. I de här grupperna finns också elever som har egna erfarenheter av att ifrågasättas för den man är, vilket knyts till mer övergripande

maktanalyser. Det finns dock även deltagare som gör denna typ av kopplingar utan att själva har upplevt det de talar om.

Deltagarna från de yrkesförberedande programmen gör generellt kortare inlägg, och har svårare att utveckla sina resonemang och ge exempel när följdfrågor ställs. Diskussionerna hamnar sällan på en mer övergripande samhällsnivå. Även här finns den egna erfarenheten närvarande, när de talar om att känna sig uppgiven i relation till ett samhällstillstånd de ogillar, eller felaktigt utpekade och avfärdade som rasister på grund av sina åsikter. Deltagarna uttrycker sig inte i dessa termer, men deras sätt att tala kan tolkas som att de upplever sig som underordnade och maktlösa.

Tolerans är något gott för alla, och alla deltagare ser sig också som toleranta människor. Den självbilden framstår emellertid som mest självklar i grupperna från Alternativa frigymnasiet och Läroverket. I grupperna från Jobbskolan och Serviceskolan finns det deltagare som uttrycker sig på sätt som kan förstås som att de upplever att omgivningen inte alltid betraktar dem som toleranta.

Det finns studier som tyder på att kognitiv och mognadsmässig utveckling bidrar till ökad komplexitet i resonemang om tolerans när barn blir äldre. I en australiensisk studie (Witenberg, 2007) jämförs 6-7-, 11-13- och 15-16-åringar. Ungdomarna som ingår i den här undersökningen är äldre, och alla deltagare är i samma ålder. De skillnader som noteras när det gäller sättet att tala kan kanske istället dels kopplas till intresset för politik och samhällsfrågor, dels till att till att elevernas utbildningar skiljer sig åt. Intresset för samhällsfrågor är generellt högre bland eleverna på de studieförberedande programmen, och i deras utbildningar finns betydligt större inslag av ämnen och undervisning som rör komplexa och mångdimensionella

frågor som tolerans. Att diskussionerna i dessa grupper kännetecknas av en jämförelsevis mer utvecklad argumentation, mer avancerad begreppsanvändning, och en till synes större säkerhet och vana av att diskutera denna typ av frågor, är därför kanske inte så märkligt.

8. Vad gör vi med toleransen?

Johan von Essen

Inledning

När Yasri Khan, som var nominerad till Miljöpartiets partistyrelse, vägrade ta en kvinnlig journalist i hand våren 2016 ledde den kritik som följde till att han avsåde sig sina politiska uppdrag. Att Khan insisterade på att hälsa utan att ta i hand ändade hans politiska karriär, men det kom också att ge upphov till en medial och politisk debatt om vad som bör tolereras i det svenska samhället. Några hävdade att de som lever i det svenska samhället bör acceptera att ta alla i hand oavsett kön, och att vägra ta en kvinna i hand bör därför inte tolereras. Statsminister Stefan Löfven gav uttryck för denna ståndpunkt under riksdagens frågestund den 21 april när han slog fast att, ”I Sverige så hälsar man på varann, man tar både kvinnor och män i handen”. Det fanns också en annan ståndpunkt som bl.a. Khan själv argumenterade för i en intervju, ”Hur jag väljer att hälsa måste vara mitt personliga val och alla människor ska ha möjligheten att bestämma över sin egen kropp” (Aftonbladet, 160420). Khan och många med honom hävdade att människor bör vara fria att fatta egna beslut om sådant som har att göra med deras privatliv.

Dessa två uppfattningar stod förstas mot varandra, men kombinerar man dem framträder en binär samhällssyn där samhället består av en offentlig sfär med en begränsad mångfald eftersom människor som medborgare bör anpassa sig efter det gemensamma samhället och en privatsfär där människor som privatpersoner är fria att handla enligt sina övertygelser eller traditioner.¹ Vad som bör tolereras skiftar i så fall beroende på om det hör till det offentliga livet eller till privatlivet. Men vad som förmodligen var viktigare och mer produktivt än Khans hälsning utan handslag var den debatt som följde, och den ägde rum i en offentlighet som går utöver en sådan binär samhällssyn.

Denna binära samhällssyn går inte ihop med det faktum att människor faktiskt ger uttryck för ståndpunkter och handlingar som avviker från samhällets normer och som berör andra människor och därför inte alltid kan reduceras till privata angelägenheter. Eftersom civilsamhället är en offentlighet där individer inte är anonyma medborgare utan också ingår i organisationer eller gemenskaper ger det utrymme för samtal om sådana ståndpunkter och handlingar som har betydelse och angår andra, och som därmed kan vara politiska samtal. Civilsamhället är då en politisk samhällssfär som går utöver den institutionaliserade politiken eftersom det ger utrymme för konfliktfyllda samtal om det gemensamma samhället.²

Civilsamhället rymmer då vad bl.a. Chantal Mouffe har kallat ”the political” och som hon skiljer från ”politics” (Mouffe, 2006, s. 323). ”The political” avser den fientlighet och antagonism som finns latent

1 Se Walzer, 1997, s. 40 för en beskrivning av en sådan samhällsordning.

2 Med uttrycket ”institutionaliserad politik” avser jag de politiska partiernas arbete inom riksdag, landsting och kommun samt det parlamentariska systemet som sådant, till skillnad från politik i vidare mening som kan äga rum i civilsamhällets organisationer som t.ex. sociala rörelser och intressegrupper (se Sörbom, 2002; 2010).

i alla samhällen och med ”politics” avser hon de praktiker, diskurser och institutioner som söker åstadkomma en samhällelig ordning.

Jag inledde med ett exempel på de ofta hårda samtal, diskussioner, debatter och gräl som har handlat om vad som bör tolereras i det svenska samhället. Jag ska i detta kapitel försöka visa att tolerans inte bara har varit samtalens objekt utan också deras förutsättning. Jag menar att utan tolerans hade det inte ens varit möjligt att gräla om toleransens gränser. Hur hårda dessa diskussioner än är så är de att föredra framför en polarisering där olika parter slutar att tala med dem de är oeniga med och endast samtalar med dem de känner sig trygga med. När ”den andre” inte längre innefattas i ett gemensamt samtal ligger faktaresistens, polarisering och avhumanisering nära. Eftersom tolerans är en förutsättning för det konfliktfyllda samtalet menar jag att det finns behov av att nå bortom det oreflekterat goda toleransidealet och reda ut vad tolerans är och resonera om hur tolerans kan användas.

Vad är tolerans?

Det är förstås viktigt att samhället är tolerant eftersom det motverkar destruktiva konflikter och skyddar minoriteter från förtryck och förföljelse. Därför har statliga institutioner som t.ex. skolan tillskrivits en viktig roll att fostra till tolerans (se t.ex. Langmanns samt Lundbergs & Abdelzadehs bidrag i den här antologin). Det har också gjort att tolerans uppfattas som något gott utan att man behöver reflektera över vad det egentligen är. Att toleransidealet är så självklart gott gör att det är lätt att ta för givet vad det innebär och uppfatta det som en öppen, generös och fördragsam attityd till omvärlden. Men granskar

man hur tolerans används visar det sig att tolerans förutsätter att det också finns sådant som inte kan tolereras. Denna dubbelhet finns i flera av de officiella dokument som handlar om att främja tolerans eftersom de också syftar till att motverka vissa idéer, främst rasism och våldsbejakande extremism (se t.ex. hur den svenska regeringen beskriver arbetet för tolerans www.regeringen.se). Denna komplexitet visar att det inte räcker att förstå tolerans i allmänna positiva termer. Så vad är tolerans och hur ska ett tolerant förhållningssätt bidra till ett pluralistiskt samhälle?

Tolerans avser ett personligt förhållningssätt, en politiskt institutionell praktik eller ett filosofiskt eller religiöst ideal som kan uppkomma i eller påkallas av konflikter och som man har till personer eller grupper som uppfattas som meningsmotståndare eller avvikande, eller till ståndpunkter och praktiker som uppfattas som främmande och provocerande (Habermas, 2008, s. 257; Sigurdson, 2009, s. 174f). Tolerans förutsätter alltså en konflikt och är något man har gentemot dem vars ståndpunkter eller praktiker man förkastar men accepterar att samexistera med.

För att toleransbegreppet ska ha ett innehåll krävs alltså en latent eller uttalad konflikt. Därför är det meningslöst att tala om tolerans i fråga om sådant vi är likgiltiga inför eller instämmer i. Vidare avgränsas tolerans av rättsordningen. Därför är det inte meningsfullt att tala om tolerans i samband med kriminella handlingar. Tolerans avser alltså lagliga men konfliktfyllda ståndpunkter och praktiker. Här avslutar jag mig till teologen Ola Sigurdson som menar att tolerans rör sådant som befinner sig mellan det likgiltiga och det otillåtna (Sigurdson, 2009, s. 174f).

Jag menar emellertid att det inte räcker med att avgränsa tolerans mot det som är likgiltigt eftersom det finns sådant som människor ogillar, och som därför inte är likgiltigt, men som inte är tillräckligt angeläget för att det ska vara meningsfullt att tala om tolerans. Man kan vara starkt engagerad i idrott, politik eller kultur och uppfatta dem som har andra uppfattningar som motståndare, utan att det därför är meningsfullt att säga att man tolererar dem. Jag menar att det är meningsfullt att tala om tolerans när något är så konfliktfyllt och provocerande att man kan överväga om det inte vore bättre om det inte var en del av gemensamma samhället.

Eftersom toleransbegreppet förutsätter en konflikt för att vara meningsfullt har tolerans uppfattats som ett tålmodigt uthärdande av sådana uppfattningar och praktiker som är avvikande eller provocerande (Sigurdson, 2009, s. 175). Som tålmodighet är tolerans snarare ett passivt accepterande av samhället än ett aktivt förhållningssätt. När tolerans är att "leva och låta leva" undviker vi konflikter genom att acceptera att samhället rymmer sådant vi är främmande för eller ogillar. Men det kan också vara en resignation inför att vi måste leva med sådant vi helst skulle vilja exkludera från samhället men inte kan påverka. Tolerans blir då en form av åtskillnad mellan individer eller grupper som upprätthålls av en ömsesidig försäkran om att tillåta varandras olikheter. Att tolerera andra för att i gengäld få vara i fred innebär att vi undviker att möta dem vi ogillar. En sådan "åtskillnadens tolerans" påminner om uppfattningen att vi inte behöver eller ens bör ta ställning till vad andra människor gör i sina privatliv, men att vi i utbyte har rätt att inte bli störda av "den andre".³

3 Med uttrycket "den andre" avser jag något utöver det triviala att människor förhåller sig till andra människor och manifestationer för andra kulturer. Uttrycket avser att möta och erkänna den annanhet eller alteritet som potentiellt finns i alla möten men som kan aktualiseras i möten med det som är främmande eller konfliktfyllt. Här anknuter jag till hur David Tracy (1987) och Emmanuel Levinas (1969) har resonerat kring "den andre".

Med en sådan förståelse blir tolerans gärna något till intet förpliktigande som inte förmår överbrygga avstånd mellan grupper och mildra motstånd mot det som är främmande. Snarare kan tolerans genom åtskillnad göra samhället mer statiskt och i värsta fall leda till ett mer fragmenterat och polariserat samhälle där människor hellre söker bekräftelse för den egna uppfattningen i den egna gruppen än låter sina uppfattningar brytas mot sådant som är främmande och provocerande. Jag menar att toleransidealet förstått som ett passivt accepterande av eller resignation inför en konfliktfylld pluralitet är ett statiskt sätt att se på samhället, och som kan ge upphov till parallella samhällen som varken har resurser till att förändras genom interaktion med dem som är annorlunda eller att mildra det främlingskap mot "den andre" som riskerar att ge upphov till destruktiva konflikter.

Toleransbegreppet har då inget politiskt innehåll. Tolerans blir i stället en rationell ordning för att undvika konflikter i ett heterogent samhälle. Men denna tolkning gör toleransbegreppet motsägelsefullt eftersom konflikten är central för att ge det ett meningsfullt innehåll. Därför menar jag att det är mer fruktbart att förstå tolerans som en politisk hållning som människor frivilligt tar på sig gentemot de människor de samexisterar med, men vars ståndpunkter och praktiker de förkastar (jfr Habermas, 2008, s. 258).

Eftersom jag menar att tolerans som åtskillnad eller resignation snarare riskerar att öka främlingskap än bilägga konflikter finns det normativa argument mot ett toleransideal som innebär uthärdande eller resignation. Men det finns också begreppsliga argument mot att uppfatta tolerans som uthärdande, oavsett om det uttrycks som generositet eller resignation. Det kommer sig av den dubbelhet som tolerans implicerar. Det måste både finnas en konflikt med och en

acceptans av toleransens objekt. För att det ska vara meningsfullt att tala om att tolerera något måste det vara något vi tar avstånd från men samtidigt accepterar. Att tolerera genom att ”leva och låta leva” är att undvika den konflikt som finns inskriven i toleransen genom att särskilja sig från det som är konfliktfyllt. Att resignera inför det som inte går att påverka innebär inte att man har accepterat den konfliktfyllda andre. Till skillnad från hur den politiska filosofen Michael Walzer resonerar om tolerans menar jag därför att tolerans inte är förenligt med resignation inför det som måste uthärdas (se Walzer, 1997, s. 10). Det finns ju sådant i det gemensamma samhället som medborgare är tvungna att acceptera, men som de inte tolererar. Det hindrar förstås inte att påtvingad samexistens kan leda till en acceptans av den konfliktfyllda andre och därmed till tolerans.

Att det inte är meningsfullt att tala om tolerans inför sådant som vi är likgiltiga inför inbegriper två aspekter. Likgiltighet handlar förstås om vad som engagerar, men det berör också om något är en gemensam angelägenhet eller en privatsak. Jag ska resonera något om den sistnämnda aspekten här, den första återkommer jag till i samband med den kritik som riktats mot toleransidealet.

Att hävda att man är fri att leva som man vill, eftersom det är något andra inte har med att göra, innebär att man privatiserar sina handlingar. De flesta menar ju att utomstående inte har att göra med det som faller inom deras privatliv. Skulle vår omgivning ändå lägga sig i kan vi bortse från det eftersom det i så fall är uttryck för nyfikenhet och dåligt omdöme. Likgiltighet är alltså inte bara en fråga om vilket innehåll ett fenomen har, utan det förutsätter dessutom att det är en privatsak. Människor har förstås rätt till ett privatliv och vi bör låta det som inte är gemensamt vara i fred. Inte minst feministiska fi-

losofer har dock kritiserat och problematiserat uppdelningen mellan offentligt och privat (se t.ex. Fraser, 1992; Pateman, 1983). Vad denna kritik visar är att åtskillnaden mellan offentligt eller privat är något som konstrueras och ibland upprätthålls för att undkomma insyn och kritik. Dessutom är inte gränsen mellan privat och offentligt given utan omförhandlas kontinuerligt.

Sammanfattningsvis förutsätter tolerans någon form av konflikt och det vi förkastar måste vara något som angår oss, både av innehållsliga skäl och för att det är en del av det gemensamma samhället. Samtidigt innebär tolerans ett erkännande av det som tolereras så att vi accepterar att leva med det i ett gemensamt samhälle.

Kritik av tolerans

Trots att tolerans syftar till fredlig samexistens och skydd för olik-tänkande har toleransbegreppet och hur det har använts i liberala regimer kritiserats (t.ex. Brown, 2009; Sigurdson, 2009, s. 173–183; Langman i denna antologi). Eftersom vi tar för givet att tolerans är något gott och att vi därför sällan reflekterar över vad toleransbegreppet egentligen innebär är det viktigt att ta denna kritik på allvar. Jag ska ta upp en del av den kritik som riktats mot toleransidealet och använda den för att argumentera för ett sätt att tänka kring tolerans och hur det kan bidra till ett dynamiskt samtal om det gemensamma samhället.

En första invändning mot att det är självklart att tolerans är ett eftersträvänsvärt ideal är att tolerans förutsätter att det också finns sådant som inte tolereras. Att tolerans förutsätter intolerans kan tyckas komma i konflikt med en intuitiv förståelse av tolerans som

något generöst och tillåtande. Men om det inte finns sådant som inte kan tolereras blir toleransbegreppet meningslöst och överflödigt. Denna dubbelhet innebär att den som tolererar också drar en gräns mot vad som inte bör tolereras. Det gör att begreppet har en implicit politisk innebörd eftersom det markerar vad som ryms i det goda samhället och därför också vad som bör exkluderas.

Att toleransbegreppet rymmer både inkludering och exkludering blir problematiskt när individer eller institutioner med formell makt utövar vertikal tolerans genom att dra upp gränser för vad som bör tolereras och inte.⁴ När så sker kan ståndpunkter eller praktiker exkluderas eller misstänkliggöras trots att de är legala uttryck för människors fria val, som när statsministern menade att alla som lever i det svenska samhället bör ta både män och kvinnor i hand. Men vertikal tolerans kan även vara problematisk för dem som tolereras. När offentliga institutioner som t.ex. skolsystemet vill bidra till tolerans för utsatta grupper ligger det nära till hands att det är ett uttryck för att de som har makt kan kosta på sig att tolerera de maktlösa vilket gör det till ett slags repressiv tolerans (Sigurdson, 2009 s. 176f). Eftersom det är fråga om att vilja göra gott kan det vara svårt att få syn på och än mer göra motstånd mot de paternalistiska relationer som följer med denna form av tolerans. När samhällets maktbärande institutioner särskilt pekar ut vissa grupper och uppmanar majoritetssamhället att tolerera dem blir de beroende av samhällets goda vilja, samtidigt som de betecknas som så avvikande att de bör tolereras. Det finns därför

4 Att staten och offentliga institutioner utövar tolerans ska jag i fortsättningen kalla "vertikal tolerans". Här använder jag mig av Sigurdsons terminologi (s. 175) för att skilja statens tolerans gentemot medborgare från hur grupper i civilsamhället tolererar varandra vilket då kallas "horisontal tolerans".

goda skäl att vara misstänksam när maktbärande institutioner drar gränser mellan det som bör tolereras och det som inte bör tolereras.

Toleransbegreppet är politiskt laddat eftersom det anger det goda samhällets gränser och sådant som blir föremål för vertikal tolerans riskerar att stigmatiseras. Sigurdson visar detta genom att i ett tankeexperiment resonera kring frågan huruvida staten och samhället bör tolerera homosexuella relationer (Sigurdson, 2009 s. 175f). Sigurdson menar att tankeexperimentet visar att redan att fråga om homosexualitet är något som bör tolereras gör det till något avvikande och att toleransidealet därför är ett politiskt laddat och tvetydigt ideal.

Trots att vertikal tolerans signalerar generositet så skapar det normalitet genom att avskilja det som är avvikande. Vertikal tolerans kan därmed dölja politiska konflikter och krav på medborgerliga rättigheter bakom en paternalistisk storsinhet. Sigurdson menar därför att det är orimligt att staten är tolerant när den egentligen ger uttryck för en fördomsfull människosyn och repressiv politik. Det är en rimlig kritik och det finns goda argument för att maktbärande institutioner inte bör peka ut vad som bör tolereras eller inte. För att undvika den repression som är förknippad med vertikal tolerans bör maktbärande institutioner behandla de ståndpunkter och praktiker som faller inom rättsordningen, som medborgerliga och politiska rättigheter, och dessa bör varken misstänkliggöras eller behandlas, som så avvikande att de måste tolereras.

Att jag instämmer i Sigurdsons kritik av vertikal tolerans ska inte tolkas som att jag tror att staten är (värde)neutral. De politiska partier som agerar inom den institutionaliserade politiken är självklart inte värdeneutrala. Men även det parlamentariska systemet och de förordningar som reglerar offentlig administration vilar på specifika

värderingar (Mouffe, 2006, s. 320f). Snarast bör den institutionella politiken uppfattas som förhandlingar, där olika ideologier och visioner kan komma till tals och omforma varandra. Att offentliga institutioner inte ska utse det som ska tolereras innebär då att den hegemoni och offentliga makt som dessa förhandlingar åstadkommer inte bör utse vad som är avvikande.

Toleransidealet är emellertid problematiskt även om det inte är förknippat med formell makt. Det kan t.ex. uppträda som en till intet förpliktigande välvillig och apolitisk hållning till det "mångkulturella samhället" som tolererar olikhet för att undvika att ta ställning till och erkänna konfliktfyllda och utmanande religiösa övertygelser, politiska krav, sedvänjor, identiteter, etc. Genom att tolerera musik, mat, kläder och annat som ger samhället en kosmopolitisk prägel trivialiseras det som potentiellt är konfliktfyllt eftersom det som tolereras frikopplas från de identiteter, bekännelser, traditioner och politiska positioner som de är uttryck för och sammanvuxna med. Den som tolererar tar sig då rätten att lösgöra det som den tolererar från det som är konfliktfyllt. När så sker kan toleransidealet kritiseras för att dölja politiska konflikter genom att reducera det som är annorlunda till något välbekant eller triviale. Ovan diskuterade jag privatisering som en form av likgiltighet. Detta är ett annat sätt att göra det konfliktfyllda likgiltigt, men genom att trivialisera och därmed förminska det som tolereras.

Vidare kan toleransidealets generösa erkännande av det som är annorlunda dölja ett statiskt sätt att förhålla sig till "den andre". För att undvika den konflikt som är förknippad med att möta det som är annorlunda kan det som tolereras göras om till något oföränderligt. Det kan då beskrivas som naturgivet eller kulturaliseras så att det blir

en del av en statisk kultur och tradition (Sigurdson, 2009, s. 180). Det innebär att när vi tolererar för att slippa förändras omformas gemensamma angelägenheter, som kan ge upphov till politiska konflikter, till statiska privata angelägenheter. Tar vi kritiken av toleransidealet på allvar förutsätter tolerans att något står på spel och att man som tolerant utsätter sig för ”den andre” som annorlunda och därmed för risken att förändras.

Kritiken mot hur toleransidealet uppfattas och används visar att tolerans både kan exkludera, stigmatisera och trivialisera. Tolerans är alltså inte att generöst acceptera olikhet, snarare implicerar en tolerant hållning en specifik idé om det goda samhället. Självklart är tolerans eftersträvansvärt som en acceptans av att samhället rymmer en pluralitet. Men för att tolerans inte ska bli till ett ”sympatins förräderi” kan den inte dölja eller trivialisera den konflikt som är själva förutsättningen för att tala om tolerans (Sigurdson, 2009 s. 177). Kritiken visar att det är lockande att undvika eller desarmera den konflikt som ger upphov till tolerans genom att göra om den andre till något välbekant. Det finns alltså berättigad normativ kritik mot tolerans eftersom den riskerar att förminska den andre. Det finns emellertid också begreppsliga argument mot att tolerera genom att trivialisera konflikter eftersom det är överflödigt, och därmed meningslöst, att tolerera sådant man instämmer i eller är likgiltig inför. Tvärtom är det just de ståndpunkter och praktiker som provocerar och är konfliktfyllda som det är meningsfullt att tolerera.

Mot bakgrund av denna konfliktorienterade tolkning av toleransbegreppet finns det skäl att fråga vad det innebär att inte tolerera. Om tolerans innebär en beredskap att utsättas för ”den andre” som annorlunda, bör det vi inte tolererar vara sådant vi inte vill utsätta

oss för och därför inte accepterar och inte erkänner som en del av det gemensamma samhället. Att tolerera är att erkänna den andre som motpart i en konflikt. Att inte tolerera är då att förskjuta den andre och avvisa den samexistens som är en förutsättning för konflikten.

Civilsamhällets normativa pluralism

Så långt har jag sökt precisera toleransbegreppet och därmed vad det innebär att vara tolerant genom att använda mig av en del av den kritik som riktats mot toleransidealet. För att resonera om hur tolerans förhåller sig till de ibland konfliktfyllda samtal som förs mellan individer utan formell makt ska jag lämna frågan om vertikal tolerans och i stället resonera om den tolerans som råder i horisontella relationer.

Jag instämmer i Sigurdsons kritik och menar att det finns goda skäl att vara misstänksam mot vertikal tolerans eftersom den utövas av offentliga institutioner med formell makt. Dessutom anger vertikal tolerans hur offentliga institutioner förhåller sig till människor som medborgare, vilket betyder att staten indirekt normerar vad det innebär att vara medborgare. Jag menar därför att det finns skäl att som Michael Walzer skilja hur maktbärande institutioner och den institutionaliserade politiken agerar från vad som kan tolereras inom civilsamhället. Han menar att staten kan och bör utestänga anti-demokratiska partier från att delta i allmänna val men tillåta de illiberala grupper i civilsamhället som föregår sådana partier (Walzer, 1997, s. 9). Med Walzer menar jag att tolerans mellan individer som ingår i och företräder organisationer i civilsamhället präglas av andra villkor

än vertikal tolerans som förutsätter formell makt, eftersom den är knuten till offentliga institutioner.

Även i horisontala relationer är förstas makt ojämnt fördelad, men det tar sig inte samma uttryck eftersom civilsamhällets organisationer inte har tillgång till formell makt.⁵ Vidare är det fråga om relationer mellan individer som opinionsbildare för eller medlemmar i det civila samhällets organisationer, och dessa organisationer företräder inte allmänintresset och de representerar inte hela samhället. Tvärtom uppstår många av dessa organisationer för att skapa politiska subjekt som hävdar den egna gruppens intressen och förväntas förverkliga en viss ideologi eller samhällsvision (Lichterman & Eliasoph, 2014, s. 812). Det civila samhällets organisationer kan därmed befinna sig i opposition till offentliga institutioner och i konflikt med majoritetssamhället eller andra organisationer i civilsamhället (Trägårdh, 2010; Wijkström, 2001, s. 139f).

Det betyder att när vi talar om horisontal tolerans behöver vi inte ta hänsyn till offentliga institutioners ansvar att företräda och inkludera alla medborgare och behandla dem på lika villkor. I stället måste vi förhålla oss till de många olika och inte sällan konkurrerande ideologier, bekännelser, samhällsvisioner och värderingar som civilsamhällets organisationer förväntas förverkliga.

Civilsamhället fyller flera olika motstridiga funktioner och civilsamhällesbegreppet är därför mångtydigt och normativt (von Essen,

5 Riksidrottsförbundet och Folkbildningsrådet är organisationer inom civilsamhället som ska verka "i myndighets ställe" och har därmed en ställning som påminner om offentliga myndigheter. Vidare är organisationer i civilsamhället remissinstanser och har därmed ett inflytande på offentlig förvaltning. Så, även vissa av civilsamhällets organisationer har viss tillgång till formell makt. Detta gäller dock relativt få organisationer och möjligheten att påverka offentliga institutioner är begränsad.

2012, s. 27f). Det finns ett akademiskt och politiskt intresse för civilsamhället som demokratiskola, intresseformering, välfärdsproducent och röstbärare. Mer sällan uppmärksammas emellertid att civilsamhället också är en konfliktarena som rymmer en normativ pluralism.⁶ Accepterar vi att de politiska, religiösa och andra livs-åskådningmässiga uppfattningar som vi empiriskt finner i civilsamhällets organisationer konstituerar civilsamhället, finns det inte någon given privilegierad normativ position utifrån vilken vi kan värdera dessa konkurrerande ideologier och samhällsvisioner. Beroende på vem man är kommer man att uppfatta vissa av de uppfattningar som kommer till uttryck i civilsamhället som provocerande och till och med farliga. Men accepterar vi civilsamhällets normativa pluralism ställs inte de ideologier som majoritetssamhället tar avstånd ifrån utanför civilsamhället, eftersom de bedöms vara ociviliserade. Att det inte finns någon privilegierad normativ position betyder emellertid inte att civilsamhället är amoraliskt eller apolitiskt, tvärtom präglas det av starka ideologiska positioner och politiska konflikter.

Att civilsamhället präglas av en provocerande normativ pluralism gör att vi också kommer att möta provocerande uttryck för tolerans. Det finns därför skäl att återvända till Sigurdsons tankeexperiment huruvida samhället bör tolerera homosexuella relationer. Sigurdson hävdar alltså att frågan om tolerans för homosexualitet visar att vertikal tolerans kan vara uttryck för en fördomsfull människosyn och en repressiv politik. Han tycks emellertid även vara kritisk mot horisontell tolerans, eftersom han menar att enskilda individer avslöjar sin egen fördomsfullhet och reproducerar asymmetriska maktrelationer

6 Texter som belyser denna aspekt av civilsamhället är t.ex. Amnå, 2005; von Essen, 2012, s. 37ff; von Essen & Segnestam Larsson, 2013; Wijkström, 1998.

när de framhåller sin toleranta hållning gentemot de individer och grupper i samhället som de uppfattar som avvikande (Sigurdson, 2009 s. 176). Sigurdson menar alltså att det finns utrymme för att vara kritisk mot människors tolerans om den vilar på ogiltiga premisser eftersom den då är en form av repression. Här är det viktigt att markera att Sigurdson resonerar kring toleransbegreppet och inte om de värderingar människor har. Jürgen Habermas ger uttryck för en liknande hållning och hävdar att det krävs giltiga skäl för att avvisa den ståndpunkt som tolereras. Om man inte har giltiga skäl för det man avvisar är det egentligen inte tolerans man ger uttryck för utan fördomsfullhet och diskriminering. Habermas menar att tolerans är möjlig först när diskriminering och fördomsfullhet har övervunnits (Habermas, 2008, s. 259).

Sigurdson och Habermas argumenterar alltså för att toleransbegreppet som sådant har en bestämd normativ innebörd. Toleransbegreppet är därmed beroende av en viss typ av värderingar, och det är inte det tolererande subjektet som själv avgör vilka värderingar som bestämmer vad den tolererar. I motsats till detta sätt att uppfatta vad tolerans är menar jag att toleransbegreppet inte kan ha en bestämd normativ innebörd om det ska vara meningsfullt att använda det på de relationer som råder inom civilsamhället och dess normativa pluralism.

Det kan vara klagörande att som Sigurdson tänka sig att toleransbegreppet är ett ”normativt avhängigt begrepp” vilket innebär att det måste föras tillbaka på något slags normativ position (Sigurdson, 2009, s. 183).⁷ Det innebär att beroende på de normativa uppfattningar människor har så kommer de att förkasta och avvisa de stånd-

⁷ Sigurdson menar att toleransbegreppet förutsätter någon ”föreställning om rättvisa”. Jag väljer det bredare uttrycket normativ position för att undvika att begränsa resonemanget till teorier om rättvisa och markerar därmed en avvikande uppfattning än den Sigurdson argumenterar för.

punkter och praktiker som kommer i konflikt med den egna uppfattningen. Det som tolereras är då sådant som människor förkastar men ändå kan acceptera att samexistera med. Men följer vi Sigurdson och Habermas tycks begreppet inte vara beroende av vilka moraliska föreställningar som helst, utan sådana uppfattningar som är moraliskt giltiga. Det betyder att en person som utifrån sina värderingar eller sin livsåskådning inte accepterar homosexualitet eller religiositet men som säger sig vara tolerant mot homosexuella eller religiösa personer egentligen inte är tolerant utan snarare fördomsfull. Enligt detta sätt att uppfatta toleransbegreppet räcker det alltså inte att man förkastar vissa ståndpunkter och praktiker för att kunna vara tolerant, det krävs också att man har giltiga skäl för det man förkastar. Det är i så fall bara de som har en viss typ av värderingar eller livsåskådningar som kan vara toleranta. De som inte har giltiga värderingar döljer egentligen sin fördomsfullhet bakom en hycklande tolerans eller också har de inte förstått vad tolerans är.

Jag menar att när det gäller vertikal tolerans finns det utrymme för kritik av toleransidealet eftersom det gäller förhållandet mellan enskilda medborgare och offentliga institutioner som måste ta hänsyn till en viss konstitutionell ordning och rättsordningen. Men civilsamhället präglas av andra villkor, och därför menar jag att man måste förhålla sig till tolerans på annat sätt.

Vertikal och horisontal tolerans är förstas beroende av varandra. Både rättsordningens gränsdragningar mellan tillåtet och otillåtet och allmänna uppfattningar om vad som är anständigt och inte påverkar vad individer inom civilsamhällets organisationer tolererar. Civilsamhällets normativa pluralism påverkas alltså av maktförhållanden och omedvetna normer. Men hur värderingar eller livsåskådningar

uppkommer ändrar inte det faktum att individer och grupper har olika och motstridiga värderingar, och att de utifrån dessa uppfattar sig vara toleranta mot sådant de ogillar men accepterar. Jag menar att om man kategoriserar viss tolerans som fördomsfullhet är det egentligen en kritik mot de värderingar som gör att tolerans uppfattas som fördomsfullhet eller förtryck. Det är riktigt att uppfatta toleransbegreppet som ett normativt avhängigt begrepp eftersom det vilar på de värderingar den som är tolerant har. Tolerans har då inte ett givet liberalt, konservativt, religiöst eller annat innehåll utan är en funktion av de värderingar och föreställningar som människor faktiskt har. Vi kan kritisera de värderingar som gör att vi menar att tolerans ger uttryck för fördomsfullhet och paternalism, men det hindrar inte att vi kan acceptera att tolerans är avhängigt de värderingar som människor har.

Eftersom människor har olika uppfattningar så kommer det som människor tolererar att variera, vilket gör tolerans till en konfliktfylld och politiskt laddad fråga. Eftersom jag är intresserad av hur tolerans kan avtäcka konfliktytor mellan människor och grupper i civilsamhället, och hur tolerans kan bidra till ett dynamiskt samtal, accepterar jag att det som är tolerans för vissa är fördomsfullhet och paternalism för andra. Jag delar alltså Sigurdsons uppfattning att tolerans förutsätter *något slags* normativ ståndpunkt. Men eftersom jag är intresserad av att resonera kring tolerans inom civilsamhället menar jag till skillnad från Sigurdson och Habermas att begreppet inte är förbehållet *en viss* normativ ståndpunkt.

En minimal förståelse av tolerans

Med den förståelse av toleransbegreppet jag argumenterar för tycks det reduceras till ett analytiskt redskap som är tömt på innehåll och därmed triviale. Jag menar dock att även om begreppet inte har ett bestämt normativt innehåll förutsätter det implicita ställningstaganden som ger det ett innehåll och gör det till något mer än ett analytiskt redskap. Som jag har resonerat kring toleransbegreppet så kan tolerans beskrivas som den spänning som uppkommer när människor accepterar att samexistera med de ståndpunkter eller praktiker de förkastar. Det är alltså inte meningsfullt att tala om tolerans om sådant som är likgiltigt. Men det är heller inte meningsfullt att tala om tolerans när vi resignerat inför det faktum att vi måste samexistera. I det ena fallet skulle det betyda att vi tolererar sådant vi är likgiltiga inför, och i det andra fallet handlar det om att vi egentligen inte har accepterat den andre. Intolerans innebär då att på något sätt exkludera "den andre" från det gemensamma samhället. Det som inte tolereras är så förkastligt att inte ens konflikten är meningsfull, och då kvarstår separation eller repression.

Jag har inte skärskådat toleransbegreppet för att göra en begreppsutredning utan för att undersöka vilka resurser det bär med sig som kan bidra till ett samhälle där människor kan leva samman med sina olikheter, och där konflikter kan erbjuda produktiva politiska möjligheter. Det ligger emellertid nära till hands att romantisera svåra och farliga motsättningar, eftersom den mångfald av ideologier och samhällsvisioner som präglar civilsamhället även rymmer sådana som är förtryckande, hotfulla och farliga. Det betyder att även med en konfliktfylld tolkning av toleransbegreppet kan inte allt tolereras och att frågan om toleransens gränser är svår att undvika. Vidare ligger

det nära till hands att tänka sig att civilsamhällets normativa pluralism bara gör sig gällande inom civilsamhället. Civilsamhället skulle då vara en moralisk frizon där människor kan artikulera och pröva sina moraliska och politiska ståndpunkter tillsammans med andra (se t.ex. Amnå, 2005). Men människor har inte politiska uppfattningar för att pröva dem i civilsamhället utan kämpar för att genomföra dem i hela samhället, och ibland lyckas de. Vissa av de politiska positioner som vi finner i civilsamhället måste därför tas på stort allvar och den institutionella politiken måste kunna försvara det vidare samhället.

Förutom att den konfliktfyllda tolkning av tolerans, som jag argumenterat för, riskerar att dölja reella hot rymmer den också en inneboende motsättning. Att tolerans inte upphäver utan förutsätter konflikter innebär att den andre accepteras samtidigt som dess uppfattningar och praktiker förkastas och utsätts för påverkan. Det betyder att den som tolererar önskar att det som tolereras vore annorlunda. Detta kan tyckas som en olycklig motsägelse och att detta sätt att förstå tolerans är illa tänkt. Jag menar emellertid att acceptansen av det som förkastas beskriver en form av dialektik som kan ge utrymme för en specifik interaktion. Motsägelsen mellan acceptans och förkastelse är då en förutsättning för denna form av interaktion. Skulle motsägelsen upplösas förlorar toleransen sin mening och förvandlas till likgiltighet eller resignation och interaktionen upphör eftersom den konfliktfyllda andre försvinner.⁸ Därmed är vi framme vid samtalet som möjlighet till förändring.

⁸ Se också hur Bengt Kristensson Uggla beskriver Ricoeurs dialektik mellan självet och annanheten (Kristensson Uggla, 2011, s. 27). Se också Trägårdhs bidrag i denna antologi.

Samtal bortom likgiltighet, självbekräftelse och repression

Inledningsvis tog jag spjörn mot en binär samhällssyn där bara den institutionaliserade politiken och privatlivet har betydelse, eftersom tolerans är överflödigt i ett samhälle där uppfattningar och praktiker antingen är otillåtna eller privata. Ett sådant samhälle fäster inte heller något avseende vid samtal mellan såväl grupper som individer samt den politiska betydelse dessa samtal har (Mouffe, 2006, s. 320; Walzer, 1997, s. 89).

Jag menar att civilsamhället kan ge utrymme för samtal som varken är triviala eller privata och som kan förändra samhället. Det är i samtal med "den andre", oavsett om det är individer eller texter, som vi kan förändras eftersom vi får möjlighet att omtolka sådant som vi hållit för självklart (Tracy, 1987) och med hjälp av den andres kritik (om)pröva vår vision av det goda livet (Ricœur, 2011). Men genom att debattera med dem som vi är oense med kan vi också förstå hur viktigt det är att tvärtom försvara våra uppfattningar och få hjälp att skärpa våra argument (Tännsjö, 2013). Vidare är samtal den form vi har för att, när så är möjligt, resonera förnuftigt tillsammans för att låta alla komma till tals när vi fattar beslut (Dryzek, 1990). Slutligen är det i samtal med dem vi är oense med som våra uppfattningar kan få politisk betydelse bortom privatlivets tyckanden (Alexander, 2006). Samtal låter civiliserat och antyder samförstånd. Men samtal kan också vara mycket konfliktfyllda och hetsiga uppställningar som inte syftar till att komma överens utan till att blottlägga konflikter och hotfulla positioner. Samtal använder jag här som en generativ term som bland annat avser de interaktioner vari antagonism kan bli

agonism (Mouffe, 2006, s. 323). Samtal innebär då att den konfliktfyllda andre upphör att vara en fiende som ska exkluderas och blir till en politisk motståndare som ska övertygas och förändras.

För att inte riskera att romantisera samtalet är det viktigt att påminna om den nödvändiga motsägelsen mellan att acceptera och förändra den andre. Det öppna samtalet används alltför ofta för att hota och kränka människor. Genom att hänvisa till samtalet och yttrandefriheten legitimeras hat och oförsämdheter mot människor som ger uttryck för åsikter. Det är dock övergrepp förklätt till samtal, eftersom samtalet används på ett sätt som motverkar sitt syfte. Att hota eller kränka innebär inte att man accepterar den andre trots en konflikt utan till att utplåna den andre, och ryms inte i det jag kallar samtal.

Samtal är, i den vida mening jag ger termen, alltså produktiva på olika sätt och kan ta sig olika uttryck och är den form av samexistens vi har att tillgå om inte exkludering ska vara enda sättet att lösa eller leva med konflikter. Det betyder att samtal mellan människor som samexisterar i ett och samma samhälle formar såväl människor och samhället, vilket gör det till politikens sätt att verka (Arendt, 2005).

Tolerans anses vara ett tecken på mognad, och den intolerante uppfattas gärna som förtryckande och fantasilös. Samtidigt innebär tolerans att acceptera det som är konfliktfyllt och provocerande. För att kunna vara tolerant utan att utsätta sig för den konfliktfyllda andre och därmed varken riskera att förändras eller att vara repressiv, är det lockande att avskilja sig från dem man menar att det inte lönar sig att tala med. Att vägra erkänna den andre anses ibland vara modigt eller klarsynt, men det innebär att den förblir en fiende och att samtalet som möjlighet till förändring går förlorat. Att människor sluter sig samman i organisationer är nödvändigt för att de ska kunna göra

sina röster hörda och forma en gemensam identitet. Det är just sådan organisering som utgör civilsamhällets normativa pluralitet och ger utrymme för "politics". Men att avskilja sig och vägra kritisera, gräla, påverka och argumentera med dem vars uppfattningar man förkastar är att avhända sig det sätt att påverka det gemensamma samhället vi har att tillgå förutom separation eller repression.

9. Att skola tolerans – en undervisningskonst

Elisabet Langmann

Inledning

Går det att undervisa bort främlingsfientlighet och intolerans? Kan vi bli botade från ”främlingsfienden inom oss” (SOU 2012:74)? Vad utmärker en sådan undervisning i så fall? Dessa frågor tycks lika aktuella i dag som när Theodor Adorno (2003/1966) i ett radiotal för femtio år sedan lyfte fram att skolans främsta uppgift är att se till att det aldrig återskapas ett nytt Auschwitz. Även om formuleringen är tillspetsad kan det i ljuset av Adornos uttalande ses som ett misslyckande för den svenska skolans värdegrundsarbete att var sjunde väljare i valet 2014 röstade på ett parti som har historiska kopplingar till vit maktrörelse. Det flyktingdrama som sedan valet har utspelat sig i Europa och de terrordåd som skakat om hennes grundvalar har inte bara fått människor att i skilda sammanhang börja tala om solidaritet och global rättvisa. Det har även bidragit till skarpare gränskontroller, större motsättningar mellan ”vi” och ”dom” och en förstärkt rädsla för den andra.

I detta kapitel kommer jag närma mig frågan om skolans möjligheter att motverka främlingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen genom att ta avstamp i ett av det demokratiska samhällets kanske mest grundläggande men omtvistade värden – tolerans.¹ Allt sedan ”värdegrundskrisen” på 1990-talet då politiker satte hanterandet av pluralism och mångfald i centrum av skolans verksamhet, har 2000-talets tal om den svenska skolan nästan uteslutande handlat om en ”kunskapskris” (Bergdahl, 2014; Liedman, 2016). Dalande resultat i internationella kunskapsmätningar och bristfälliga ämneskunskaper har länge lyfts fram som skolans största utmaningar. Som en följd av ett ensidigt fokus på elevernas kunskapsresultat har skolans värdegrundsarbete alltmer kommit att präglas av färdiga metodmaterial, koncentrerats till specifika temadagar, eller separerats från den ordinarie undervisningen för att läggas ut på entreprenad (Bergh, 2013; Englund & Englund, 2012; Skolverket, 2012; SOU, 2012:74). En tendens är att skolan därmed börjar förlita sig på externa aktörers löften om måluppfyllelse och lyckade resultat när det kommer till lärares fostrande uppdrag, medan det professionella ansvaret och lyhördheten för vad som sker i den konkreta undervisningssituationen kommer i skymundan.

Syftet med kapitlet är att erbjuda lärare en alternativ ingång till toleransundervisningen genom att ta fasta på att skolans värdegrundsarbete även har en innehållsdimension och därför är något som bör

1 Det är vanligt att en distinktion görs mellan institutionell och interpersonell tolerans (Forst, 2013). Institutionell tolerans berör relationen mellan en demokratisk stat och dess medborgare. Interpersonell tolerans handlar om hur vi lever och gestaltar våra liv tillsammans med andra på ett mellanmänniskt plan. Medan det förstnämnda har sina rötter i upplysningen och hanteringen av religiösa konflikter, är tolerans som ett mellanmänniskt fenomen en betydligt äldre idé inom det västerländska tänkandet (Fiala, 2005). Det är också den interpersonella toleransen som står i fokus i detta kapitel.

genomsyra samtliga ämnen. Denna föreställning finns också närvarande i skolans styrdokument där den professionella lärarens ”dubbla uppdrag” är att integrera kunskap och fostran i undervisningen och inte se dem som två från varandra skilda pedagogiska uppgifter (Lgr 2011). Med inspiration från kontinentalfilosofiska tänkare som Hannah Arendt och Klaus Mollenhauer och med konkreta exempel från klassrummet, problematiserar jag det jag kallar för ”toleransens metodik” där ansvaret för de didaktiska valsituationerna tenderar att förläggas hos någon annan än läraren och utanför själva undervisningssituationen (Langmann, 2013). Istället vill jag ge förslag på mer fruktbara vägar för lärare att gå vidare i undervisningen, om syftet är att skola ett motstånd mot främlingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen.

Kapitlet är uppdelat i tre delar som vart och ett svarar mot en av didaktikens grundfrågor: Varför ska vi undervisa om tolerans? Vad utgör toleransens undervisningsstoff? Hur kan begreppet tolerans öppnas upp för och väcka intresse till studium i olika ämnen? En central utgångspunkt i kapitlet är att skolans uppgift inte är att producera toleranta människor eller medborgare, utan att väcka ett intresse och en vilja hos den uppväxande generationen att gestalta och omgestalta toleransens principer i sina liv och i de situationer där principerna ställs på sin spets. För att ett sådant tilltal i undervisningen ska vara möjligt behöver lärare både utgå från den rika men också mångbottnade historia som begreppet tolerans bär med sig, och samtidigt hålla toleransens bärande principer öppna för omprövning och nygestaltning. Om vi följer Arendt (2004) är det just i detta möte mellan ”det förflutna och framtiden”, mellan det beprövade och

ännu inte gestaltade, som den uppväxande generationens motstånd mot totalitära strömningar kan gro.

Den motsägelsefulla toleransen: varför ska vi undervisa om tolerans?

Jag väljer att börja denna text i ett klassrum, närmare bestämt under en lektion i historia i en högstadielklass någonstans i Sverige.² Orsaken är att en central utmaning för skolans toleransarbete tycks utgöra följande fråga: Hur förmedlar jag som lärare vikten av att visa tolerans i mötet med andra människor, utan att samtidigt stigmatisera vissa liv och kroppar som avvikande och mindre önskvärda i samhällsgemenskapen? Om denna fråga förblir oreflekterad i undervisningen är risken att skolans toleransarbete endast befäster ett vi-och-dom-tänkande hos eleverna, ett tänkande som varken leder till större ömsesidig förståelse mellan människor eller motverkar främlingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen: ”vi” som är normala och vanliga ska vara toleranta mot ”dom” som är konstiga, annorlunda eller avvikande.

Den händelse som återges är inspirerad av ett lektionsupplägg från metodmaterialet Tio lektioner om tolerans (Mattsson & Hermansson Adler, 2012, s. 131–132). Även om händelsen är fiktiv vilar dess tillförlitlighet i den mån det fenomen som står i fokus känns igen och knyter an till lärares och elevers vardagliga erfarenhetsvärld (van Manen, 1990). Lektionen i historia har precis börjat och temat för det aktuella lektionstillfället är tolerans och de lärdomar vi kan dra av historien. Läraren har just avslutat en berättelse om hur ju-

2 Detta klassrumsexempel har tidigare publicerats i Langmann (2013).

diska flyktingbarn togs emot i Sverige under åren 1938–1939, och om det motstånd och de kraftiga reaktioner som väcktes hos många svenskar mot att välkomna barnen. Med hjälp av autentiska livsöden och fotografier från det förflutna har personerna i lärarens berättelse tillfälligt trätt fram som levande personer av kött och blod. Även om inga uttalade paralleller ännu har dragits till dagens flyktingsituation i Europa utgör den indirekt en fond mot vilken dagsaktuella frågor kan diskuteras.

Stämningen i klassrummet är också påtagligt allvarsam när läraren nu väljer att introducera diskussionsövningen ”Får jag bo bredvid dig?”. Sittandes på katedern läser läraren upp ett antal meningar för eleverna, för att sedan ställa samma fråga efter var och en av dem. Varje fråga återföljs av en kort paus för att eleverna ska få möjlighet att skriva ned sina spontana tankar och känslor:

Läraren: ”Jag är handikappad. Får jag bo bredvid dig?”

Paus. Eleverna skriver. ”Jag är alkoholist. Får jag bo bredvid dig?” Paus. Eleverna skriver. ”Jag är homosexuell. Får jag

bo bredvid dig?” Paus. Eleverna skriver. ”Jag är fattig och får försörjningsstöd från socialen. Får jag bo bredvid dig?”

Paus. Eleverna skriver.

Tanken med lektionsupplägget är att låta elevernas svar utgöra underlag för en gemensam diskussion om principen om alla människors lika värde och vikten av att visa tolerans mot utsatta och marginaliserade grupper och individer i samhället.

Samtidigt utgör lektionsupplägget och övningen ”Får jag bo bredvid dig” ett målande exempel på den kritik som på senare tid har riktats mot skolans toleransarbete (se till exempel Bromseth och

Darj, 2010; Ambjörnsson, 2004). Även om diskussionsövningen är avsedd att handla om alla människors lika värde, bygger den på en specifik relation mellan den som tolererar och den som blir tolererad, en relation eller samvaro som närmast kan beskrivas som den mellan en generös värd och en mindre välkommen gäst. När läraren genom de olika frågorna ställer eleverna inför valet att bo bredvid människor som de på förhand förutsätts ha en mer eller mindre negativ inställning mot – som funktionshindrade, homosexuella, alkoholister och socialbidragstagare – förstärks därmed inte bara ett vi-och-dom-tänkande i undervisningen. Läraren har också antytt att vissa människor – i likhet med de judiska flyktingbarnen under slutet av 1930-talet – endast är det öppna och demokratiska samhällets gäster och därför inte riktigt hör hemma här.

Varför undervisa om tolerans?

Mot denna bakgrund kan man fråga sig varför tolerans över huvud taget ska göras till föremål för skolans värdegrundsarbete. Varför inte bara lämna toleransen bakom oss i arbetet med att motverka främlingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen, och i stället fokusera på mer positivt laddade begrepp som till exempel ansvar, generositet eller respekt?

Ett enkelt svar på denna fråga är att begreppet tolerans både återfinns i skolans styrdokument och i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. I läroplanernas värdegrundstext (Lgr 2011) utgör tolerans en av de dygder som skolan ska fostra till och i FN:s allmänna förklaring (Artikel 26, §2) ska utbildning främja tolerans mellan såväl nationer som olika religiösa och etniska grupper. När

lärare ombeds reflektera över vilka demokratiska värden de anser vara mest centrala inom utbildning är tolerans också ett av dem de ofta återkommer till (Afdal, 2007). På samma sätt utgör tolerans ett av de värden och principer som inom filosofi och politisk teori historiskt har lyfts fram som en bärande idé för ett demokratiskt, fredligt och jämlikt samhälle (Frost, 2013).

Samtidigt är det viktigt att uppmärksamma att det inte är som en abstrakt moralisk princip eller som ett universellt demokratiskt värde som behovet av tolerans aktualiseras i vardagslivets levda och stundom svårt konfliktfyllda möten. Här räcker det med att vända sig till de främlingsfientliga strömningar och extremistiska handlingar som tycks få allt större fäste i såväl Sverige som Europa, för att bli påmind om vikten av det jag fortsättningsvis kommer att kalla för en *levd, förkroppsligad och gestaltad tolerans* (Langmann, 2013). Inte heller är det tillräckligt att i undervisningen upplysa om de generella principerna för ett tolerant beteende, om syftet är att skola ett motstånd mot främlingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen. Barn och unga behöver även få erfara de grundläggande men också svårtolkade villkoren för toleransens levda dimension i undervisningen, om de ska kunna gestalta sina liv som om principerna faktiskt betyder något (Todd 2010). Eller för att använda filosofen Jon Elsters beskrivning av det komplexa i värdegrunds- och fostransuppdraget:

Som varje förälder vet måste man först lära sina barn betydelsen av distributiv rättvisa, och sedan hur obetydligt detta är jämfört med betydelsen av generositet och medkänsla. Det första är enkelt eftersom man bara behöver

följa regelboken, det andra är ojämförligt mycket svårare.
(Elster, 1983, s. 52; översatt i Rosenberg, 2003, s. 12)

Jag skulle därför vilja erbjuda lärare ett mer sofistikerat svar på frågan om toleransens vara eller icke vara inom skolans värdegrundsarbete genom att ta fasta på det faktum att vi alla är födda till en värld vi från första början delar med andra och att pluralitet och skillnad därför utgör ett grundläggande existensmodus för mänsklig samvaro (Arendt, 1998; se även Ruitenberg, 2015). Pluralitet är en faktualitet som Arendt uttrycker det. Författaren Göran Rosenberg har beskrivit detta individens konstitutiva beroende av andra för att bli sig själv på följande sätt: ”När en människa tar sin existens för given, när hon tror att hon är produkten av sitt eget verk, när hon får för sig att hon inte är beroende av någon annan för att kunna vara sig själv ... har hon förlorat kontakten med de grundläggande villkoren för sin mänsklighet.” (2003, s. 13)

Att i skolans toleransarbete utgå från människans beroende snarare än hennes oberoende förutsätter att vi som lärare är lyhörda för att eleverna redan är öppna för skillnad (Ahmed, 2000). Ibland möter eleverna skillnader i livet som kan utmana och förändra dem på ett kreativt och lekfullt sätt. Ibland ställs de inför skillnader som kan hota eller rent av destabilisera de föreställningar de har om sig själva och andra, som när vissa elever säger att de känner sig bekymrade, kanske rent av rädda eller illa till mods, när de möter individer från det närliggande flyktingboendet eller elever som bär nationalistiska eller religiösa symboler i skolan. I båda fallen vittnar det enskilda mötet om en grundläggande öppenhet eller sårbarhet för skillnad, en öppenhet utan vilken mänsklig interaktion skulle bli statisk och

undervisning och lärande mer eller mindre omöjlig (Biesta, 2006; Todd, 2010).

Det är också i detta sammanhang som vikten av en levd, förkroppsligad och gestaltad tolerans aktualiserar sig som en central fråga för skolans värdegrundsarbete. Karaktäristiskt för tolerans både som begrepp och levtt fenomen, och som särskiljer det från andra närliggande begrepp, är att det endast är i möten med det vi av olika anledningar finner oroande, hotfullt eller har svårt att acceptera hos andra människor som behovet av en levd och gestaltad tolerans aktualiseras (Brown, 2009; Forst, 2013). Om vi upplever mötet med den andra som positivt, oproblematiskt eller rent av neutralt eller likgiltigt, vad finns det då att tolerera? Detta toleransens särdrag kan spåras till begreppets etymologiska ursprung, *tolerantia*, som kan översättas med att uthärda, bära en börda eller att stå ut med något (Oxford Latin Dictionary 1976, s. 1946–1947). När vi i vardagliga sammanhang säger att en person har en hög smärttolerans avser vi också att personen har förmåga att bära och uthärda något som de flesta av oss värderar som negativt, nämligen smärta och lidande.

Inom filosofi och politisk teori, de områden där toleransens särdrag mest ingående har diskuterats, brukar därför följande definition erbjudas (se till exempel Forst, 2013, s. 17–26; Fiala, 2005, s. 18–20; Routledge Encyclopedia of Philosophy, 1998, s. 429–433). En individ är tolerant i mötet med en annan människa om hen: 1) hyser negativa känslor eller omdömen mot något hos den andra; 2) har en möjlighet och därmed makt att agera utifrån sina negativa känslor eller omdömen men frivilligt väljer att avstå från det och 3) drar en gräns mellan det som bör och det som inte bör tolereras hos den andra.

Ett mer existentiellt sätt att uttrycka toleransens särdrag på är att säga att en levd och gestaltad tolerans handlar om de möten i livet där valet mellan öppenhet och gränsdragning, mellan välkomnande och fientlighet, mellan att bära och uthärda våra negativa känslor och omdömen om en annan människa eller agera utifrån dem, inte längre är givet och därför ställs på sin spets (Langmann, 2013). Det är också för att sådana svårbedömda möten tycks vara en ofrånkomlig del av mänsklig samvaro och en värld vi delar med andra, som det både blir angeläget och meningsfullt att göra tolerans till en del av skolans värdegrundsarbete.

Tillbaka till klassrummet

För att belysa detta toleransens särdrag beger vi oss åter till klassrummet, denna gång till en lektion i svenska i en gymnasieklass. Den händelse som återges är återigen fiktiv och inspirerad av metodmaterialet BRYT! Ett metodmaterial om normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet och övningen ”Jag tolererar dig” (Darj & Nathorst-Böös, 2008, s. 69–71; se även Edemo & Rindä, 2006). Lektionen i samhällskunskap börjar gå mot sitt slut och syftet med det aktuella lektionstillfället har varit att problematisera relationen mellan den som tolererar och den som blir tolererad, för att därigenom sätta frågor om makt och normer i centrum. Stämningen i klassrummet är upprymd och eleverna sitter utspridda i mindre grupper och diskuterar. Följande har just ägt rum. I början av lektionen delades eleverna in två och två av läraren. Därefter instruerades de att berätta lite om sig själva för varandra. Med utgångspunkt i det som sagts fick de sedan turas om att antingen inta rollen som den som tolererar eller

den som blir tolererad. Den som tolererar uppmanades att vänligt och utan värderingar kommentera både den andres utseende och livsval genom att på olika sätt uttrycka sin tolerans. Den som tolererades ombads att säga "Tack!" efter varje kommentar. För att få i gång eleverna gav läraren följande exempel i början av lektionen:

Läraren: "Ok, har alla förstått vad ni ska göra?" Ett instämmande sorl hörs från eleverna. Läraren fortsätter: "När ni är den som tolererar ska ni alltså undvika att lägga in några värderingar i det ni säger, typ 'Du har fint hår' eller 'Dina skor är snygga', utan bara kommentera vad ni ser. Till exempel 'Jag tolererar att ditt hår har den där färgen' eller 'För mig är det helt ok att du har bruna skor på dig'. Hänger ni med?" Spridda "Ja" hörs från eleverna. Läraren: "Bra! Samma sak gäller när ni ska kommentera varandras livsval, ni ska inte värdera utan bara säga 'Jag har inga problem med att du spelar ishockey på fritiden' eller 'Jag accepterar att du har en flickvän'. Och ni som blir tolererade, glöm inte att säga 'Tack!' efter varje kommentar."

Tanken med lektionsupplägget är att låta elevernas erfarenheter från övningen utgöra underlag för ett samtal om den ojämlika maktrelation som uppstår mellan personer som befinner sig innanför normen (och som därmed har makt att välja att tolerera andra människors utseenden och livsval) och personer som befinner sig utanför normen (och som ofta förväntas känna tacksamhet för en visad tolerans).

Även om övningen "Jag tolererar dig" tydligt tar avstamp i den kritik som har riktats mot skolans toleransarbete, vill jag hävda att

det samtidigt är något av toleransens unika särdrag som går förlorat i lektionsupplägget. De exempel som inledningsvis ges av läraren, och som sätter tonen för de aspekter hos den andre som kan lyftas fram och kommenteras i övningen, är tämligen triviala saker som endast undantagsvis kan sägas betyda något av vikt för eleverna. Jag skulle vilja dra det så långt som att säga att utan att ett moment av motstånd, aversion eller rädsla inför den andras annanhet är det tveksamt om övningen över huvud taget kan sägas handla om tolerans (Langmann, 2013). Om läraren i stället hade gett följande kommentarer som exempel ”Jag tolererar att du har hakkors på dina skor” eller ”Jag accepterar att du inte tar kvinnor i hand i det offentliga rummet” står plötsligt något annat på spel. Ett samtal kunde ha förts som utgick från toleransens centrala frågeställningar: Ska jag acceptera eller säga nej? Var går gränsen för min tolerans? Hur mycket ”negativ” skillnad förmår jag bära och uthärda? (Langmann, 2013). Dessa och liknande frågor är helt centrala för skolans toleransarbete eftersom behovet av tolerans uppstår först när något hos den andra stör eller till och med rubbar en individs uppfattning om vad som är rätt och fel, gott och ont, välbekant och främmande. Som filosofen Andrew Fiala träffande uttrycker det: ”Individuals cannot share a life in common without giving up something of value. And tolerance requires us to sacrifice the comfortable sense of self-certainty that is found in closed communities” (2005, s. 2).

En fråga för var och en

I det följande vill jag därför föreslå en alternativ ingång till hur lärare kan undervisa om tolerans som både tar toleransens unika särdrag

och den kritik som har riktats mot skolans toleransarbete på allvar. Medan toleransundervisningen har kritiserats för att befästa ett vi-och-dom-tänkande hos eleverna genom att fokusera på redan utsatta eller marginaliserade grupper i samhället, utgår en sådan undervisning från att vi som lärare aldrig på förhand kan avgöra i vilka situationer i elevernas liv som behovet av en levd och förkroppsligad tolerans kommer att aktualiseras. Medan sociala normer är tvingande och allmängiltiga, är värden alltid partikulära och erfarenhetsgrundade. ”Normer tvingar oss, värden lockar oss” som Rosenberg skriver (2003, s. 19).

Den pedagogiska utmaningen för skolans toleransarbete blir därför hur lärare i undervisningen kan väcka en vilja och ett intresse hos den uppväxande generationen att förkroppsliga eller ”översätta” toleransens generella principer i det enskilda och specifika fallet, det vill säga i de konkreta situationer i elevernas liv där ett gestaltande av toleransens principer kräver dem på ett ställningstagande (Todd, 2010). Därmed blir tolerans inte endast en fråga om hur individer som befinner sig innanför normen bör förhålla sig till olika minoritetsgrupper, utan kan göras till en existentiell och allmänmänsklig fråga för var och en.

Att lägga något på bordet: vad utgör toleransens undervisningsstoff?

Jag har hittills uppehållit mig kring följande didaktiska frågeställning: varför ska vi undervisa om tolerans? Jag har argumenterat för att även om lärare finner formellt stöd i såväl skolans styrdokument som i FN:s allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, bör

svaret på denna fråga grundas i att behovet av en levd och gestaltad tolerans tycks utgöra en ofrånkomlig del av mänsklig samvaro och en värld vi delar med andra. Med utgångspunkt i detta vill jag nu övergå till den andra didaktiska frågeställning som står i fokus i detta kapitel genom att uppmärksamma att skolans värdegrundsarbete även har ett specifikt kunskapsinnehåll. Om tolerans ska göras till en undervisningsfråga för var och en behöver det även finnas något konkret att utforska och studera, något jag som lärare kan "placera på bordet" för att vända och vrida på tillsammans med eleverna. Med andra ord: vad utgör toleransens undervisningsstoff?

Klaus Mollenhauers bok *Forgotten Connections: On Culture and Upbringing* (2014) är internationellt ansedd som ett av de viktigaste kontinentalfilosofiska bidragen inom pedagogik under 2000-talet, även om boken har fått mindre uppmärksamhet i en svensk kontext. Mollenhauer argumenterar här för att utbildning och undervisning inte i första hand ska förstås i termer av lärandeprocesser och olika undervisningstekniker, utan i termer av hur lärare väljer ut, presenterar och överför innehållet i ett gemensamt kulturarv från en generation till en annan. Eftersom varje ny generation behöver introduceras till en värld som föregår dem, kommer utbildning och undervisning med nödvändighet vara riktade mot det förflutna. I likhet med Arendt (2004) är den centrala pedagogiska frågan för Mollenhauer därför relationen mellan generationer och hur lärare i undervisningen kan förhålla sig till det spänningsfält som uppstår mellan världen som den är och världen som den skulle kunna vara, mellan frihet och begränsning, mellan det faktiska och det möjliga. Mot denna bakgrund handlar skolans värdegrundsarbete ytterst om att introducera barn och unga till de demokratiska värden och principer som tidigare

generationer har värdesatt och ansett vara centrala för mänsklig samlevnad, utan att för den skull stänga dörren till den förnyelse av deras innebörd som varje ny generation bär med sig.

Om vi följer Arendt (2004) lever vi samtidigt i en tid då västvärldens traditionella tanketraditioner och värden till stor del har förlorat sin självklara auktoritet och innebörd. Efter nazismens och stalinismens totalitära regimer under 1900-talet tycks våra etablerade kategorier och begrepp enligt henne inte längre räckta till för att förstå och bemöta de otänkbara färor och den utplåning av pluralitet och mänsklig skillnad som följde i regimernas spår. De centrala demokratiska värden och principer som tidigare har väglett oss och som vi velat överföra till den uppväxande generationen framstår därför enligt Arendt (2004) som tömda på betydelse och meningsinnehåll likt tomma snäckskal på stranden.

På samma sätt tycks tolerans vara ett begrepp som till stora delar har förlorat sin innebörd i skolans värdegrundsarbete. Även om själva ordet förekommer inom såväl utbildningspolitiska dokument som inom läromedel och pedagogiska satsningar, är det långt ifrån klart vad tolerans som begrepp och levtt fenomen mer specifikt är tänkt att representera. Som den pedagogiska forskaren Paul Vogt uttrycker det:

Tolerance has often become one of those empty goals that sound important but commit educators to very little. Seldom has explicit attention been paid to what tolerance in fact is and, therefore, to how one could hope to teach it. (Vogt, 1997, s. 177; se även Afdal, 2006)

Mot denna bakgrund blir en central uppgift för skolans toleransarbete att åter vända sig till toleransens traditionella tanketraditioner för att ur dem ”destillera fram den ursprungliga andemeningen i det politiska språkets nyckelord” (Arendt, 2004, s. 21). En sådan innehållsorienterad toleransundervisning måste samtidigt och av nödvändighet ha ett experimentellt och utforskande inslag för att ha bäring på vår samtids utmaningar. För Arendt utgör vår tids pedagogiska utmaning hur barn och unga kan lära sig att tänka och använda sin egen omdömesförmåga utan vägledning av de givna förlagor och regelböcker som traditionen tidigare har erbjudit. ”Med förlusten av traditionen”, skriver Arendt, ”har vi tappat bort den tråd som tryggt vägledde oss ... men denna tråd var också en kedja som fjättrade varje efterkommande generation vid någon förutbestämd aspekt av det förflutna.” ”Kanske”, fortsätter hon, ”kommer det förflutna först nu öppna sig för oss med oväntad friskhet och berätta saker för oss som ingen förut har haft öron att höra.” (2004, s. 104)

Poängen med Arendts analys är inte att det demokratiska samhällets traditionella värden och principer har förlorat sin betydelse och plats i skolans värdegrundsarbete. Det är snarare ett annat förhållningssätt till hur vi som lärare kan välja ut, presentera och överföra innehållet i ett givet kulturarv till den uppväxande generationen som hon erbjuder. Medan konservativa förespråkare vanligen ser innehållet i traditionen som något relativt oproblematiskt att överföra och bevara i undervisningen, betraktar progressiva förespråkare denna överföring som högst problematisk eftersom traditionen alltid representerar en viss grupps värden och normer (i detta fall västvärldens) och därmed alltid kommer att reproducera sociala orättvisor (Gordon, 2001). Denna kritik blir relevant inte minst i ett

pluralistiskt och mångkulturellt samhälle, där frågor om vad som bör bevaras i ett givet kulturarv och vad som behöver förändras ständigt aktualiseras. Det Arendt uppmärksammar oss på i relation till skolans värdegrundsarbete är att vi som lärare inte behöver välja mellan dessa två ytterligheter. Utan ett bestämt innehåll i skolans toleransarbete har eleverna inget som de unikt kan gestalta i mötet med andra människor. Och utan det unikt gestaltade kan innehållet i ett givet kulturarv inte förnyas och leva vidare.

Med andra ord behöver vi rikta uppmärksamheten mot hur ett studium av den rika men också mångbottnade tradition som begreppet tolerans bär med sig kan väcka ett intresse hos den uppväxande generationen att översätta och gestalta toleransens generella principer i praktiken och i sina liv. Eller annorlunda uttryckt, hur kan vi vända oss mot traditionen och samtidigt hålla toleransens bärande principer öppna för omprövning och nygestaltning? Enligt utbildningsfilosofen Sharon Todd (2010) vilar svaret på denna fråga just i att som lärare utveckla det hon kallar för en specificitetens perspektiv i undervisningen:

Att utveckla ett specificitetens perspektiv i pedagogiken ... är inte detsamma som att på ett lömskt sätt låta relativismen smyga in bakvägen. [Det ger] oss tvärt emot en möjlighet att få igång ett samtal mellan det universella och det partikulära och att konfrontera både de begränsningar och de möjligheter som blir synliga i våra traditionella tanketraditioner när de kommer i kontakt med våra elever. (2010, s. 253)

Utifrån ett sådant synsätt blir toleransens generella principer och den levda praktiken två aspekter av samma fenomen. Det är också i dialogen mellan principernas universaliserbarhet och praktikens partikulariseringsprocesser som elevernas eget tänkande och omdömesförmåga kan övas i toleransundervisningen.

Toleransens topografi: didaktiska ingångar och utgångar

Den tredje och sista didaktiska frågeställning som jag vill belysa i detta kapitel blir därför hur ett sådant samtal mellan det universella och det partikulära, och mer specifikt mellan toleransens generella principer och elevernas unika gestaltningar av dem, kan ta form och konkretiseras i undervisningen. Med andra ord: hur kan begreppet tolerans öppnas upp för och väcka intresse till studium i olika ämnen?

Ett sätt att öppna upp toleransundervisningen för studium är att som lärare ta avstamp i något som jag kallar för en toleransens topografi (Langmann, 2013). Ordet topografi kommer från grekiskans *topos* och betyder "plats" och *graphia* som betyder "skriva" (Ernby, 2008). Redan i Aristoteles Retoriken (2012) beskrivs toposläran som ett sätt att studera ett problem eller ett begrepp utifrån flera olika perspektiv när man inte på något entydigt sätt kan resonera utifrån givna regler och förlagor.

Den pedagogiska tanken med att i toleransundervisningen använda didaktiska *topos* är att tillsammans med eleverna skriva fram den "plats" eller det "tankelandskap" varifrån ett gemensamt studium av de grundläggande villkoren för en levd och gestaltad tolerans kan ta sin början. Framskrivandet av topografin kan med fördel ske pa-

rallellt i olika ämnen och flera lärare kan tillsammans arbeta med att organisera ett sådant framskrivande. Här öppnar sig i själva verket oändliga möjligheter att närma sig tolerans både som begrepp och levtt fenomen utifrån olika ämnesinnehåll. Syftet är här att tillsammans introducera en rad distinktioner för att på så sätt visa att tolerans utgör ett mångtydigt och delvis motsägelsefullt begrepp i det västerländska tänkandet. I själva verket är det i dag nästan omöjligt att hitta forskning och vetenskapliga arbeten om tolerans som inte på ett eller annat sätt förhåller sig till tolerans som ett mer eller mindre paradoxalt begrepp (Forst, 2013). Tre återkommande frågor har traditionellt stått i fokus i samtalet: Var går gränsen för min tolerans? Hur mycket kan eller orkar jag tolerera? Är tolerans en hierarkisk eller jämbördig relation mellan mig och den andre?

Det Arendt hjälper oss att uppmärksamma i detta sammanhang är att svaren på dessa frågor aldrig får läras in som "invanda tanke-sätt" hos den uppväxande generationen om syftet är att skola fram ett motstånd mot främlingsfientlighet och intolerans. För att ett tolerant beteende ska vara allmångiltigt och generaliserbart måste det först fräntas sin partikularitet, vilket innebär att toleransens principer samtidigt kommer att fjärmas från det liv vi delar med konkreta och specifika andra. Arendts (1996) analys av det hon kallar för onskans vardagliga banalitet kan här ses som en påminnelse om den världsfrånvändhet och likgiltighet som enligt henne följer av människors oförmåga att se och ta ansvar för de egna handlingarna i mötet med andra människor bortom en abstrakt värld av generella värden och principer.

För att undvika att överlåta svaren på toleransens centrala frågeställningar till färdiga metodmaterial eller till en tradition som tycks

ha förlorat sin auktoritet, kan man som lärare med fördel använda metaforer i undervisningen för att på så sätt bjuda in till och väcka ett intresse för studium, kreativitet och nytänkande hos eleverna och därigenom på nytt ”destillera fram” toleransens ursprungliga andemening. Ett förslag till en mer levande och metaforisk språksättning, något som jag utforskar och presenterar mer i detalj i min avhandling *Toleransens pedagogik* (2013), är att beskriva toleransens generella principer med hjälp av olika liknelser: tolerans är som att välkomna, tolerans är som att bära en börda, tolerans är som att dra en gräns och så vidare. Med hjälp av ett sådant metaforiskt och existentiellt språkbruk kan didaktiska ingångar till intresse och studium öppnas upp i mer eller mindre alla skolämnen. Ett annat förslag är att i undervisningen lyfta fram de dilemman som en levd och gestaltad tolerans ställer individen inför i mötet med den andra. Lite förenklat kan toleransens dilemman beskrivas på följande sätt: för att vara tolerant (öppen, välkomnande och positivt accepterande) behöver jag samtidigt vara intolerant (antagonistisk, dra gränser och bära på negativa känslor och omdömen om den andra) (Langmann, 2013). Genom att presentera toleransens centrala frågeställningar som inneboende dilemman i mötet med den andra snarare än som generella problem med givna lösningar, uppmanas eleverna att använda sitt eget tänkande och sin omdömesförmåga för att i framtiden och när så krävs kunna bejaka och förkroppsliga toleransens generella principer i det enskilda och specifika fallet. Tolerans är i slutändan inget man är, utan något man väljer att leva och förkroppsliga i vissa specifika möten i livet.

Av samma anledning avslutar jag detta kapitel utan att ha besvarat den inledande frågan om det är möjligt att undervisa bort främ-

lingsfientlighet och intolerans hos den uppväxande generationen. Svaret på den frågan överlämnar jag till den professionella lärarens omdöme. Skolans toleransarbete handlar ytterst om att våga tänka tillsammans med eleverna kring svåra frågor och fenomen. Som lärare är vår uppgift inte att forma eleverna till givna personer eller tala om för dem hur de ska leva sina liv. Det vi kan göra är att väcka ett intresse och ett engagemang för viktiga frågor och fenomen. Eller för att använda Arendts ord: ”i uppfostran avgörs det ... om vi älskar våra barn tillräckligt mycket för att varken ... överlämna dem åt sig själva eller rycka från dem möjligheterna att göra något nytt och för oss oväntat” (Arendt, 2004, s 208–209).

Del 3. Toleransens mekanismer

10. Av samma skrot och korn? – föräldrarnas roll i utvecklingen av ungdomars tolerans och intolerans¹

Marta Miklikowska

Inledning

Toleranta och intoleranta attityder mot olika etniska grupper i samhället dyker inte plötsligt upp när vi fyller 20 eller 45 utan kan uppvisas av barn så unga som 4 år. Barn och ungdomar kan, precis som vi vuxna, vara toleranta eller partiska mot människor av annan etnicitet. Detta visar hur tidigt tolerans och intolerans börjar utvecklas. Men hur går det till? Vilka faktorer främjar utvecklingen av tolerans och intolerans?

En uppfattning som ibland hörs i den offentliga debatten, när frågan om tolerans eller intolerans förs på tal, är att barn och ung-

¹ Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond.

domar lär sig toleranta eller intoleranta etniska attityder från sina närstående, särskilt föräldrar. Men är det antagandet korrekt? I vilken utsträckning är barns och ungdomars tolerans eller intolerans påverkade av deras föräldrar? Eller är det kanske tvärtom, det vill säga att barn och ungdomar påverkar sina föräldrars attityder? Finns det några skyddsfaktorer mot föräldrarnas potentiella negativa inflytande på barnens attityder? Slutligen, hur viktig är familjens påverkan i jämförelse med andra sociala sammanhang, till exempel kompisar eller skola?

Det är frågor som besvaras i det här kapitlet. Kapitlet är uppdelat i fyra avsnitt. I det första avsnittet diskuteras teorier om föräldrarnas roll i utvecklingen av ungdomars tolerans och intolerans. Här presenteras också empiriska bevis för hur föräldrars och ungdomars attityder påverkar varandra. I det andra avsnittet diskuteras och undersöks faktorer som modererar, det vill säga ökar och minskar föräldrars inflytande på ungas etniska attityder. I det tredje avsnittet jämförs föräldrars inflytande med påverkan av andra sociala sammanhang som kompisar, vänner som tillhör andra grupper (det vill säga invandrarvänner), och skola. Kapitlet avslutas med slutsatser och praktiska konsekvenser.

Påverkar föräldrar sina barns tolerans och intolerans?

Inom den psykologiska forskningen aktualiseras ett flertal förklaringar till varför den sociala omgivningen hänger samman med utvecklingen av etniska attityder (till exempel tolerans eller intolerans mot invandrare). Två teorier är särskilt framträdande: *socialt* lärande-

och socialiseringsteorier (Allport, 1954; Grusec, 2011) som antar att föräldrar spelar en viktig roll i utvecklingen av tolerans och intolerans samt *socio-kognitiva utvecklingsteorier och teorier om social identitet* som förutsäger antingen inget föräldrainsflytande (Aboud, 1988; 2008; Harris, 2000) eller marginellt inflytande (Nesdale, 2004).

Socialt lärande- och socialiseringsteorier tillskriver etniska attityder till tidiga socialiseringsprocesser som påverkan av föräldrar, kamrater, skolan eller medierna (Smith & Mackie, 2007). Föräldrar beskrivs ofta som särskilt viktiga eftersom de är barns och ungas primära vårdgivare (Allport, 1954; Bandura, 1977; Grusec, 2011). De antas påverka barn och ungdomar på åtminstone två sätt. Å ena sidan är föräldrar förebilder för sina barn. Barn iakttar och imiterar sina föräldrar och internaliserar (det vill säga accepterar) föräldrarnas attityder för att få föräldrarnas omtanke och acceptans (Bretherton, Golby, & Cho, 1997; Stayton, Hogan & Ainsworth, 1971). Å andra sidan kan föräldrar genom att betona lydnad och auktoritet skapa en atmosfär som kan leda till att barnet får en hierarkisk syn på sociala relationer, där vissa individer har högre status än andra, vilket i sin tur lägger grund för fördomar. De senaste socialiseringsteorierna har emellertid kompletterat kunskapen om hur etniska attityder överförs mellan föräldrar och barn genom att understryka att det inte bara är föräldrarna som påverkar barnens etniska attityder utan att det också kan vara tvärt om, det vill säga att barnen påverkar sina föräldrar (Grusec, 2011; Sameroff, 2009).

Till skillnad från socialt lärande- och socialiseringsteorier påstår teorin om social identitet (Nesdale, 2004; Nesdale & Flessner, 2001) och socio-kognitiva teorier (Aboud, 1988; 2008) att sociala faktorer, däribland föräldrar, har en begränsad roll när det gäller barns

och ungas etniska attityder. De menar att barn identifierar sig med människor som liknar dem (in-gruppen) och att det leder till positiva attityder mot egna gruppmedlemmar och negativa uppfattningar om medlemmar från andra grupper (out-grupper) (Nesdale & Flesser, 2001). Kontentan av detta är att föräldrars socialisering har en obetydlig roll i utvecklingen av toleranta och intoleranta attityder. Vidare påpekar socio-kognitiva teorier att kognitiv mognad driver utvecklingen av barns och ungdomars attityder mot andra grupper (Aboud, 1988; 2008; Piaget & Weil, 1951). De menar att små barns kognitiva begränsningar (till exempel i informationsbehandling) gör att de är intoleranta oavsett föräldrarnas inflytande.

Teorierna visar alltså på motsatta åsikter om föräldrarnas roll i utvecklingen av attityder till andra grupper. Vad säger då den empiriska forskningen? Det enklaste sättet att undersöka vilken roll föräldrarna har i utvecklingen av barns och ungdomars etniska attityder är att visa korrelationer (det vill säga hur föräldrars och barns attityder hänger ihop vid en viss tidpunkt). Tidigare studier av samband mellan föräldrars och deras barns och ungas attityder visar olika resultat (Degner & Dalege, 2013). Vissa av de studier som har undersökt barn har visat att barnens och föräldrarnas intoleranta attityder hänger ihop (Katz, 2003; Mosher & Scodel, 1960), medan andra studier pekar på motsatsen (Aboud & Doyle, 1996; Towles-Schwen & Fazio, 2001). De få studier som däremot behandlar ungdomar fann signifikanta samband mellan föräldrars och ungdomars intolerans (Carlson & Iovini, 1985; O'Bryan, Fishbein & Ritchey, 2004).

Befintlig forskning ger alltså inget tydligt svar på vilken roll som föräldrarna har för barns och ungdomars etniska attityder. Förutom att tidigare studier har grundat sina slutsatser på ganska få individer

så baserar de sina slutsatser på korrelationer, det vill säga, relationen mellan två individers attityder vid en given tidpunkt. Det är ett svagt bevis för föräldrars påverkan på sina barn eftersom korrelationer inte ger svar på hur relationen mellan två faktorer ser ut över tid. Korrelationer gör det också svårt att svara på frågan om föräldrar *påverkar* barns attityder eftersom en korrelation lika väl kan vara resultatet av ungdomars inflytande på sina föräldrar (till exempel Pinquart & Silbereisen, 2004). För att ta reda på om föräldrar påverkar attityderna hos sina barn behöver vi visa att föräldrarnas attityder förutsäger förändringar i deras barns attityder. Det förutsätter data som följer samma individer över tid (longitudinell data).

Sammanfattningsvis ger resultaten från tidigare forskning inget tydligt svar på i vilken utsträckning föräldrarnas attityder förutsäger förändringar i deras barns attityder. För att med större säkerhet kunna säga vilka effekter föräldrarna har på sina barns attityder så behövs forskning som är baserad på data med fler individer och som följer samma ungdomar över tid (longitudinell design). Det är avsikten med den första studien.

Studie 1. Hur påverkar föräldrars och ungdomars tolerans och intolerans varandra?

Denna studie undersökte relationerna mellan föräldrars och ungdomars toleranta och intoleranta attityder till invandrare i ett representativt urval och från ett longitudinellt perspektiv (det vill säga över tid). Jag har framför allt testat om föräldrars toleranta och intoleranta attityder förutsäger förändringar i ungdomars tolerans och intolerans

samt om ungdomars toleranta och intoleranta attityder förutsäger förändringar i föräldrars tolerans och intolerans.

Material och metod

Datamaterialet består av 891 ungdomar (13–14 år gamla, 50 procent flickor) och deras föräldrar (Amnå, Ekström, Kerr & Stattin, 2010). På grund av att studiens syfte är att undersöka toleranta och intoleranta attityder mot invandrare har vi exkluderat deltagare med invandrarbakgrund (vars föräldrar är födda utanför Norden) (N = 199) från analyserna. Respondenterna var bosatta i den sjunde största staden i Sverige, vilken liknar det nationella genomsnittet för faktorer som befolkningstäthet, inkomstnivå och arbetslöshet.

Datamaterialet är insamlat vid två tillfällen (tillfälle 1 och tillfälle 2) med 2 års mellanrum (2010, 2012). Data har samlats in med hjälp av en enkätstudie som besvarades av ungdomarna under skoltid. Deltagarna informerades om att deltagandet var frivilligt och att deras svar inte meddelades till föräldrar, lärare eller någon annan. Varje klass fick en utbetalning på cirka 100 euro för att delta. Föräldrar fick sina frågeformulär och returkuvert per post. Totalt svarade 507 föräldrar.

Toleransen mättes med fem påståenden: 1) Invandrare ska ha samma rättigheter som dem som är födda i Sverige, 2) Att människor flyttar till Sverige är bra för den svenska ekonomin 3) Vi borde välkomna människor som flytt undan problem i de länder de kommer från 4) Vår kultur blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige, och 5) I framtiden kommer Sverige att vara ett land med

spännande möten mellan människor som kommer från olika delar av världen.

Intolerans mättes med tre påståenden: 1) Invandrare kommer ofta bara hit för att utnyttja välfärden i Sverige, 2) Invandrare tar ofta jobben från dem som är födda i Sverige och 3) Det händer alltför ofta att invandrare har seder och traditioner som inte passar in i det svenska samhället. Svarsskalan för samtliga påståenden var 1–4 (1 = Stämmer inte alls till 4 = Stämmer mycket bra). Medelvärdena för tolerans och intolerans för alla ungdomar vid tillfälle 1 var: tolerans = 2.67, intolerans = 2.21. Medelvärdena för tolerans och intolerans för alla föräldrar vid tillfälle 1 var: tolerans = 2.94, intolerans = 2.08.

För att analysera föräldrars och ungdomars inflytande på varandras attityder användes så kallad strukturell ekvationsmodellering. Till skillnad från korrelationer, som visar hur starkt föräldrars och ungdomars attityder är relaterade till varandra, kan strukturell ekvationsmodellering visa om föräldrarnas attityder förutsäger förändringar i ungdomars attityder över tid (det vill säga från tillfälle 1 till tillfälle 2) och vice versa, det vill säga om ungdomarnas attityder förutsäger förändringar i föräldrarnas attityder över tid. Detta är ett starkare bevis på det faktiska inflytandet än korrelationer. Måttet på inflytande i strukturell ekvationsmodellering är mellan 0 och 1. Ett resultat nära noll tyder på svag eller ingen påverkan alls och koefficient nära 1 tyder på stark påverkan. Inom psykologin anses ett resultat runt .20 tyda på måttlig påverkan och resultat runt .50 tyda på stark påverkan.

Figur 1 visar en modell som byggdes för att undersöka förhållandet mellan föräldrars och ungdomars etniska attityder (det vill säga tolerans och intolerans mot invandrare). I modellen ingår utvecklingen av ungdomars attitydförändring från tillfälle 1 till tillfälle 2 vilket

visas i den gröna linjen. Utvecklingen av föräldrars attitydförändring från tillfälle 1 till tillfälle 2 visas i den blå linjen. Vidare visas föräldrainflytande på ungdomars attityd i den röda linjen och ungdomars inflytande på föräldrars attityder visas i den gula linjen. Slutligen, korrelationer mellan föräldrars och ungdomars attityder visas i den svarta linjen. Värdet av den röda linjen visar hur starkt föräldrars attityd påverkar ungdomars attityd. Värdet av den gula linjen visar hur starkt ungdomars attityder påverkade föräldrarnas attityder.

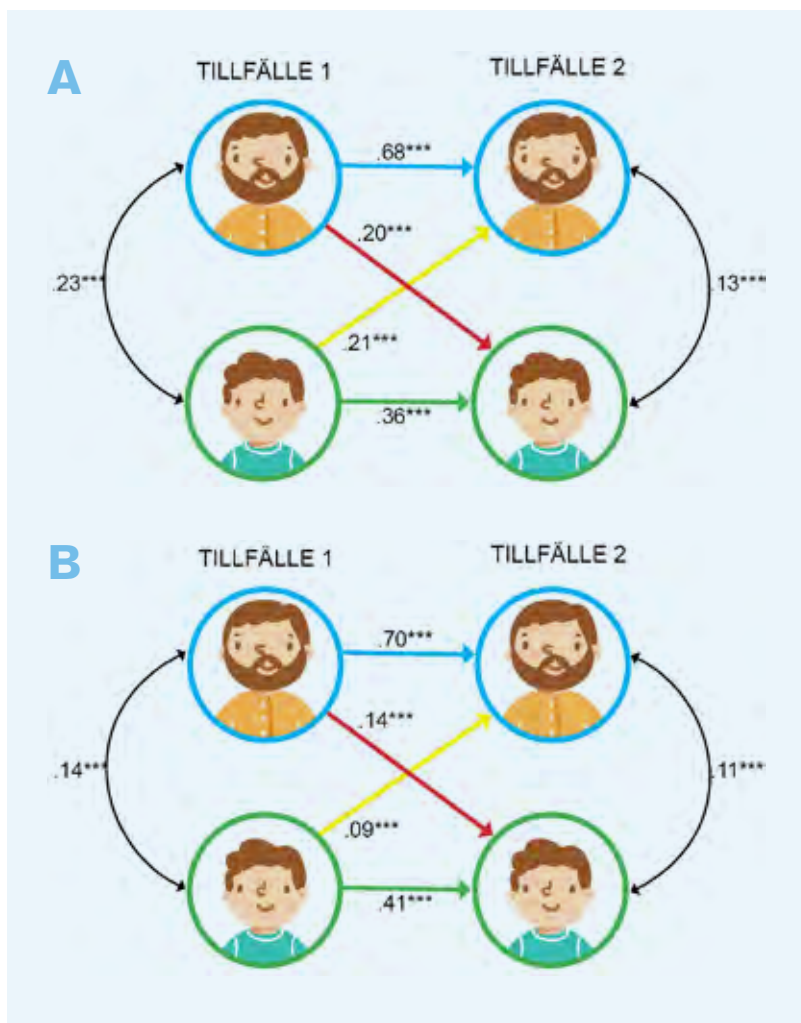
Resultat

Figur 1 visar alla resultat från (A) modellen av föräldrainflytande på ungdomarnas tolerans och ungdomars inflytande på föräldrarnas tolerans samt (B) modell av föräldrainflytande på ungdomarnas intolerans och ungdomars inflytande på föräldrarnas intolerans.

Modell (A) visar att föräldrars tolerans förutsade förändringar i ungdomars tolerans (röd linje) och att ungdomars tolerans förutsade förändringar i föräldrars tolerans (gul linje).

Modell (B) visar att föräldrars intolerans förutsade förändringar i ungdomars intolerans (röd linje) och att ungdomars intolerans förutsade förändringar i föräldrars intolerans (gul linje).

Resultaten visar att föräldrars attityder mot invandrare förutsade förändringar över tid i ungdomars tolerans och intolerans. Det betyder alltså att föräldrar överför en del av sin tolerans och intolerans till sina barn, med andra ord, att de har inflytande över utvecklingen av ungdomars toleranta och intoleranta attityder. Dessa resultat ger starkt stöd till de teorier som tyder på föräldrarnas attityder som en av källorna till barns tolerans och intolerans (Allport, 1954; Bandura,

FIGUR 1. Resultat från 2 modeller av föräldrar–barn transmission av (A) Tolerans och (B) Intolerans. Röd linje = föräldrars påverkan på ungdomar. Gul linje = ungdomars påverkan på föräldrar. Signifikans ***

1977; Grusec, 2011). Resultaten av denna longitudinella studie visar också att föräldrars påverkan på ungdomars attityder är liknande i styrka jämfört med resultat från tidigare korrelationsstudier som tyder på litet till måttligt föräldrainflytande (Degner & Dalege, 2013).

Dessutom visade resultaten att ungdomars attityder mot in-vandrare förutspådde förändringar över tid i föräldrars tolerans och intolerans, och att ungdomars och föräldrars effekter var av samma styrka. Det betyder alltså att ungdomar påverkade sina föräldrars tolerans och intolerans. Det ligger i linje med de teorier som pekar på att ungdomar kan påverka sin omgivning (Grusec, 2011; Sameroff, 2009). Vi bör således vara försiktiga med att tolka korrelationer som ett bevis på föräldrainflytande eftersom de även speglar ungdomars effekt på sina föräldrar.

Finns det sätt att minska föräldrars negativa inflytande på sina barns attityder?

En förklaring till att vissa tidigare studier inte har konstaterat några effekter av föräldrainflytande kan tyda på att forskarna har förbisett moderatorer, det vill säga faktorer som ökar eller *minskar* föräldrainflytandet. Om vi kan identifiera dessa faktorer skulle det kunna hjälpa oss att hitta sätt att minska eller förhindra föräldrars (negativa) påverkan på barns attityder.

Det finns teorier som pekar på att ett stödjande föräldraskap, det vill säga där föräldrarna tar hand om barns emotionella och relationella behov, skulle kunna öka föräldrainflytandet. Det betyder att föräldrar som är stödjande skulle ha mer inflytande på ungdomars toleranta och intoleranta attityder. Detta är en bärande tanke i den

så kallade anknytnings teorin, som hävdar att barn är mer villiga att identifiera sig med föräldrar och internalisera (det vill säga acceptera) deras förväntningar om föräldrarna är stödjande (Bretherton, et al., 1997). Likaså menar forskare som Allport (1954) och Grusec & Goodnow (1994) att barn antar föräldrars attityder i den mån barnen önskar acceptans från sina föräldrar, något som bekräftas i empirisk forskning som mäter föräldrars och barns attityder vid ett tillfälle (Sinclair, Dunn & Lowery, 2005).

På motsatt sätt finns det också faktorer som kan minska ett negativt föräldrainsflytande. Enligt teorin om mellangruppskontakt kan mellangruppsvänner (till exempel invandrarvänner) minska intolerans (Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2006). Vänskap med medlemmar av etniska minoritetsgrupper (till exempel invandrare) kan öka förmågan att se saker ur deras perspektiv, minska ångest inför det okända och öka empati för de grupperna, vilket i sin tur kan minska intolerans. Följaktligen visar forskning att korrelationerna mellan föräldrars och ungdomars intolerans är mindre för ungdomar som har invandrarvänner (Dhont & van Hiel, 2012; Edmonds & Killen, 2009), vilket tyder på att sådan vänskap kan minska ett negativt inflytande från föräldrar.

Med tanke på dessa teorier och forskningsresultat behöver vi undersöka longitudinellt om föräldrars stöd och ungdomars vänskap med personer med invandrarbakgrund skulle moderera (öka eller minska) föräldrainsflytande på ungdomarnas attityder. Dessa var målen för den andra studien.

Studie 2. Finns det sätt att minska eller öka föräldrars inflytande på sina barns attityder?

Den här studien undersökte om påverkan av föräldrarnas intolerans på ungdomarnas intolerans var *starkare* när föräldrar var stödjande, och om den var *svagare* när ungdomar hade invandrarvännen.

Material och metod

Det empiriska datamaterialet och måtten på tolerans och intolerans är identiska med de som användes för att undersöka relationen mellan föräldrar och deras barn (se ovan Studie 1). Utöver detta har mått på stödjande föräldraskap och mellangruppsvänskap inkluderats. För att mäta *stödjande föräldraskap* användes fem påståenden som mätte i vilken utsträckning ungdomarna upplevde att föräldrarna ger dem stöd. Ungdomarna fick svara på följande påståenden: 1) Jag vet att min mamma/pappa finns där när jag behöver dem, 2) Jag delar gärna med mig av mina privata tankar och känslor till min mamma/pappa, 3) Jag känner att jag kan pröva nya saker eftersom jag vet att min mamma/pappa stöttar mig, 4) När jag är arg, ledsen eller orolig får min mamma/pappa mig att känna mig bättre och 5) Min mamma/pappa uppmuntrar mig till att förverkliga mina drömmar. Svarsskalan för samtliga påståenden var från 1 till 7 (1 = Stämmer inte alls till 7 = Stämmer väldigt bra). Medelvärdet för stödjande föräldraskap var 5.39.

För att mäta *mellangruppsvänskap* fick ungdomarna identifiera upp till åtta av sina bästa vänner i skolan. De ungdomar som nominerade åtminstone en vän som var invandrare (det vill säga båda föräldrarna var födda utanför Norden) angavs som ”ungdomar som har invand-

rarvänner” och de som inte nominerade någon invandrarvän angavs som ”ungdomar som inte har några invandrarvänner”. 33 procent av ungdomarna nominerade åtminstone en invandrarvän.

I likhet med den första studien användes strukturell ekvationsmodellering för att analysera moderatorer, det vill säga faktorer som ökar eller minskar föräldrainsflytandet. Först kontrollerades om ett stödjande föräldraskap ökade föräldrarnas inflytande på ungdomarnas intolerans. Det innebär att jag kontrollerade om styrkan på föräldrainsflytandet skilde sig mellan ungdomar med stödjande föräldrar och ungdomar med icke-stödjande föräldrar. Sedan kontrollerades om invandrarvänskap skulle minska föräldrainsflytandet på ungdomars intolerans. Det innebär att jag kontrollerade om styrkan på föräldrainsflytande skilde sig mellan ungdomar med vänner som var invandrare och ungdomar utan invandrarvänner.

Resultat

Resultatet visade att för ungdomar med stödjande föräldrar påverkade föräldrars intolerans ungdomars intolerans (.27, signifikant). Däremot för ungdomar med icke-stödjande föräldrar hade föräldrars intolerans ingen effekt på ungdomars intolerans (.01, ej signifikant).

Resultatet visade också att för ungdomar med invandrarvänner påverkade inte föräldrars intolerans ungdomars intolerans (.07, ej signifikant) men för ungdomar utan invandrarvänner påverkade föräldrars intolerans ungdomars intolerans (.18, signifikant).

Resultaten visar att föräldrarnas intolerans gjorde ungdomarna mer intoleranta när de såg sina föräldrar som stödjande. När föräldrarna var icke-stödjande påverkade inte föräldrars attityder ungd-

mars attityder. Dessa resultat tyder starkt på att stödjande föräldraskap kan öka föräldrarnas negativa inverkan på ungdomars attityder mot invandrare, under förutsättning att föräldrarna hyser intoleranta attityder.

Resultaten visar också att ungdomar med invandrarväänner påverkades mindre av föräldrars intolerans än ungdomar utan invandrarväänner. Dessa resultat tyder på: att ha invandrarvänskap kan minska föräldrarnas negativa inverkan på ungdomars attityder mot invandrare.

Dessa resultat ger starka bevis för teorierna som föreslog att stödjande föräldrar motiverar sina barn att behaga föräldrarna och acceptera deras attityder (Allport, 1954; Bretherton, Golby & Cho 1997; Grusec & Goodnow, 1994). Dessa resultat ger också ett starkt stöd för tidigare studier som föreslog att mellangruppsvänskap (det vill säga vänskap med personer med invandrarbakgrund), kan minska föräldrainflytandet på ungdomars attityder (Dhont & van Hiel, 2012).

Vilka är effekterna av föräldrar, kamrater, mellangruppsväänner och klassrumsklimat?

Föräldrarna är inte den enda faktorn som påverkar barns och ungdomars attityder. I själva verket finns stort utrymme för influenser från andra sociala sammanhang. Psykologiska teorier har föreslagit att dessa sammanhang kan vara till exempel kamraters attityder, klassrumsklimat och mellangruppsvänskap (Allport, 1954; Grusec, 2011; Pettigrew & Tropp, 2006).

I likhet med effekterna av föräldrars attityder har effekterna av kamraters attityder förklarats av social inläring och socialisering. Barn och ungdomar lär sig attityder genom observation och imitation av *kamrater* för att få deras acceptans (Allport, 1954; Bandura, 1977; Grusec, 2011). Även påverkan av *klassrumsklimat* har förklarats i termer av social inläringsteori. Klassrummet har liknats vid ett litet samhälle där reglerna för sociala interaktioner är inlärd. Ett demokratiskt klassrumsklimat som kännetecknas av att vara öppet och som betonar rättvisa, samarbete och respekt för andras åsikter kan främja tolerans och tvärtom. Påverkan av *mellangruppsvänskap* (till exempel invandrarvänner) har förklarats i ljuset av mellangruppskontaktteori (Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2006). Vänskap med medlemmar av etniska minoritetsgrupper (till exempel invandrare) ökar förmågan att se saker ur deras perspektiv, minskar ångest inför det okända och ökar empatin för de grupperna, vilket i sin tur kan minska intolerans (Pettigrew & Tropp, 2006).

Forskning ger stöd för dessa teorier. När det gäller kamrater har en longitudinell studie av van Zalk, Kerr, van Zalk och Stattin (2013) och experimentella studier av Blanchard, Crandall, Brigham och Vaughn (1994) liksom av Sinclair, Lowery, Hardin och Colangelo (2005) visat effekterna av kamraters invandrarfientliga attityder på ungdomars intoleranta attityder. Dessa studier visade att kamraters invandrarfientliga attityder påverkade utvecklingen av ungdomars intoleranta attityder. När det gäller demokratiskt klassrumsklimat har studier visat att ungdomar som upplever ett öppet och inkluderande hem- eller klassrumsklimat har mer toleranta attityder (Gniewosz & Noack, 2008; Miklikowska & Hurme, 2011). Därutöver har forskning upprepade gånger funnit att mellangruppsvänskap

är positivt relaterat till tolerans (Davies, Tropp, Aron, Pettigrew & Wright, 2011; Pettigrew & Tropp, 2006). Det betyder att individer med vänner från andra etniska grupper (till exempel invandrare) är mer toleranta.

Tyvärr har tidigare forskning endast studerat ett socialiserings-sammanhang i taget (till exempel bara föräldrar eller bara vänner). Därför vet vi inte hur starkt inflytande föräldrar har på barns och ungas etniska attityder jämfört med influenser från kamrater, mellangruppsvänner eller ett demokratiskt klassrumsklimat. Teorier tyder på att en varaktig och nära relation med föräldrarna kan ha större påverkan på ungdomars attityder än mindre stabila eller valfria relationer med vänner och kolleger (Allport, 1954; Grusec, 2011). Men empiriska studier saknas. Mot den bakgrunden ska jag i den tredje och sista studien jämföra vilken effekt föräldrar, kamrater, mellangruppsvänner och klassrumsklimat har på utvecklingen av ungdomars tolerans mot invandrare.

Studie 3. Vilka är effekterna av föräldrar, kamrater, mellangruppsvänner och klassrumsklimat?

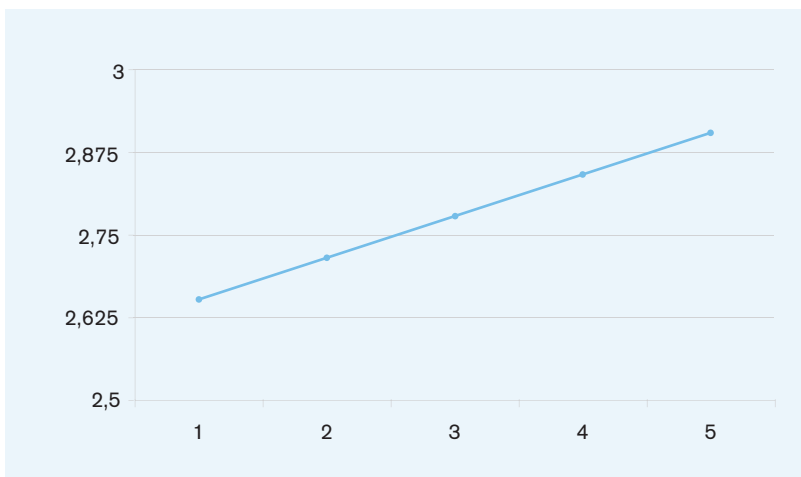
Studie 3 jämförde influenser av föräldrars tolerans, kamraters tolerans, mellangruppsvänskap (det vill säga vänskap med personer med invandrarbakgrund) och klassrumsklimat på utvecklingen av ungdomars tolerans mot invandrare.

Material och metod

Det empiriska datamaterialet och måtten på tolerans och intolerans är identiska med de som användes för de två tidigare studierna (se ovan). Men till skillnad från den första studien användes här fem insamlingstillfällen för att undersöka om toleransen ökar eller minskar i tonåren, och för att jämföra de långsiktiga effekterna av föräldrar, kolleger, mellangruppsvänskap och klassrumsklimat. Empiriska data samlades in under åren 2010–2014. De ungdomar som deltog i studien var 13 år gamla vid tillfälle 1 (2010) och 17 år gamla vid tillfälle 5 (2014).

För att identifiera ungdomars kamrater skrev ungdomarna ned namnen på upp till åtta bästa vänner i skolan. 96 procent av ungdomarna nominerade åtminstone en vän. Namnet på den första nominerade vännen matchades med hens nivå av tolerans. Mellangruppsvänner innebär att ungdomarna nominerade åtminstone en vän med invandrarbakgrund (vars föräldrar var födda utanför Norden). Trettiofyra ungdomar nominerade åtminstone en mellangruppsvän. Klassrumsklimat mättes med fyra påståenden: 1) Vi hjälper varandra i min klass, 2) Vi tycker om att göra saker tillsammans i min klass, 3) Jag känner mig ensam och utanför i min klass och 4) Vi är snälla mot varandra i min klass. Svarsskalan för samtliga påståenden var 1–4, från ”stämmer inte alls” till ”stämmer mycket bra”.

För att testa om ungdomars tolerans ökar eller minskar och för att jämföra effekterna av föräldrars tolerans, kompisars tolerans, mellangruppsvänskap och klassrumsklimat på utvecklingen av ungdomars tolerans användes en statistisk metod som kallas utvecklingsmodeller. Utvecklingsmodeller kan visa hur ungdomars tolerans och intolerans såg ut vid tillfälle 1 (*startnivå*), det vill säga när ungdomarna var 13 år

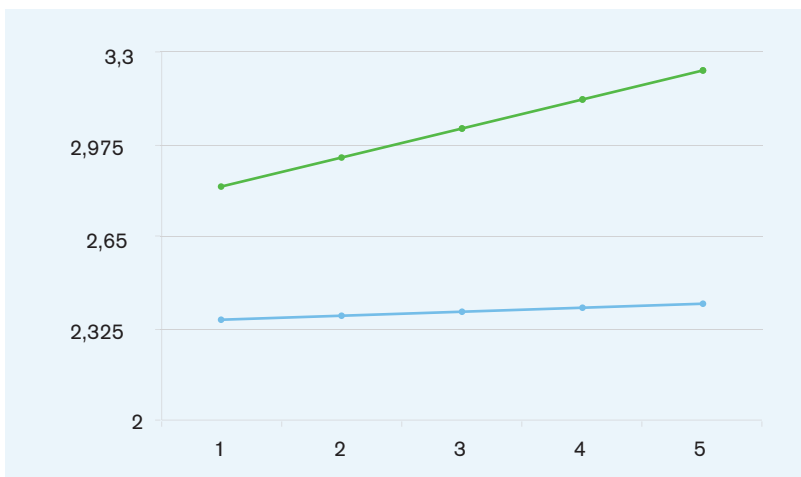

FIGUR 2. Startnivå och förändring i ungdomars tolerans mellan 13 och 17 års ålder.

gamla, och hur toleransen förändrades över 5 år (*förändring*). De kan också identifiera vilken effekt föräldrar, kamrater, mellangrupper och klassrumsklimat hade både på startnivån och på förändringen av ungdomars tolerans och intolerans under 5 år.

Resultat

I figur 2 redovisas hur ungdomars tolerans utvecklas över tid från tillfälle 1 (ungdomar 13 år gamla) till tillfälle 5 (ungdomar 17 år gamla). Resultaten från utvecklingsmodellerna visade att ungdomarna börjar med ett medelvärde på tolerans *Startnivå* = 2.65 (signifikant) och att medelvärdena sedan ökar mellan tillfälle 1 och tillfälle 5, *Förändring* = 0.06 (signifikant).

FIGUR 3. Utvecklingen av ungdomarnas tolerans mellan åldrarna 13 och 17. Ungdomar med mycket toleranta föräldrar (grön linje), ungdomar med föräldrar med låg tolerans (blå linje).

Vidare visade resultatet att såväl föräldrarnas tolerans, kamraters tolerans, mellangruppsvänskap och klassrumsklimat påverkade startnivån av ungdomars tolerans (föräldrars påverkan på startnivå = .19, signifikant; kamraters påverkan på startnivå = .17, signifikant; mellangruppsvänskap påverkan på startnivå = .14, signifikant; klassrumsklimats påverkan på startnivå = .17, signifikant). Däremot, visade resultatet att endast föräldrarnas tolerans påverkade *förändringen* av ungdomarnas tolerans (föräldrars påverkan på *förändring* = .05, signifikant). Kamraters tolerans, klassrumsklimat och mellangruppsvänskap påverkade inte förändringen av ungdomars tolerans under den period som studerats.

I figur 3 illustreras påverkan av föräldrarnas tolerans på utvecklingen av ungdomarnas tolerans. Den visar hur olikt toleransen utvecklas för ungdomar som har toleranta föräldrar och för ungdomar med föräldrar som har låg tolerans. Ungdomar med föräldrar som har låg tolerans (blå linje) börjar med lägre *startnivå* av tolerans vid en ålder av 13 och ökar långsammare mellan åldrarna 13 och 17 än ungdomar vars föräldrar är mycket toleranta (röd linje).

Resultaten visar således att ungdomars genomsnittliga tolerans ökar mellan åldrarna 13 och 17 vilket stämmer överens med tidigare studier som visar att ungdomar blir mer toleranta med åldern (Owen & Dennis, 1987; Lundberg & Abdelzadeh i denna antologi). Samtidigt visar resultaten att alla sociala sammanhang (föräldrarnas attityder, kamraters attityder, vänskap med invandrare och klassrumsklimat) påverkade *startnivån* av ungdomars tolerans vid en ålder av 13 år. Emellertid, endast föräldrars tolerans påverkade *förändring* i ungdomars tolerans mellan åldrarna 13 och 17. Ungdomar med mycket toleranta föräldrar hade högre toleransnivå vid starten (13 år) och ökade i tolerans betydligt mer än ungdomar vars föräldrar hade låg tolerans.

Dessa resultat tyder på vikten av alla sociala sammanhang för *nivån* av ungdomars tolerans, men de betonar vikten av föräldrars tolerans för *förändring* i ungdomars tolerans under tonåren. Ungdomar med mycket toleranta föräldrar ökar i toleransen mer än ungdomar med icke toleranta föräldrar.

Sammanfattning av resultat, diskussion och slutsatser

Det här kapitlet har presenterat tre empiriska studier som från olika perspektiv analyserat vilken roll föräldrarna har för ungas etniska attityder, det vill säga tolerans och intolerans mot invandrare. Tre frågor restes inledningsvis: 1) Hur påverkar föräldrars och ungdomars tolerans och intolerans varandra? 2) Finns det sätt att minska eller öka föräldrars inflytande på sina barns attityder? 3) Vilka är effekterna av föräldrar, kamrater, mellangruppsvänner och klassrumsklimat? För att besvara dessa frågor togs empirisk utgångspunkt i en longitudinell databas som följt samma ungdomar utan invandrabakgrund (vars föräldrar är födda inom Norden) över tid. Tre empiriska studier har genomförts som besvarar frågorna.

Resultatet från den första studien gav starkt stöd för att föräldrar överför en del av sin tolerans och intolerans till sina tonåriga barn. Tidigare forskning var baserad på korrelationer mellan föräldrars och ungdomars toleranta och intoleranta attityder. Det gjorde det svårt att dra några slutsatser om föräldrars roll i attitydutvecklingen över tid. Resultatet från den här studien visade att föräldrars attityder mot invandrare påverkade utvecklingen av ungdomars toleranta och intoleranta attityder över tid. Den visade också att ungdomar påverkade sina föräldrars attityder över tid. Vi bör således vara försiktiga med att tolka korrelationer mellan föräldrars och ungdomars attityder som ett bevis på att endast föräldrar har inflytande på sina barn, eftersom de även speglar ungdomars effekt på sina föräldrar. Det ligger i linje med de teorier som pekar på att ungdomar kan påverka sin omgivning (Grusec, 2011; Sameroff, 2009).

Resultatet från den andra studien visade att stödjande föräldraskap (det vill säga ett föräldraskap som tar hand om barns emotionella och relationella behov) ökade föräldrarnas negativa inverkan på ungdomars attityder mot invandrare, under förutsättning att föräldrarna själva var intoleranta. Vidare konstaterades att mellangruppsvänskap (det vill säga vänskap med personer med invandrarbakgrund) minskade föräldrarnas negativa inverkan på ungdomars attityder mot invandrare. Det betyder alltså att föräldrar överför mer intolerans på sina barn om föräldrarna är stödjande och om ungdomarna inte har invandrarvänner, under förutsättning att föräldrarna själva var intoleranta.

Slutligen visade resultatet av den tredje studien att ungdomars tolerans ökade mellan åldrarna 13 och 17 år. Studien visade att sociala sammanhang (det vill säga föräldrars tolerans, kompisars tolerans, mellangruppsvänskap och klassrumsklimat) påverkade nivån av ungdomars tolerans i början av tonåren. Emellertid, endast föräldrars tolerans påverkade förändringen av ungdomars tolerans över tid. Det betyder att ungdomar med toleranta föräldrar är mer toleranta i början av tonåren och att de därefter ökar i tolerans snabbare än ungdomar med icke toleranta föräldrar.

Sammantaget pekar dessa studier på betydelsen av socialisering i familjen för ungdomars utveckling av tolerans och intolerans mot invandrare. Föräldrars toleranta åsikter ökar ungdomars tolerans och föräldrars intoleranta attityder ökar ungdomars intolerans. Ungdomar påverkar också sina föräldrars attityder mot invandrare. Allt som allt betyder detta att om vi vill främja utvecklingen av ungdomars tolerans bör vi försöka påverka de åsikter om invandrare som utbyts i hemmet. Vi kan också motverka föräldrars negativa påverkan på

ungdomars attityder genom att skapa möjligheter för vänskap mellan ungdomar med olika etniska bakgrunder eftersom det kan vara ett skydd mot ett negativt föräldrainflytande.

11. Vänners roll för framväxten av ungdomars tolerans gentemot invandrare¹

Viktor Dahl

Inledning

Vårt svenska samhälle har en alltmer etniskt blandad och mångkulturell sammansättning. Detta för med sig utmaningar. En utmaning är ökande fördomar och intoleranta attityder gentemot människor med utländsk bakgrund. Exempelvis kunde man i Europaparlamentsvalet 2014 notera ett ökat stöd för extrema partier på högerkanten vilka tydligt driver en politik mot invandring och tolerans (Mudde, 2013). Mot den bakgrunden finns det all anledning att rikta blickarna mot förhållanden som kan minska fördomsfulla och intoleranta attityder och istället främja tolerans. Det här kapitlet kommer därför att utforska vänners roll för framväxten av ungdomars tolerans gentemot invandrare.

¹ Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond

Tolerans

Toleransbegreppet är ett omstritt koncept. I forskningen har flera olika definitioner använts genom åren (för en överblick av teoretiska perspektiv på toleransbegreppet hänvisas läsare till Arensmeier i denna antologi). Enligt en konceptuell idé kan toleransbegreppet ordnas i tre olika beståndsdelar: en kognitiv, en utvärderande och en politisk komponent (Côté & Erickson, 2009). Den kognitiva komponenten handlar om att inse existensen av diskrimineringsproblem, den utvärderande om känslan av att minoriteter är värdefulla och bör förekomma i samhället och den politiska komponenten om att välkomna fler invandrare samt understödja minoriteter. Att medborgare tolererar idéer och gruppintressen mot vilka de kanske annars opponerar sig ses i allmänhet som en tillgång för våra demokratiska samhällen (Dahl, 1998; Gibson, 1992; Orlenius, 2008; Sullivan & Transue, 1999). Med Gibsons och kollegers egna ord: "[...] en demokratisk medborgare tror på individuell frihet och är politiskt tolerant [...]" (Gibson, Duch, & Tedin, 1992, s. 332) [min översättning].

Vidare ska en tolerant attityd förstås som "en villighet att tolerera eller acceptera personer eller vissa grupper samt deras grundläggande värderingar och beteenden med avseende på samexistens (även om de [grundläggande värderingarna och beteendena] är helt annorlunda än ens egna)" (Kirchner, Freitag, & Rapp, 2011, s. 205). Freitag och Rapp förklarar ytterligare (2015, s. 368 [min översättning]): "Det finns ett flertal mål för och sätt att utöva tolerans: Till exempel kan man vara tolerant mot grupper, aktioner och värderingar."

Syfte och disposition

Syftet med det här kapitlet är att undersöka vänners roll för hur unga människor utvecklar toleranta attityder gentemot invandrare.

Kapitlet är uppdelat i fem avsnitt. Efter denna inledning beskrivs vikten av vänner för framväxten av politiska attityder som till exempel tolerans. Därefter följer ett avsnitt som redogör för det material, den metod och de statistiska analyser som används. Sedan presenteras resultaten från analyserna som detta kapitel bygger på. Slutligen, i den sista delen, sammanfattas och diskuteras resultaten.

Det sociala nätverket

Vänners inflytande

Många olika faktorer ligger till grund för hur och varför politiska värderingar och attityder utvecklas hos unga människor. Tidigare forskning visar att ungdomar med största sannolikhet påverkas av sin omgivning; föräldrar, skola, föreningsliv och vänner framhålls ofta som viktiga för hur och varför specifika politiska attityder utvecklas (Amnå, Ekström, Kerr & Stattin, 2009). Därutöver stimulerar sannolikt vissa individer sin egen utveckling av toleranta attityder mer än andra (McDevitt, 2006; Strömbäck & Shehata, 2010). Oftast är det förmodligen en kombination av den enskilda individens inre drivkraft samt hennes omgivning som ligger till grund för hur och varför en ung människa utvecklar toleranta attityder.

Som ovan nämnts kommer detta kapitel att fokusera på vänners inflytande över hur unga människor utvecklar toleranta attityder

gentemot invandrare. Ungdomsåren brukar framhållas som en tid då vänner blir en allt viktigare källa för ungdomars politiska preferenser (Buhrmester & Furman, 1987; Coleman, 1961). Forskning visar till exempel att den tid som används för att samtala med vänner ökar i ungdomsåren (Berndt, 1982).

Ett vanligt tillvägagångssätt för att undersöka hur viktiga vänner är för framväxten av politiska värderingar och attityder är att studera i vilken utsträckning vänner liknar varandra avseende en viss egenskap, till exempel tolerans. Tanken är att i de fall då vänner uppvisar liknande nivåer av tolerans finns det skäl att tro att dessa likheter bildats i de interaktioner som vänner vanligen har med varandra. Tidigare forskning om vänners inflytande har ofta, framför allt av praktiska och kostnadsrelaterade skäl, undersökt i vilken utsträckning som endast två vänner påverkar varandras politiska preferenser (se exempelvis Tedin, 1980; Kuhn, 2004). Men då de flesta ungdomar har mer än en vän är det mer adekvat för en analys, som försöker förstå om och hur vänner påverkar på vilket sätt ungdomar utvecklar toleranta attityder gentemot invandrare, att studera det sociala nätverk av vänner som de flesta ungdomar har. På så sätt fångar man också den dynamik som finns i sociala relationer; till exempel skaffar ju ungdomar nya vänner ibland eller tappar kontakten med andra vänner, medan viss vänskap består över tid. Hur denna dynamik i vänskapsrelationer inverkar på framväxten av politiska preferenser som till exempel tolerans fångas i en social nätverksanalys som den i detta kapitel.

En idé om hur ungdomar kan utveckla toleranta attityder gentemot invandrare är inflytandehypotesen. Enligt denna hypotes skapas människors toleranta attityder som ett resultat av påverkan från andra människor (Côté & Erickson, 2009). Olika anledningar

kan ligga bakom varför en sådan påverkan lyckas: anpassning till en social norm, en vilja att efterlikna någon (kanske en förebild), eller då människor försöker förstärka varandras attityder och beteenden (Kandel, 1978; Savin-Williams & Berndt, 1990). För att pröva denna hypotes studeras i vilken utsträckning en individ över tid blir mer lik sina vänner vad gäller till exempel tolerans. Om en sådan överensstämmelse ökar över tid tänker man sig att det kan förklaras som vänners inflytande (e.g., van Zalk, Kerr, van Zalk, Stattin, 2013). Sammanfattningsvis är huvudargumentet i inflytandehypotesen att andra människors inflytande kan förklara varför en ung människa blir mer (eller mindre) tolerant gentemot invandrare.

Vid studier av sådana effekter som kan komma från vänners inflytande, är det av avgörande betydelse att samtidigt beakta och kontrollera för vad som kallas selektionseffekter. Detta för att jämte det inflytande som kan resultera i att vänner visar liknande nivåer av tolerans finns det en alternativhypotes som hävdar att anledningen till likheter som vänner ofta uppvisar är en vilja hos människor att umgås och interagera med likasinnade (för en översiktsartikel, se exempelvis McPherson, Smith-Lovin, & Cook, 2001). Forskning har också visat att vi människor tenderar att finna nya vänner bland dem som har liknande värderingar, attityder, beteenden som vi själva (Berger & Calabrese, 1975; Byrne & Nelson, 1965; Lazarsfeld & Merton, 1954). Med andra ord, att vänner uppvisar likheter vad gäller egenskaper som till exempel tolerans är en effekt av selektion; människor söker sig till andra som hyser och uttrycker liknande åsikter och preferenser som de själva. Olika teorier och antaganden ligger bakom selektion som process. De som framhåller vikten av selektionseffekter menar till exempel att en anledning till varför människor väljer att

umgås med likasinnade är att likhet ger förutsägbarhet vilket i sin tur underlättar kommunikation (Berger & Calabrese, 1975). En tanke är att då människor har snarlika åsikter försvinner viss osäkerhet och det gör att samtal och dylikt blir enklare. En annan är att människor tenderar att söka liknande sällskap för att med likheter förstärks åsikter och uppfattningar, och då människor känner att deras åsikter uppmärksammas mår de också bättre (Clore & Byrne, 1974). Sammanfattningsvis bör en studie, som försöker förstå hur vänner påverkar varandras tolerans, inte bara studera inflytandeprocesser utan också selektionsprocesser.

Vid studier av inflytande- och selektionsprocesser är syftet att särskilja de två processerna. På så sätt kan man förstå i vilken utsträckning som vänners likheter avseende en viss egenskap kan härledas till inflytande, selektion eller till hur en kombination av de båda ser ut. För ett sådant förfarande krävs en simultan analys som därigenom också kan separera potentiella inflytande- och selektionseffekter från varandra. I dagsläget finns bara ett fåtal studier av tolerans vars avsikt varit att undersöka just dessa processer samtidigt. En anledning till detta är att en korrekt analys av dessa inflytande- och selektionshypoteser kräver longitudinella data (en av de få som finns är van Zalk, et al., 2013).

Inflytandehypotesen som kommer att studeras i detta kapitel är följande: Ungdomar med vänner, vilka i genomsnitt är mer toleranta gentemot invandrare än andras vänner, kommer också de – genom att dessa ungdomar anammar och förstärker sina vänners inställning gentemot invandrare – att över tid utveckla mer toleranta attityder gentemot invandrare.

Alternativhypotesen gör gällande att potentiella likheter som ungdomar uppvisar i tolerans gentemot invandrare beror på selektion: ungdomarna skaffar vänner med samma åsikter om invandrare som de själva. De som, till exempel, uppvisar en väldigt tolerant attityd gentemot invandrare har funnit likasinnade som också de är väldigt toleranta gentemot invandrare.

Tillvägagångssätt: Material och metod

Precis som i kapitlet Utvecklingen av tolerans bland unga i denna antologi baseras resultaten i detta kapitel på data insamlade i den longitudinella enkätstudien Du och samhället (Amnå, et al., 2009). För övergripande information om dessa data hänvisas läsare därför till ovan nämnda kapitel. I detta kapitel om vänner roll har data från endast de två yngsta kohorterna använts. De tre första tidpunkterna av datainsamlingen används, det vill säga då studiedeltagarna i Kohort 1 var 13, 14 och 15 år respektive 16, 17 och 18 år i Kohort 2.

Som ovan nämnts är det rimligt att anta att människor kan vara toleranta på olika sätt och att toleranta attityder kan förekomma gentemot aktioner och värderingar såväl som mot grupper i samhället. I detta kapitel studeras tolerans gentemot en specifik grupp, nämligen invandrare. Kapitlet kommer också att följa det resonemang som antar att toleranta attityder (gentemot invandrare) är baserade på en abstrakt förståelse där alla människor är lika mycket värda (van Zalk, et al., 2013). Icke-tolerans och xenofobi har å sin sida ursprung i känslor baserade på irrationella tankar och rädsla (Côté & Erickson, 2009; Hjern, 2005; Paluck & Green, 2009). En tolerant attityd kan

alltså anses ligga på en annan dimension än icke-tolerans, främlingsfientliga åsikter och xenofobi.

Som mått på tolerans gentemot invandrare används i detta kapitel ett index bestående av ungdomarnas svar på fyra påståenden. Först introducerades avsnittet i enkäten som handlade om tolerans med: "Hur ser Du på personer som har flyttat hit från andra länder?" varpå studiedeltagarna ombads ta ställning (1 – stämmer inte alls, 2 – stämmer inte så bra, 3 – stämmer ganska bra, 4 – stämmer mycket bra) till följande påståenden: "Vår kultur blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige," "I framtiden kommer Sverige att vara ett land med spännande möten mellan människor som kommer från olika delar av världen," "Att människor flyttar till Sverige är bra för den svenska ekonomin," samt "Vi borde välkomna människor som flytt undan problem i de länder de kommer från." De empiriska studier som tidigare använt detta index har visat att dessa påståenden tycks mäta en och samma dimension och att indexet sammantaget har en hög tillförlitlighet (se exempelvis van Zalk, et al., 2013; Miklikowska, 2016).

För att kunna studera hur ungdomars nätverk utvecklar sig över tid behövs data om vänskapskretsars struktur vid varje insamlings-tillfälle. Med följande vädjan ombads därför alla studiedeltagare vid varje insamlingstillfälle att namnge upp till åtta kamrater som de umgås med i skolan: "På de flesta skolor finns det grupper av ungdomar som hänger ihop och snackar och gör saker tillsammans. Skriv nedan för- och efternamn på dem som du umgås med mest i skolan."

Statistisk analys

Som redan nämnts är huvudsyftet med den nätverksanalys som detta kapitel bygger på att närmare förstå i vilken utsträckning som vänners liknande toleranta attityder gentemot invandrare kan förstås som ett resultat av inflytande, selektion eller en kombination av de båda processerna. För att det ska vara möjligt att särskilja dessa processer behövs som sagt en simultan analys. De data som används i denna analys omarbetas så att analysen vid varje observerad tidpunkt (T1, T2 och T3) känner till varje individs a) attityder gentemot invandrare, och b) nätverk av vänner.

Nätverksanalysen kommer med andra ord att undersöka hur toleranta attityder gentemot invandrare förändras över tid samtidigt som den också undersöker dynamiker i ungdomarnas nätverk av vänner. Kommer nya vänner in? Försvinner gamla vänner? Är vängruppen konstant? Inflytande- och selektionsprocesserna kommer att modelleras i stokastisk aktörsbaserad modell med mjukvaran Simulation Investigation for Empirical Network Analysis (SIENA) (Ripley, Snijders, Boda, Vörös & Preciado, 2016). Denna mjukvara kan tillvarata kravet på en simultan analys av både vän-nätverkets och toleransens dynamik över tid. Programmet kommer att genomföra datasimuleringar i syfte att finna en nätverkskonfiguration som skulle ha kunnat frambringa de observerade data som insamlats vid de tre tidpunkterna.

I den modell som återfinns i detta kapitel används observerade nätverkskonfigurationer från tre tidpunkter (T1, T2 och T3). Analysen går till så att mellan varje observerad nätverkskonfiguration antas nätverket genomgå ett antal dolda förändringar. Dessa dolda förändringar utgår från varje aktör (individ) och simuleras som för-

ändringar, antingen i en individs vän-nätverk eller som förändringar i en individs tolerans. Själva simuleringen av förändringarna fungerar likt ett randomiserat schackspel där den individ som står i fokus kan: 1) ”välja” att antingen nominera en ny vän, avbryta en vänskap eller inte göra någonting (när valet handlar om vän-nätverket), eller 2) öka sin toleransnivå, minska sin toleransnivå, eller inte förändra sin toleransnivå alls (när valet handlar om toleransen). Baserat på de observerade data som nätverkskonfigurationerna vid T1, T2 och T3 bidrar med använder simuleringarna sannolikheter för att beräkna hur varje individ kommer att välja om den får chansen.

Läsare som är intresserade av mer djuplodande beskrivningar av hur modeller likt den i detta kapitel specificeras, antaganden bakom modellen eller liknande hänvisas till Snijders, Steglich och kolleger (Snijders, van de Bunt & Steglich, 2010; Steglich, Snijders & Pearson, 2010). För att inte fastna i detaljer kommer de resultat som redovisas i nästa sektion av detta kapitel att fokusera på de aspekter av analysen som krävs för att svara mot syftet.

Eftersom framväxten av tolerans visat sig kunna härledas till orsaker andra än vänners inflytande så kommer nätverksanalysen samtidigt att också kontrollera för en rad faktorer som på ett eller annat sätt antas ligga till grund för toleranta attityder. Analyserna kontrollerar således också för kön, utbildning samt socioekonomisk status och invandringsstatus. Att kontrollera för dessa aspekter är nödvändigt för att inflytande- och selektionseffekter som undersöks ska vara tillförlitliga (e.g. Côté & Erickson, 2009; Hjerm, 2009).

Forskningsresultat

Ungdomar och deras vänners tolerans

Den sociala nätverksanalysen som detta kapitel bygger på antar att ungdomar och deras vänner liknar varandra vad gäller tolerans. För att testa om det antagandet håller redovisas därför först en korrelationsanalys som undersöker i vilken utsträckning ungdomar och deras vänner har snarlik tolerans gentemot invandrare. När nivån av tolerans för ungdomar och vänner jämfördes i den yngre kohorten visades ett positivt samband ($r_{T1-T2-T3} = 0.16 - 0.26, p < 0.01$). Samma positiva samband uppvisades även för ungdomar och vänner i den äldre kohorten ($r_{T1-T2-T3} = 0.37 - 0.39, p < 0.01$). Det vill säga, oavsett ålder tycks ungdomar uppvisa liknande nivåer av tolerans som deras vänner. Det finns alltså skäl för att vidare undersöka vad dessa likheter i tolerans kan bero på.

Den sociala nätverksanalysen

Följande sektion kommer att redovisa resultaten från den sociala nätverksanalysen. De två hypoteser som introducerades i inledningen av detta kapitel – inflytandehypotesen och alternativhypotesen – är vad som antas kunna ligga bakom varför vänner uppvisar liknande tolerans gentemot invandrare.

Inflytandehypotesen

Vad gäller inflytandehypotesen för den yngre kohorten visade analysen att en i genomsnitt mer tolerant vänskapskrets tycks ha positiv effekt ($= 0.47, SE = 0.10, p < 0.01$) på ungdomars egen nivå av tolerans

över tid (se Tabell 1). Det tycks alltså som att i yngre tonåren tenderar ungdomar att, över tid, anamma samma toleransnivå som sina vänner.

Utvecklingen av tolerans gentemot invandrare			
Kohort 1	Ostandardiserade parameterestimat	Standardfel	t-värden
Form: linjär	0.12 ***	0.03	4.07
Form: kvadratisk	-0.03	0.03	-1.01
Tolerans – influenseffekt från genomsnittlig vänskapskrets	0.47 ***	0.10	4.70
Effekt från kön (0 = tjej, 1 = kille)	-0.21 ***	0.06	-3.51
Effekt från utbildning	0.13 ***	0.04	3.35
Effekt från socioekonomisk status	-0.04	0.04	-0.88
Effekt från invandringsstatus	0.08	0.04	1.82
Kohort 2			
Form: linjär	0.32 ***	0.04	-0.01
Form: kvadratisk	0.04	0.04	0.01
Tolerans – influenseffekt från genomsnittlig vänskapskrets	0.60 ***	0.12	-0.02
Effekt från kön (0 = tjej, 1 = kille)	0.00	0.09	0.02
Effekt från utbildning	0.05	0.05	-0.02
Effekt från socioekonomisk status	-0.01	0.05	-0.00
Effekt från invandringsstatus	0.06	0.06	0.03

TABELL1. Estimat, standardfel och t-värden för utvecklingen av tolerans för Kohort 1 (N = 1047) och Kohort 2 (N = 1077). Kommentar: Den linjära effekten representerar ungdomars relativa tendens för tolerans gentemot invandrare. Den kvadratiskeffekten representerar den relativa tendensen för ungdomar med hög tolerans att öka sin tolerans och för ungdomar med låg tolerans att minska sin tolerans. Den kvadratiskeffekten är också beroende av ungdomarnas initiala nivå av tolerans. *** = $p < .001$.

Även för den äldre kohorten visade analysen ett positivt resultat för den effekt som undersöker detta samband ($= 0.60$, $SE = 0.12$, $p < 0.01$). Analyserna för respektive kohort visade med andra ord båda att i vänskapskretsar med i genomsnitt högre toleransnivå är det mer troligt att ungdomar utvecklar tolerans gentemot invandrare.

Alternativhypotesen

Den andra hypotesen som analysen fokuserade på – alternativ-hypotesen – hävdar att anledningen till likheter som vänner ofta uppvisar är en vilja hos människor att umgås och interagera med likasinnade. För den yngre kohorten redovisar Tabell 2 ett positivt samband ($= 0.28$, $SE = 0.09$, $p < 0.01$) för den effekt som undersöker selektionshypotesen. Detta resultat ska tolkas på så sätt att ungdomar i den yngre kohorten tenderar att interagera med vänner och skaffa nya vänner bland ungdomar som rapporterar samma toleransnivå som de själva.

För den äldre kohorten var denna effekt inte signifikant ($= -0.13$, $SE = 0.07$, $p > 0.05$). Det vill säga, för de äldre ungdomarna erhöles inget stöd för idén att vänner uppvisar liknande nivåer av tolerans för att människor i allmänhet hellre umgås och skaffar nya vänner bland dem som är ungefär lika toleranta som de själva.

TABELL 2. Estimat, standardfel, och t-värden för nätverkets utveckling för Kohort 1 (N = 1047) och Kohort 2 (N = 1077).
 Kommentar: * = p < .05, *** = p < .001, * SES = socioekonomisk status.

Nätverkens utveckling	Kohort 1			Kohort 2		
	Ostandardiserade parameterestimat	Standard fel	t-värden	Ostandardiserade parameterestimat	Standard fel	t-värden
Densitet	-5.63***	0.08	-72.04	-5.26***	0.07	0.09
Reciprocitet	1.28***	0.03	40.85	1.67***	0.04	-0.06
Triangelvänskap	0.22***	0.01	41.63	0.31***	0.01	-0.06
Könsalter	0.12***	0.02	4.83	0.11***	0.03	-0.01
Könego	-0.05***	0.02	-2.18	-0.11***	0.03	-0.01
Samma kön	0.54***	0.02	22.57	0.48***	0.03	-0.07
Utbildningsalter	-0.01	0.01	-0.66	0.01	0.01	-0.00
Utbildningego	-0.01	0.01	-0.94	-0.02	0.02	-0.00
Liknande utbildning	0.26***	0.07	3.68	0.26***	0.09	-0.04
SES*alter	-0.03*	0.01	-2.04	0.01	0.02	-0.01
SESego	-0.02	0.01	-1.68	0.01	0.02	0.05
Liknande SES	0.15	0.09	1.58	0.04	0.06	0.01
Invandringsstatusalter	0.05***	0.01	3.60	0.10***	0.02	0.04
Invandringsstatusego	0.06***	0.01	4.44	0.11***	0.02	0.03
Samma						
Invandringsstatus	0.18***	0.02	7.96	0.32***	0.03	-0.06
Samma skola	2.67***	0.07	37.42	1.76***	0.06	-0.14
Samma klass	0.51***	0.03	17.98	0.56***	0.04	-0.06
Toleransalter	-0.02	0.02	-1.46	0.06***	0.02	0.02
Toleransego	-0.01	0.02	-0.43	0.01	0.01	0.03
Liknande tolerans (selektion)	0.28***	0.09	3.18	-0.13	0.07	-0.03

Slutsatser

Det här kapitlets syfte var att undersöka vänners roll för hur unga människor utvecklar toleranta attityder gentemot invandrare. Kapitellet utgick från antagandet att vänner brukar likna varandra vad gäller tolerans. Analysen visade också att ungdomar rapporterade liknande nivåer av tolerans som sina vänner. Två förklaringar till dessa likheter undersöktes: likheter som ett resultat av inflytande (inflytandehypotesen) och likheter som ett resultat av selektion (alternativhypotesen). Utöver dessa förklaringar modellerade analyserna även effekter som vanligen framhålls som viktiga vid framväxten av tolerans.

Angående den första hypotesen visade analysen att inflytande från vänner tycks vara en tämligen allmän process för varför ungdomar blir mer toleranta gentemot invandrare. Oavsett kohort, och med rigorösa kontroller för alternativa processer, fann den sociala nätverksanalysen stöd för att ungdomar med en i genomsnitt mer tolerant vänskapskrets över tid blir mer toleranta gentemot invandrare. Däremot var stödet för alternativhypotesen splittrat: i de yngre ungdomsåren tycktes ungdomarna välja att umgås med vänner med liknande nivå av tolerans, men någon sådan effekt fanns inte i analysen för den äldre kohorten. Resultaten visade alltså att de likheter som båda kohorternas ungdomar uppvisade vad gäller tolerans gentemot invandrare tycks oavsett ungdomarnas ålder kunna förklaras som en inflytande- eller socialisationstendens. På basis av dessa analyser tycks det också som att det är i de yngre ungdomsåren som ungdomar väljer att hellre umgås med vänner som uppvisar liknande nivåer av tolerans. Någon sådan selektionseffekt – att ungdomar väljer vänner

på basis av liknande toleransnivå – uppvisades dock inte i analysen för de äldre ungdomarna.

Sammanfattningsvis verkar vänner ha en dubbelroll i de yngre ungdomsåren; vänner fungerar här både som en källa till toleransinflytande men även som ett mål för dem med liknande nivåer av tolerans. Någon sådan dubbelroll återfanns dock inte i de äldre ungdomsåren. Analysen visade att äldre ungdomar tenderar att påverkas av sina vänner och på så sätt utveckla liknande nivå av tolerans som sina vänner över tid. Däremot tycks selektion inte kunna förklara liknande nivåer av tolerans bland de äldre ungdomarna.

Ungdomsåren brukar framhållas som en mycket betydelsefull tid för utvecklingen av politiska värderingar, attityder och beteenden (Sears & Levy, 2013). Det är därför viktigt att påpeka att de inflytande- och selektionseffekter som modellerades kontrollerades simultant för varandra. Att simultant analysera både inflytande- och selektionsprocesser över tid i två olika ungdomskohorter bidrar till vår förståelse av ungdomars utveckling av tolerans gentemot invandrare.

Analyserna som detta kapitel baseras på visar att vänner har en viktig roll i ungdomars utveckling av toleranta attityder. I detta kapitel undersöktes som bekant tolerans gentemot invandrare. Den allmänna inflytandeeffekt som tycks förekomma i ungdomsåren är ett viktigt bidrag till vår förståelse av hur ungdomar utvecklar tolerans. De senaste Europaparlamentsvalen visade ett ökat stöd för populistiska och radikala partier med invandringskritiska och icke-toleranta policyer på högerkanten (Europaparlamentet, 2014). Samtidigt visar forskning på detta område att främlingsfientlighet och invandringskritiska åsikter ökar på de flesta håll i Europa (Artiles & Meardi, 2014), och att det ökade stöd som högerorienterade partier erhållit

under de senaste decennierna har förändrat den politiska diskursen och flyttat den politiska agendan och policyambitionerna vad gäller invandring och integration åt höger (Mudde, 2013). I ljuset av dessa politiska förändringar är det viktigt att se att toleranta vänner kan vara av avgörande betydelse för hur unga människor utvecklar tolerans. Detta är också resultat som överensstämmer med forskning som ger stöd åt sociala normer och vänskapsdiskussioner som betydelsefulla för att minska intolerans och fördomsfullhet (se exempelvis Paluck & Green, 2009).

Det är också aktuellt att lyfta ytterligare aspekter som inflytande- och selektionsprocesserna sannolikt påverkas av. Trots vad politiska förslag och beslut i Sverige nyligen gör gällande (Sveriges riksdag, betänkande 2015/16:SfU16; Justitiedepartementet, 2016) är tolerans gentemot invandrare något som det svenska samhället i allmänhet värdesätter (Sandberg & Demker, 2013; Hjerm, 2005). Därför kan det faktum att de data som detta kapitel baseras på är insamlade i just Sverige inverka på varför de sociala nätverksanalyserna hittade en ömsesidig påverkans effekt vad gäller tolerans gentemot invandrare vänner emellan. Det kan vara så att människor lättare låter sig influeras av högt värderade normer och värderingar, som till exempel tolerans gentemot invandrare i den svenska kontexten. Vid studier av vänners roll för hur ungdomar i Sverige utvecklar tolerans gentemot invandrare bör resultaten således förstås som omgivna av en kontext i vilken tolerans är en högt värderad social norm.

Detta kapitel visar att influenser från en tolerant vänskapskrets tycks vara en viktig faktor för hur ungdomar utvecklar toleranta attityder gentemot invandrare. Ungdomar verkar umgås med vänner som har liknande nivåer av tolerans som de själva. Oavsett ålder är

en trolig förklaring till detta att ungdomar med en i genomsnitt mer tolerant vänskrets över tid blir mer lika sina vänner. Däremot tycks det främst vara i yngre ungdomsåren som liknande nivåer av tolerans, vänner emellan, kan förklaras av att ungdomar väljer nya vänner att umgås med på basis av liknande toleransnivå. Sammantaget förefaller vänner ha en betydande roll för hur och varför ungdomar utvecklar tolerans gentemot invandrare. I en tid då intolerans gentemot invandrare och stödet för högerextrema partier och policyer i Europa ökar är detta en viktig slutsats. Det är av avgörande betydelse att fortsätta försöka förstå de processer och underliggande mekanismer som bidrar till ökad tolerans. Givet det tydliga inflytande som en mer tolerant vänskapskrets tycks ha på sina medlemmar bör därför vänner betraktas som en av de viktigare källorna till tolerans gentemot invandrare.

12. En skola i tolerans? Föreningsengagemanget och ungdomars tolerans¹

Erik Lundberg & Ali Abdelzadeh

Inledning

Det finns många aktörer i samhället som på ett direkt eller indirekt sätt är betydelsefulla för att demokratiska värden och normer förmedlas, vidmakthålls och stärks. I Sverige har folkrörelser och andra organiserade grupper i civilsamhället tillmätts en stor betydelse för vår demokrati. Vid sidan av att representera medborgarnas intressen fungerar föreningar också som en kritisk och granskande röst i debatten, och uppmärksammar orättvisor men även positiva förhållanden i samhället. En annan anförd nytta med föreningslivet är att de sägs fungera som ”skolor i demokrati” (Warren, 2001). En person som tidigt framhöll detta var statsvetaren Alexis de Tocqueville. Han

1 Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond. Tack till Martin Karlsson för kommentarer på en tidigare version av detta kapitel

menade bland annat att när individer deltar i föreningar och där fattar gemensamma beslut, resonerar och samtalar, skapas ett lärande kring demokratins praktik och de kunskaper och värden som vår demokrati ytterst bygger på (de Tocqueville, 1997).

Den senaste tiden har allt större förväntningar, framför allt från offentligt håll², ställts på föreningslivet att bidra till att lösa samhällets många utmaningar (Lundberg, 2012; Amnå, 2016). Ett sammanhang där föreningslivet har lyfts fram är i relation till den senaste tidens flyktingmigration. En alltmer etniskt och kulturellt heterogen befolkning har inte bara erbjudit nya möjligheter och möten utan också skapat oro och främlingsrädsla, vilket betonat vikten av tolerans. I detta sammanhang har föreningslivet, i kraft av sin omfattande förankring bland många av landets unga, lyfts fram som en angelägen resurs.³ Förutom dess ekonomiska konkurrensfördelar är det inte minst föreningarnas potential att verka för förtroendeskapande relationer och tolerans som aktualiserats. Därtill finns det bland många föreningar en önskan och vilja att bidra till och främja tolerans och andra demokratiska värderingar.

Mot den bakgrunden aktualiserar vi i det här kapitlet frågan i vilken mån ett föreningsengagemang är en ”skola i tolerans”? Närmare bestämt söker vi svar på följande två frågor: 1) Är ungdomar som är engagerade i föreningar mer toleranta än de som inte är engagerade? 2) Blir ungdomar mer toleranta av att engagera sig i en förening? För att svara på dessa frågor tar vi hjälp av unika data från ett omfattande forskningsprojekt om ungdomars socialisation

2 Se exempelvis Regeringsförklaringen 5 oktober 2010, s. 19 samt regleringsbrev för Riksidrottsförbundet budgetåret 2016 avseende anslag 13:1.; Prop. 2009/10:55.

3 Se exempelvis: Kommittédirektiv 2016:47; SOU 2016:13.

som genomförts vid Örebro universitet (Amnå, Ekström, Kerr & Stattin, 2009). Forskningsprojektet har följt ungdomar under flera år och ger oss en möjlighet att svara på frågan om vilken roll ett föreningsengagemang har för ungdomars tolerans. I det här kapitlet riktar vi särskilt fokus mot toleransen mot gruppen invandrare, vilket preciseras som personer som flyttat till Sverige.

Kapitlet är disponerat enligt följande. Efter den här inledningen introduceras i den andra delen argument för varför ett föreningsengagemang förväntas bidra till att främja tolerans. I det tredje avsnittet redogörs för det material och den metod som använts. I den fjärde delen presenteras resultaten från vår analys följt av slutsatserna i den femte och sista delen.

Föreningsengagemang och tolerans

I det vetenskapliga och offentliga samtalet framhålls ofta föreningslivets många positiva betydelser. Vid sidan av att erbjuda en möjlighet till att omsätta sitt politiska intresse och engagemang påpekas ofta engagemangets nytta att främja sociala relationer (Warren, 2001). I början på 2000-talet förde bland annat statsvetaren Robert Putnam (2000) fram tesen om föreningslivets effekter på det sociala kapitalet eller den sociala tilliten. Putnam menade att medborgare som deltar i föreningar utvecklar en stark tillit och sociala normer om ömsesidighet som ”spiller över” till att gälla även förtroendet för människor i allmänhet. Putnams resonemang fick stor uppmärksamhet bland annat i Sverige som utmärks av ett högt föreningsengagemang (Jeppsson-Grassman, Olsson, & Svedberg, 2005). Men tesen om föreningsengagemangets positiva effekter har också fått kritik efter-

som få empiriska studier har kunnat belägga något samband mellan föreningsdeltagande och högre social tillit.

En närliggande värdering eller attityd som har fått betydligt mindre uppmärksamhet i detta sammanhang är tolerans (se emellertid Rapp & Freitag, 2015). Tolerans är ett mångdimensionellt och svårdefinierat begrepp och i litteraturen florerar ett flertal olika definitioner. Utifrån en strikt filosofisk utgångspunkt är en individ tolerant, om individen hyser negativa känslor eller omdömen mot något hos den andra men frivilligt väljer att avstå från de negativa känslorna och omdömena (se Lundberg samt Langmann i den här antologin). Tolerans är enligt detta synsätt en reaktion på vad individen uppfattar som störande, problematiskt eller som ett hot. Ett annat sätt att definiera begreppet, och som kommer att användas i det här kapitlet, är att relatera tolerans till en frånvaro av fördomar, stereotyper och främlingsfientlighet. Att tolerera innebär utifrån detta perspektiv att tillåta och bejaka socio-kulturella skillnader och livsstilar i samhället. Det förutsätter i sin tur ett bejakande av att alla människor erkänns samma politiska rättigheter (jfr Weldon, 2006, s. 335; Sullivan, Piereson & Marcus, 1979, s. 1993).

Tidigare forskning har bland annat behandlat vilka faktorer som hänger samman med och förklarar graden av tolerans. Forskning har bedrivits inom olika ämnesinriktningar och meningarna går isär om vilka faktorer som verkar överbryggande, det vill säga som får individen att avstå sina negativa känslor och attityder eller bejaka och välkomna den andre. Vid sidan av individens personlighet och betydelsen av offentliga institutioner, som exempelvis skolan, framhålls ofta individens sociala nätverk som faktorer som kan påverka toleransen (Côté & Erickson, 2009; Freitag & Rapp, 2013). Utöver

arbetsplatsen, bekantskapskretsen och grannskapet har forskare ibland lyft fram föreningar som ett betydelsefullt socialt nätverk.

Enligt den så kallade kontakt-hypotesen kan fördomar och negativa attityder under vissa givna omständigheter reduceras genom den interaktion och kontakt individer har med varandra (Allport, 1954; Rydgren & Sofi, 2011). När människor har en möjlighet att kommunicera och diskutera med varandra skapas förståelse, menar man, och fördomar och negativa attityder reduceras. På samma sätt är det tänkbart att när människor går samman i en förening och där kommunicerar, löser problem och deltar i olika aktiviteter så reduceras fördomar, oro och känslan av hot till exempel från andra grupper i samhället. Annorlunda uttryckt: tolerans skapas genom de kontakter man får med människor med olika bakgrund i en förening. Men för att kontakten ska ha den effekten har forskare framhållit betydelsen av att kontakten är personlig, positiv och äger rum på jämlik basis (Côté & Erickson, 2009).

Tesen att ett engagemang i en förening skulle ha en positiv effekt på toleransen kan naturligtvis ifrågasättas. Det är för det första en öppen fråga i vilken utsträckning kontakten i en förening uppfyller samtliga av ovan nämnda förutsättningar. För det andra är det viktigt att framhålla att det också finns föreningar som har en anti-demokratisk och intolerant agenda. Sådana typer av föreningar torde knappast ha en positiv effekt på toleransen.

I anslutning till detta är det också möjligt att föreningar kan ha olika kapacitet att främja tolerans. En hypotes som förts fram i forskningen om social tillit är att organisationer som samlar individer med liknande bakgrund, till exempel politiska och etniska organisationer, har mindre positiv effekt jämfört med exempelvis kulturföreningar

eller idrottsföreningar (Stolle & Rochon, 1998; Wollebæk & Selle, 2002). En anledning till detta skulle kunna vara att den senare typen av organisation har större potential att samla människor med olika bakgrund och därmed en bättre möjlighet att erbjuda kontakter mellan personer som är mer olika varandra, vilket i sin tur främjar tillit. Det är möjligt att liknande mönster kan identifieras vad gäller tolerans.

En annan kritik mot att ett engagemang i en förening skulle ha någon effekt på toleransen hänger samman med vad som brukar kallas för en selektionseffekt. Forskare menar att studier som sägs påvisa samband mellan föreningsengagemang och olika former av demokratiska attityder i många fall är en effekt av selektion (Quintelier, 2012). I detta sammanhang är det möjligt att redan tolerant sinnade människor är mer benägna att bli medlemmar och engagera sig i föreningar. För att med säkerhet fastställa att föreningsengagemanget har en effekt på toleransen krävs att individens nivå av tolerans undersöks även innan personen går in i ett engagemang.

Sammantaget har vi presenterat argument för varför ett föreningsengagemang kan ha en positiv effekt på toleransen men också pekat på motsatsen, samt att effekten kan variera mellan typ av organisation. Därtill har vi också framhållit vikten av studier som undersöker engagemangets effekter över tid för att till fullo förstå vilken roll ett föreningsengagemang har för toleransen.

Material och metod

Det empiriska underlaget i detta kapitel kommer från en longitudinell studie (*Du och sambället*), som genomförts inom ramen för ett

mångvetenskapligt forskningsprogram vid Örebro universitet (Amnå, et al., 2009). Som noterats i andra kapitel i denna antologi har forskningsprogrammet som huvudsyfte att förstå hur unga i åldrarna 13 till 30 uttrycker sitt politiska och medborgerliga engagemang, samt förklara de mekanismer och processer genom vilka dessa ungdomar utvecklar olika riktningar av engagemang över åren. Under våren 2010 gick startskottet för studien där drygt 2 000 skolungdomar från totalt 13 olika grund- och gymnasieskolor samt cirka 4 000 unga vuxna och deras vänner i olika åldersgrupper (20, 22, 28) har följts under flera års tid. I föreliggande kapitel fokuserar vi främst på de två yngsta grupperna, nämligen ungdomar som vid studiens första mättillfälle var 13 respektive 16 år. Sammanlagt handlar det om cirka 2 000 ungdomar, med en medelålder på ungefär 15 år vid första mättillfället (År 1).

I likhet med flera andra kapitel i den här antologin riktas intresset mot toleransen gentemot invandrare. Tolerans med hjälp av tre påståenden, som ungdomarna fick ta ställning till: (1) Vår kultur blir rikare när människor från andra länder flyttar till Sverige, (2) Vi borde välkomna människor som flytt undan problem i de länder de kommer från och (3) Invandrare ska ha samma rättigheter som dem som är födda i Sverige. Dessa tre indikatorer kommer alltså att användas som ett mått på tolerans. Svarsskalan för samtliga påståenden var 1–4, från ”stämmer inte alls” till ”stämmer mycket bra”.

Med föreningsengagemang menar vi i den här studien huruvida ungdomar varit medlemmar i en förening. I enkäten som ungdomarna besvarade fick de ta ställning till följande frågor: ”Är du med i någon förening/föreningar?” Svarsalternativen var ”ja” och ”nej” med möjlighet att ange medlemskap i olika typer av föreningar. De typer

av föreningar som ungdomarna kunde välja på var: idrottsförening, kulturförening, religiös förening, hobbyförening, friluftsförening, politisk förening, förening för fred och mänskliga rättigheter, invandrarförening, miljöförening och annan förening. Det innebar alltså att vi kan analysera betydelsen av medlemskap i olika typer av föreningar samt vikten av att vara medlem i flera föreningar.

En svaghet med detta tillvägagångssätt är emellertid att ett medlemskap i en förening inte nödvändigtvis innebär att en mellanmänsklig kontakt, som är förutsättningen för att främja toleransen, faktiskt äger rum. Det är även möjligt att vara passiv medlem. I ett försök att delvis uppväga den svagheten har vi också inkluderat ett ytterligare mått på engagemang, nämligen frivilligarbete.⁴ I enkäten som ungdomarna besvarade fick de ta ställning till hur ofta de under de senaste 12 månaderna hade arbetat frivilligt för en god sak. Svarsalternativen var ”ja, någon enstaka gång”, ”flera gånger” samt ”nej”.

Sammantaget undersöker vi alltså om det är *medlemskapet* i sig som har betydelse för toleransen eller *antal* medlemskap i föreningar. Vi beaktar också betydelsen av ett *frivilligengagemang*. Tack vare det longitudinella datamaterialet kan vi dessutom undersöka betydelsen av medlemskapets respektive frivilligengagemangets *varaktighet över tid*. Datamaterialet i detta kapitel har analyserats med hjälp av olika statistiska metoder, såsom medelvärdesjämförelser, frekvenstabeller och utvecklingsmodeller.

4 Det är möjligt att rikta en liknande kritik mot ett frivilligengagemang. Ett sådant engagemang kan utföras på egen hand utan att en interaktion med andra människor äger rum. Men till skillnad från medlemskap förutsätter ett frivilligengagemang någon form av aktivitet hos den enskilde och sannolikt också kontakt med andra människor.

Resultat

Ungas deltagande i olika föreningar

I det här avsnittet presenteras resultaten från de empiriska analyserna. Innan vi börjar med att undersöka vilken roll ett engagemang i en förening har för ungas tolerans ska vi titta närmare på vilka typer av föreningar som ungdomar väljer att engagera sig i. Resultaten presenteras i tabell 1 och visar att tre typer av föreningar samlar en särskilt stor andel ungdomar, nämligen idrottsföreningar, kulturföreningar och religiösa föreningar. Över hälften av de unga (År 1) är medlemmar i en idrottsförening, cirka en femtedel är medlemmar i kulturföreningar och över en tiondel är medlemmar i en religiös förening. Vissa typer av föreningar är dock mindre populära. Som framgår i tabell 1 är en betydligt lägre andel ungdomar medlemmar i exempelvis friluftsföreningar, invandrarföreningar, politiska föreningar och miljöföreningar samt föreningar för fred eller mänskliga rättigheter.

Analysen visar också att för flertalet föreningar så tenderar deltagandet att minska i takt med att ungdomar blir äldre. Denna trend är tydligast för idrottsföreningar där över 51 procent av de unga var medlemmar vid första året jämfört med 38 procent vid det fjärde mättillfället (År 4). En liknande trend kan skönjas för till exempel kulturföreningar där nästan 22 procent av de unga år 1 är medlemmar men knappt 15 procent tre år senare (År 4). Vissa typer av föreningar visar emellertid en svag motsatt trend vad gäller att attrahera unga. Exempelvis var knappt 12 procent av de unga (År 1) medlemmar i en religiös förening medan motsvarande siffra år 4 var strax över

13 procent. En liknande trend finns för politiska föreningar. Med andra ord tycks ungdomar attraheras av lite olika typer av föreningar beroende på ålder.

Våra analyser visar också hur stor andel av ungdomarna som uppger att de har arbetat frivilligt för en god sak de senaste 12 månaderna. Ungefär varannan ung uppger att de har engagerat sig ideellt.

Typ av förening:	År 1	År 2	År 3	År 4
Idrott	51,5	48,4	42,0	38,0
Kultur	21,7	19,8	16,8	14,6
Religiös	11,9	15,2	13,9	13,4
Hobby	8,0	5,9	5,6	5,9
Friluftsliv	4,3	3,9	2,2	2,5
Politisk	3,2	3,9	4,1	3,7
Fred/mänskliga rättigheter	3,2	1,7	1,9	3,9
Invandrare	2,9	1,6	1,4	1,7
Miljö	2,3	1,8	1,6	2,7
Annan förening	9,8	6,5	6,7	7,0
Arbetat frivilligt för en god sak*	52,6	47,0	51,4	46,8

TABELL 1. Andelen ungdomar som är medlemmar i olika typer av föreningar samt andelen ungdomar som engagerat sig i frivilligt arbete (procent). Kommentar: Ungdomars medelålder vid olika mättillfällen: År 1= 15,04 år; År 2= 15,84 år; År 3=16,94 och År 4= 17,32 år.

*Andelen ungdomar som svarat "ja, någon enstaka gång eller flera gånger.

Är ungdomar som är engagerade i föreningar mer toleranta än de som inte är det?

För att besvara frågan om medlemskap i olika föreningar kan förklara toleransens utveckling över tid behöver vi först klarlägga om det över huvud taget finns några skillnader i nivå av tolerans mellan ungdomar som är medlemmar respektive de som inte är medlemmar. I tabell 2 presenteras resultaten från analysen. Den visar medelvärden i tolerans för medlemmar respektive icke-medlemmar fördelat på typ av förening. Till att börja med kan vi konstatera att det finns statistiskt säkerställda skillnader mellan ungdomar som är medlemmar och de som inte är medlemmar i ett flertal av föreningarna. Statistiskt säkerställda skillnader indikeras av fetmarkerade siffror.

Vi kan vidare konstatera att medlemmar i kulturföreningar och religiösa föreningar uttrycker mer toleranta attityder vid alla fyra mätillfällen. Ett liknande mönster återfinns bland ungdomar som är medlemmar i politiska föreningar (År 2, 3 och 4) samt för de unga som är medlemmar i miljöföreningar (År 3 och 4) och föreningar för fred och mänskliga rättigheter (År 3). Två typer av föreningar uppvisar emellertid motsatta resultat. Hobbyföreningar och annan förening utmärker sig genom att icke-medlemmarna uttrycker något mer toleranta attityder än medlemmarna. Slutligen kan vi också notera att ungdomar som har engagerat sig i frivilligt arbete någon enstaka gång eller flera gånger under de senaste 12 månaderna uttrycker något högre tolerans än de som inte har ägnat sig åt motsvarande aktiviteter.

Sammantaget kan vi alltså konstatera att ungdomar som är medlemmar i vissa typer av föreningar, särskilt kulturföreningar och religiösa föreningar, uttrycker något mer toleranta attityder mot

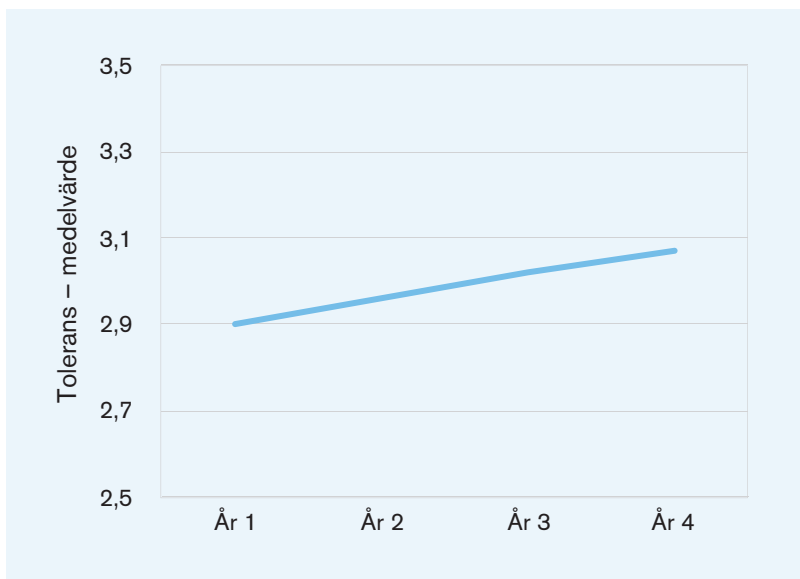
Typ av förening:	Medlem?	År 1	År 2	År 3	År 4
Idrott	Nej	2,96	3,05	3,06	3,11
	Ja	2,86	2,89	2,97	3,13
Kultur	Nej	2,85	2,90	2,97	3,06
	Ja	3,12	3,29	3,29	3,48
Religiös	Nej	2,87	2,94	2,98	3,09
	Ja	3,14	3,17	3,31	3,29
Hobby	Nej	2,91	2,98	3,03	3,12
	Ja	2,75	2,74	2,94	3,04
Friluftsliv	Nej	2,91	2,97	3,02	3,11
	Ja	2,85	3,04	3,26	3,20
Politisk	Nej	2,90	2,95	3,01	3,11
	Ja	3,00	3,35	3,33	3,33
Fred/mänskliga rättigheter	Nej	2,90	2,97	3,01	3,10
	Ja	2,91	3,33	3,54	3,45
Invandrare	Nej	2,90	2,97	3,02	3,11
	Ja	2,95	3,00	3,24	3,13
Miljö	Nej	2,91	2,97	3,02	3,11
	Ja	2,89	3,26	3,64	3,26
Annan förening	Nej	2,94	2,97	3,01	3,09
	Ja	2,64	2,96	2,92	3,10
Arbetat frivilligt för en god sak	Nej	2,81	2,89	2,97	3,03
	Ja, någon enstaka gång/flera gånger	3,00	3,08	3,07	3,22

TABELL 2. Skillnader i tolerans mellan medlemmar och icke-medlemmar (Genomsnittliga medelvärden på en skala mellan 1 och 4). Kommentar: 1) Fetmarkerade siffror indikerar statistiskt säkerställda skillnader i tolerans mellan medlemmar och icke-medlemmar inom respektive förening. 2) Ungdomars medelålder vid varje mättillfälle: År 1= 15,04 år; År 2= 15,84 år; År 3=16,94 och År 4= 17,32 år. 3) Det samlade måttet på tolerans går från 1 till 4, där 1 indikerar låg tolerans och 4 motsvarade en hög grad av tolerans.

invandrare än de som inte är medlemmar eller medlemmar i andra typer av organisationer. Vidare kan vi konstatera att ungdomar som engagerat sig i frivilligt arbete uttrycker något mer toleranta attityder mot invandrare än de som inte har det.

Blir ungdomar mer toleranta av att engagera sig i en förening?

Den andra frågan som vi i det här kapitlet avser att besvara handlar om huruvida de ungas medlemskap i olika föreningar, och engagemang i frivilligt arbete, påverkar utvecklingen av deras tolerans. För att kunna besvara den frågan användes en statistisk metod som kallas

FIGUR 1. Toleransens utveckling över tid.

utvecklingsmodeller. Med hjälp av denna metod kunde vi undersöka hur ungdomars tolerans såg ut vid tillfälle 1 (startnivå) och hur toleransen förändrades över 4 år (förändring).

Resultaten från utvecklingsmodellerna presenteras i figur 1 och visar att ungdomarnas medelvärdestolerans vid första mättillfället var 2.90 (startnivå), och att medelvärdena ökar i genomsnitt med .06 (förändring) per år mellan det första och fjärde mättillfället. Denna ökning är inte stor, men statistiskt säkerställd. Dessa resultat visar alltså att toleransen ökar bland ungdomarna, över fyra mättillfällen. I ett nästa steg användes utvecklingsmodellerna för att testa om föreningsengagemanget har någon påverkan på *startnivån*⁵ och *förändringen* av de ungas tolerans över tid. I detta syfte skapade vi fem variabler som motsvarar de mått på engagemang som redogjordes för ovan nämligen: betydelsen av medlemskap; antal medlemskap i olika föreningar; medlemskapets varaktighet över tid; frivilligengagemang samt frivilligengagemangets varaktighet över tid.

För att föreningsengagemangets eventuella påverkan på utvecklingen av toleransen ska analyseras optimalt har vi valt att analysera medlemskap i de föreningar där vi kunde urskilja statistiskt säkerställda skillnader avseende tolerans mellan medlemmar och icke-medlemmar (se tabell 2 ovan) vid något av de fyra mättillfällena. Mer specifikt är det samlade måttet på medlemskap baserat på medlemskap i kulturföreningar, förening för fred och mänskliga rättigheter, religiösa, politiska och miljöföreningar. Här kontrollerade vi även för effekten av ungdomarnas ålder, kön och föräldrarnas födelseland.

5 Med startnivå menas den tolerans som ungdomarna uttryckte vid det första mättillfället, det vill säga vid enkätundersökningens första omgång.

	Toleransens startnivå (2,90)	Toleransens förändring över tid (,06)
Medlemskap År 1 (1=medlem i minst en förening; 0=inte medlem i någon förening)	,20***	,00
Antalet medlemskap År 1 (0 till 5)	,14***	,01
Medlemskapets varaktighet (1= medlem i minst en förening vid alla fyra år; 0= inte medlem i någon förening vid något tillfälle)	,37***	-,07
Frivilligt engagemang (1=arbetat frivilligt en eller flera gånger; 0=har inte arbetat frivilligt)	,11***	-,02
Engagemangets varaktighet (1=arbetat frivilligt en eller flera gånger alla fyra år; 0=har inte arbetat frivilligt något år)	,22**	,06
Föräldrarnas födelse land (1=båda föräldrarna är födda i Sverige, 2= en av föräldrarna är född i Sverige, 3=båda föräldrarna är födda utomlands)	,23***	-,06
Kön (0=tjejer, 1=killar)	-,24***	-,09*
Ålder	,07**	-,09*

TABELL 3. Medlemskapets och det frivilliga engagemangets påverkan på toleransens startnivå. Kommentar: I alla analysmodeller kontrollerades för effekten av kön, ålder och föräldrarnas födelse land. **P<0,05; * P< 0,01; **P<0,001.

I tabell 3 presenteras resultaten från dessa analyser. Där framgår att samtliga aspekter av föreningsengagemang samt kön, ålder och föräldrarnas födelseland påverkade ungdomars tolerans vid första mättillfället (startnivån). Detta betyder att ungdomar som var medlemmar i minst en av de ovan nämnda föreningarna, var äldre, tjej eller hade föräldrar med utländsk bakgrund⁶ uttryckte en högre tolerans vid studiens början (startnivå). Ett liknande resultat framkommer vad gäller frivilligengagemang. Frivilligengagemang påverkade toleransens startnivå men inte förändringen över tid. Däremot visade resultatet att ungdomars kön (-.09, signifikant) och ålder (-.09, signifikant) hade en statistiskt signifikant påverkan på *förändringen* av tolerans under den period som studerades. Det betyder att killarnas tolerans ökade mindre jämfört med tjejernas mellan första och fjärde mättillfället. Av tabell 3 framgår vidare att de äldre ungdomarnas tolerans ökade i lägre utsträckning jämfört med de yngre (-,09*).

Sammantaget visar analyserna att föreningsengagemanget påverkade startnivån av ungdomars tolerans, men förklarade inte förändringen av toleransen över tid. Ett liknande resultat ges beträffande effekten av de ungas frivilligengagemang. Här visar resultaten att frivilligengagemang påverkade startnivån av ungas tolerans men inte förändringen av densamma. Analysen ger alltså inte något belegg för att ett föreningsengagemang förklarar ungas utveckling av tolerans över tid.

6 För att ta reda på var de ungas föräldrar var födda fick ungdomarna besvara följande fråga: "Var är dina föräldrar födda?" I detta kapitel går variabeln (föräldrarnas födelseland) på en skala från 1 till 3; där 1 står för att båda föräldrarna är födda i Sverige, 2 för att minst en av föräldrarna är född utanför Sverige och 3 för att båda föräldrarna är födda utanför Sverige.

Sammanfattning och slutsatser

Den senaste tiden har allt större förväntningar, framför allt från offentligt håll, ställts på föreningslivet att bidra till att lösa samhällets många utmaningar. Ett sammanhang där föreningslivet har lyfts fram är i relation till den senaste tidens flyktingmigration (jfr Kommittédirektiv, 2016:47, SOU, 2016:13). En alltmer etniskt och kulturellt heterogen befolkning har inte bara erbjudit nya möjligheter och möten utan också skapat oro och främlingsrädsla vilket betonat vikten av tolerans. I det här kapitlet har vi bidragit till kunskap om föreningsengagemangets roll för utvecklingen av ungas tolerans. Närmare bestämt reste vi följande två frågor: 1) Är ungdomar som är engagerade i föreningar mer toleranta än de som inte är engagerade? 2) Blir ungdomar mer toleranta av att engagera sig i en förening?

Tolerans innebar i det här kapitlet att tillåta och bejaka socio-kulturella skillnader och livsstilar i samhället. Vi riktade särskilt intresse mot ungdomars attityder till invandrare, vilka i våra frågor preciserats som personer som flyttat till Sverige. Med föreningsengagemang avsåg vi i den här studien huruvida ungdomar varit medlemmar i en eller flera föreningar eller inte. Utöver medlemskap beaktade vi också huruvida ungdomar har ägnat sig åt frivilligt arbete som ett ytterligare mått på engagemang.

Med hjälp av data från ett forskningsprojekt som följt samma personer under flera år (Amnå, et al., 2009) har vi presenterat resultat som visar 1) i vilka typer av föreningar som unga i olika åldersgrupper väljer att engagera sig i som medlemmar, 2) skillnader i tolerans mellan medlemmar och icke-medlemmar i olika typer av föreningar samt 3) sökt ett svar på frågan om unga blir mer toleranta av att delta i föreningar.

Resultatet visar för det första att idrottsföreningar är den populäraste typen av förening som unga väljer att engagera sig i som medlemmar. Vi har också visat att ungas medlemskap i flera typer av föreningar tenderar att minska i takt med att ungdomarna blir äldre. För det andra visar våra resultat att för flertalet föreningar fanns statistiskt säkerställda skillnader i tolerans mellan medlemmar och icke-medlemmar. I alla typer av föreningar, förutom friluftsföreningar, hobbyföreningar och invandrarföreningar, uttrycker medlemmar åtminstone vid något tillfälle en högre grad av tolerans än icke-medlemmar. För det tredje visade resultaten att medlemskapet i föreningar samvarierade med toleransens startnivå, men det påverkade inte förändringen av toleransen över tid.

Vi kan således inte hitta något entydigt stöd för att ett medlemskap i en förening ökar ungdomars tolerans. Ungdomar som valde att bli medlemmar tycks nämligen inte öka sin tolerans nämnvärt i takt med att medlemskapet fortgår. Ett liknande resultat framkommer när vi undersöker betydelsen av mer informella former av engagemang, nämligen att vara engagerad i frivilligarbete (jfr Rapp & Freitag, 2015).

Utifrån våra statistiska iakttagelser är det dock svårt att ge en bestämd förklaring till varför medlemmar i vissa typer av föreningar uttrycker en högre tolerans än andra. En teoretisk förklaring skulle kunna vara att vissa typer av föreningar kännetecknas av starka band mellan medlemmarna inom mycket homogena grupper, vilket i detta fall skulle betyda att de inte utvecklar så hög tolerans gentemot andra grupper av individer (jfr Putnam, 2000).

Vidare är det viktigt att poängtera att resultaten som redovisas ovan inte säger något om sambandsriktningen mellan tolerans och

föreningsengagemang, det vill säga, om det är medlemskapet som påverkar ungas tolerans eller om det är unga med högre tolerans som väljer att gå in i föreningar. Det är alltså möjligt att förklaringen till de effekter som vi har identifierat vad gäller ungdomars föreningsengagemang och frivilligarbete är ett resultat av självselektion. Vi vill också påminna om att unga som var medlemmar redan från studiens början uttrycker en hög nivå av tolerans vilket innebär att det finns begränsat utrymme att komma ännu högre upp i tolerans tre år senare och därmed lite skillnader att förklara.

Sammantaget ger den här analysen alltså inget entydigt stöd för att ett engagemang i en förening är en ”skola i tolerans”, så tillvida att det inte kan förklara toleransens utveckling över tid. Snarare tycks resultaten ge för handen att delar av föreningslivet är en mötesplats för redan toleranta ungdomar (jfr van der Meer & van Ingen, 2009).

I sammanhanget är det viktigt att notera att vi i den här undersökningen enbart har fokuserat på ett par aspekter av föreningsengagemanget, nämligen det formella medlemskapet och frivilligarbete. Ett medlemskap kan, men behöver inte, innebära att en interaktion mellan olika individer äger rum vilken är en förutsättning för att tolerans ska uppstå. Vidare är det möjligt att ett frivilligengagemang vid ett begränsat antal gånger inte ensamt kan ge de positiva effekterna på toleransen som teorin förutsäger. Resultaten bör därför tolkas med försiktighet. Det är till exempel möjligt att andra aspekter av föreningslivet, som till exempel deltagande i olika föreningsmöten och aktiviteter, kan resultera i positiva effekter på de ungas tolerans. Här är det också viktigt att framhålla föreningslivets potential att fungera som arena där ungdomar knyter vänskapsband med personer från olika etniska bakgrunder, något som tycks ha god potential att

främja toleransen mot invandrare (se exempelvis Miklikowska och Dahl i den här antologin). Framtida forskning kan med fördel undersöka vilken roll andra dimensioner av föreningsengagemanget har för utvecklingen av tolerans. Det är också angeläget att sådana studier studerar föreningsengagemanget under en längre period för att det ska vara möjligt att dokumentera vilken roll föreningslivet har för ungas tolerans.

13. Skolans roll vad gäller ungdomars attityder gentemot invandrare och interetnisk vänskap¹

Metin Özdemir och Sevgi Bayram Özdemir

Inledning

Dagens värld präglas alltmer av mångfald, som ett resultat av att ett stort antal människor flyr eller flyttar från sina hemländer i jakten på jobb, säkerhet och andra möjligheter än vad deras hemländer kan erbjuda. År 2015 levde 244 miljoner människor i ett annat land än där de föddes (FN, 2016). Även Sverige märker av denna globala befolkningsflytt. Under 2015 ansökte över 162 000 människor om flyktingstatus i Sverige (Migrationsverket, 2016). För närvarande bor 1,6 miljoner personer i Sverige som har ett annat födelseland (SCB, 2016), och de utgör mer än 15 procent av den totala befolkningen. Andelen människor med invandrarbakgrund ökar till 27 procent när

¹ Denna studie har möjliggjorts genom tillgång till data från det longitudinella forskningsprogrammet Political Socialization Program vid YeS (Youth & Society), Örebro universitet. Huvudansvariga för planering, genomförande och finansiering av datainsamlingen var professorerna Erik Amnå, Mats Ekström, Margaret Kerr och Håkan Stattin. Datainsamlingen har finansierats av Riksbankens Jubileumsfond.

man inkluderar barn födda i Sverige av utlandsfödda föräldrar (SCB, 2016).

Ökad invandring innebär specifika möjligheter och utmaningar. Invandrarna kan bidra till ekonomisk tillväxt och en hållbar ekonomisk utveckling. Enligt en rapport nyligen från Arbetsförmedlingen borde Sverige fortsätta att ta emot ett stort antal invandrare för att förhindra arbetskraftsbrist (Arbetsförmedlingen, 2015). Å andra sidan är det fortsatt problematiskt med etnisk segregering och bristande social integration. Negativa åsikter om invandrare och alltmer uttalade invandrarkritiska idéer hör till de större hindren för att invandrare ska känna sig välkomna och accepterade samt motiverade att bli en del av samhället (Bayram Özdemir, Özdemir & Stattin, 2016a). Under de senaste åren har invandrarkritiska politiska åsikter och etniskt motiverade hatbrott ökat (Brå, 2013). Det finns därför ett behov av att motverka den negativa opinionen och främja en positiv, interetnisk samverkan. Men frågan är: Hur?

Svaret återfinns till viss del inom det sammanhang där ungdomar utvecklar sina attityder gentemot ”andra”. En lång forskningstradition kring var barn och ungdomar utvecklar sina åsikter om människor från olika kulturella, religiösa och etiska grupper betonar familjen, jämnåriga (”peer”), skolan och samhället i stort som viktiga sammanhang (exempelvis Aboud & Amato, 2001; Aboud & Doyle, 1996; Thijs & Verkuyten, 2014). Skolan utmärker sig bland dessa miljöer som en särskilt viktig plats för ungdomars utveckling av sina åsikter om skillnader. Barn och ungdomar världen över umgås mest med andra ungdomar, och det är i skolan som de får sina vänner. I dagens moderna samhällen går dessutom nästan samtliga barn och ungdomar i skolan, oavsett om de är infödda eller invandrare, och de tillbringar

en betydande del av sin aktiva dagtid i detta sammanhang. Därmed är skolan en plats där positiva åsikter och beteenden på ett systematiskt sätt kan uppmuntras, och där man når nästan alla barn. Riksdagen har därför gett skolan i uppdrag att främja tolerans mot olikheter. Skollagen (2010:800) fastställer att ”skolor bör främja förståelsen för andra människor och förmågan att känna empati så att ingen ska utsättas för diskriminering eller annan kränkande behandling på grund av kön, etnisk tillhörighet, religion eller annat trossystem, könsöverskridande identitet eller uttryck, sexuell läggning, ålder eller funktionsnedsättning” (Lindström, 2013, s. 29). I korthet är skolan det viktigaste sammanhanget för ungdomars utveckling av interetniska attityder och beteenden. Men att enbart anförtro skolorna detta viktiga uppdrag räcker inte för att riksdagens direktiv ska genomföras. Hur skolorna ska kunna utföra detta uppdrag är en brännande fråga, och tyvärr bidrar forskningen med relativt lite information om vad det är i skolan som kan bidra till att främja interetniska relationer.

Syftet med detta kapitel är att bidra till att öka förståelsen av ungdomars interetniska relationer. Till skillnad från de flesta tidigare studier fokuserar vi samtidigt på både interetniska attityder (i synnerhet positiva attityder gentemot invandrare) och vänskap. Vi valde denna inriktning eftersom positiva attityder kan anses vara förutsättningen för goda interetniska relationer, medan vänskap över etniska gränser är en konkret demonstration av befintliga relationer. I vår analys av interetniska attityder och vänskap fokuserar vi på två aspekter vad gäller skolan: (1) skolans etniska sammansättning (om skolan har en låg eller hög andel invandrare i relation till det totala antalet invandrare i landet), och (2) lärarnas initiering av politiska diskussioner i klassrummet. Skolans etniska sammansättning är en

viktig indikator på om eleverna har möjlighet att komma i kontakt med olika etniska grupper. Lärarnas initiering av politiska diskussioner är en indikation på om eleverna exponeras för idéer och åsikter som inte nödvändigtvis ligger i linje med deras egna och/eller deras föräldrars. Vi förväntar oss att möjligheten att komma i kontakt med jämnåriga invandrare och ta del av diskussioner som rör svensk och global politik kan främja en positiv syn på invandrare och utveckla interetnisk vänskap. Vi ställer två viktiga frågor: (1) Främjar skolans etniska sammansättning en positiv attityd gentemot invandrare och interetnisk vänskap? och (2) Främjar lärarnas initiering av politiska diskussioner i klassrummet positiva attityder gentemot invandrare och interetnisk vänskap? Vi undersöker om effekten av skolans etniska sammansättning och lärarnas diskussioner varierar beroende på ungdomarnas ålder och kön, eller föräldrarnas attityder gentemot invandrare.

I följande avsnitt ger vi först en översikt över den befintliga kunskapen kring sambandet mellan funktioner i skolan (i synnerhet skolans etniska sammansättning och lärarnas beteende) och ungdomars interetniska attityder och relationer. Sedan presenterar vi vår egen forskning för att försöka besvara frågorna ovan. Slutligen diskuterar vi våra resultat med betoning på studiens potentiella implikationer för skolan.

Skolans etniska sammansättning och interetniska relationer

Skolans demografiska förutsättningar, i synnerhet skolans och klassrummets etniska sammansättning, har varit primärt fokus för tidigare forskning kring interetniska attityder (Thijs & Verkuyten, 2014).

De flesta tidigare studier har använt modeller baserade på Allports (1954) kontakthypotes. Enligt kontakthypotesen tenderar folk att utveckla positivare attityder mot andra när de har möjlighet att ha kontakt med medlemmar i utegruppen (jämfört med dem som har färre möjligheter till kontakt). Kontakthypotesens grundpremiss är att folk är mindre positivt inställda till det okända – människor de inte känner.

De studier som har gjorts, om vilken påverkan skolans och klassrummets etniska sammansättning har på interetniska attityder och vänskap, har kommit fram till olika slutsatser. Flera studier har rapporterat att elever i klasser med stor etnisk bredd har en positivare attityd till mångfald (van Geel & Vedder, 2011) och är positivare till andra etniska grupper än den egna (Thijs & Verkuyten, 2013), jämfört med elever i mindre etniskt diversifierade klasser. På samma sätt är det mer sannolikt att infödda barn har vänner bland utlandsfödda barn (van Houtte & Stevens, 2009) och bland barn till invandrare (Schachner, et al., 2015; Titzmann, Brenick, & Silbereisen, 2015), jämfört med elever i en skola med få invandrare. Men, i motsats till resultaten som tyder på att ökad kontakt är fördelaktig, visar även några studier att skolans etniska sammansättning kan ha motsatt eller noll effekt. Exempelvis visade Vervoort, et al. (Vervoort, Scholte & Scheepers 2011) att nederländska ungdomar tenderade att ha en negativ attityd gentemot utegrupper när de befann sig i ett klassrum där antalet invandrarelever var större än antalet infödda. I en gränsöverskridande studie med fokus på 14-åringar från 25 länder inklusive Sverige, visade Barber, et al. att det inte fanns något samband mellan skolans etniska sammansättning och ungdomarnas stöd för invandrades rättigheter (Barber, Torney-Purta & Fennelly,

2010). Även Dejaeghere, Hooghe och Claes (2012) rapporterade att skolans etniska sammansättning inte påverkade utvecklingen av etnocentriska åsikter (som negativa attityder gentemot invandrare och mångfald) bland ungdomar i Belgien. Sammanfattningsvis är resultatet blandat vad gäller studier som fokuserar på den roll som skolans demografiska sammanställning spelar. Resultaten ligger heller inte alltid i linje med kontakthypotesen. Dessa blandade resultat kan höra samman med ett förbiseende av en möjlig samverkan mellan skolans etniska sammansättning och förutsättningarna hos de enskilda ungdomarna (som ålder, kön) samt familjens förutsättningar (som föräldrarnas interetniska attityder). I varje fall ger inte de aktuella studierna en tydlig förståelse av hur dessa olika faktorer samarbetar och påverkar interetniska relationer. Vår målsättning med detta avsnitt är att bemöta denna kunskapsklyfta.

Lärarens roll vid interetniska relationer

Lärare har generellt sett fler möjligheter att övervaka elevernas interaktioner jämfört med andra vuxna. Därför ska de potentiellt kunna handleda och påverka ungdomarnas ömsesidiga interaktioner. De kan agera som föredömen för sina elever. Diskussioner i klassrummet kan användas för att skapa en öppenhet för mångfald. Som ett pedagogiskt grepp kan de integrera strategier för att främja samarbete mellan studenter från olika etnisk bakgrund. Ett stöd för dessa argument är Gniewosz och Noacks (2008) forskningsresultat som visar att infödda tyska elever som uppmuntrades av sina lärare att uttrycka sina åsikter, var mer toleranta mot invandrare. På samma sätt visar forskningsresultat från Verkuyten et al., att nederländska elever

vars lärare betonade jämställdhet och mångfald i klassrummet, eller som diskuterade rasism, kulturella skillnader och likheter, var mindre fördomsfulla i sin syn på invandrade (jämfört med infödda) jämnåriga (Kinket & Verkuyten, 1999; Verkuyten & Thijs, 2001). Liknande resultat har även redovisats i storskaliga, gränsöverskridande studier. En stor studie med ett urval på över 85 000 elever från 25 länder, inklusive Sverige, rapporterade att ett klassrumsklimat som tillåter en öppen diskussion, också främjar ett stöd för invandrades rättigheter från ungdomarnas sida (Barber, Torney-Purta & Fennelly, 2010). Dessa slutsatser har fått ytterligare stöd från experimentella studier. I synnerhet visade en interventionsstudie att fördomsfulla attityder minskar över tiden när eleverna vägleds till att fokusera på en persons inre kvaliteter snarare än yttre omständigheter, som etnisk bakgrund (Aboud & Fenwick, 1999). Totalt antyder dessa studier att lärare kan främja utvecklingen av positiva attityder mot invandrare genom att diskutera frågor som rör mångfald, och genom att skapa ett öppet klassrumsklimat där eleverna tillåts ge uttryck för sina egna åsikter.

Ändå finns det en del viktiga begränsningar i dagens forskning. För det första har det varit lite, om ens något, fokus på om lärare påverkar förhållandet av interetniska relationer. Att vänskap utvecklas mellan infödda och invandrade ungdomar kan betraktas som en viktig indikator på social integration. Ett annat viktigt kunskapsgap i litteraturen hör samman med frågan om lärarens påverkan är beroende av elevens förutsättningar. Ungdomar kan exempelvis tolka lärarens budskap om mångfald olika, beroende på hur de redan ser på "andra" och utifrån den kunskap de besitter (Bigler, 1999). Lärarens budskap tjänar antingen till att bekräfta eller utmana befintliga föreställningar om utegrupper (det vill säga, sådana som inte tillhör innegrupperna).

Även om evidensen i dag rent allmänt tyder på att lärarens beteende kan främja interetniska attityder, kan lärarens roll inte förstås utan att även andra faktorer tas med i beräkningen. Det finns fortfarande ingen studie om lärarens roll i främjandet av interetniska relationer, som samtidigt tar i beaktande ungdomarnas olika förutsättningar (som ålder och kön samt föräldrarnas interetniska attityder).

Forskningsfrågor

I detta avsnitt fokuserar vi på såväl attitydmässiga som beteendevetenskapliga aspekter av interetniska relationer. Vad gäller den attitydmässiga aspekten fokuserar vi på svenska ungdomars positiva attityder gentemot invandrare. Vad gäller den beteendevetenskapliga aspekten fokuserar vi på svenska ungdomars vänskapsband över etniska gränser (som att ha en vän med invandrarbakgrund bland de jämnåriga i skolan). Vårt mål är att svara på följande tre frågor rörande interetniska relationer:

1. Spelar skolans etniska sammansättning roll vad gäller svenska ungdomars attityder gentemot invandrare och interetnisk vänskap?
2. Har lärarnas diskussioner kring politiska frågor någon effekt på svenska ungdomars attityder gentemot invandrare och interetniska relationer?
3. Varierar effekten av skolans etniska sammansättning och lärarnas politiska diskussioner beroende på ungdomarnas förutsättningar (ålder och kön, samt föräldrarnas interetniska attityder)?

Metod

För att få svar på våra frågor analyserade vi data från en politisk socialiseringsstudie (programmet Politisk socialisation, PSP), vid Youth & Society (YeS) på Örebro Universitet. Den ursprungliga forskningen utvecklades som en longitudinell studie för att förstå hur unga människor, från 13 till 30 år, upplever politiken i vardagen, och hur de ser på samhällsutvecklingen över tid. Studiens upplägg och mål beskrivs i detalj på annan plats (Amnä, Ekström, Kerr & Stattin, 2009). I de aktuella analyserna fokuserade vi på ungdomar av svensk härkomst. Vi behandlade ”svensk härkomst” som att vara född i Sverige med föräldrar som också var födda i Sverige eller i ett annat nordiskt land (som Danmark, Norge, Finland). Vi fokuserade vidare på ungdomar i årskurs 7 (cirka 13 år gamla) och från årskurs 1 i gymnasiet (cirka 16 år gamla) när de första uppgifterna samlades in. Samma ungdomar fick samma frågor ett år senare när de gick i årskurs 8, respektive årskurs 2 på gymnasiet. Uppgifter om analysunderlaget återfinns i tabell 1. Totalt deltog 1 416 ungdomar i den första datainsamlingen. Ett år senare nådde forskningsteamet en majoritet av deltagarna (84 procent). Vi analyserade uppgifterna för att se om det fanns risk för att en specifik grupp ungdomar i högre grad lämnade studien. Resultatet indikerade att det i så fall enbart gällde äldre ungdomar. Faktum är att 79 procent av ungdomarna i den äldre kohorten deltog under studiens andra år, jämfört med 88 procent av ungdomarna i den yngre kohorten. Det fanns inga andra skillnader mellan dem som var kvar i studien och dem som hoppade av före år 2.

Som en del av den politiska socialiseringsstudien (PSP) deltog ungdomarnas föräldrar i studien vartannat år. Föräldrar till 912 av deltagarna i studien nåddes (64,4 procent av urvalet). Vi testade om

ungdomarna vars föräldrar svarade på undersökningarna skilde sig från de ungdomar vars föräldrar inte svarade, sett till studiens samtliga variabler. Vi fann bara två skillnader: föräldrar till ungdomar med positivare attityder till invandrare svarade i högre grad på frågorna i undersökningarna, och föräldrar till ungdomar med fler vänner som var invandrare, svarade i lägre grad på frågorna.

Mätning

Positiva attityder till invandrare. Ungdomarna, i åldern 13–16, fick fem uttalanden som återgav positiva åsikter om invandrare. Deras uppgift var att indikera om de *helt höll med*, *höll med*, *inte höll med*, eller *inte alls höll med*. Ett exempel var: ”Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige” Samma ungdomar fick sedan ta ställning till samma påstående ett år senare. Detta mått hade en bra tillförlitlighet både år 1 (alfa = ,80) och år 2 (alfa = ,83) av dattainsamlingen. Samma attitydmått användes också för ungdomarnas föräldrar under studiens första år för att bedöma föräldrarnas attityder gentemot invandrare. Pålitligheten hos det föräldrarapporterade måttet var jämförbart med ungdomsmåttet (alfa = ,82).

Skolans etniska sammansättning. Uppgifterna samlades in från 13 skolor. Baserat på antal elever med invandrarbakgrund i den totala skolpopulationen grupperades skolorna i två kategorier. I enlighet med en tidigare forskningsmetod (Bayram Özdemir, Özdemir & Stattin, 2016b), grupperade vi 8 skolor där mindre än 20 procent av eleverna hade invandrarbakgrund i en kategori, och kallade dem skolor med ”få invandrare” (genomsnittligt antal invandrarelever: 11 procent). Den andra gruppen utgjordes av 5 skolor med mer än

20 procent invandrarelever, och dessa skolor kallades ”etniskt blandade” (genomsnittligt antal invandrarelever: 40 procent).

Interetnisk vänskap. Ungdomarna ombads att lista upp till åtta vänner i skolan. I genomsnitt listades cirka 6 vänner år 1, och 5 vänner år 2 under datainsamlingen. Eftersom dessa vänner också ingick i datasetet skapade vi en ny variabel som identifierade antalet invandrarvänner för var och en av de svenska ungdomar som deltog i studien.

Lärarnas initiering av politiska diskussioner. Eleverna ombads att redovisa om deras lärare initierade diskussioner om politiska frågor i klassen (som: Det finns lärare i min skola som försöker att involvera eleverna i diskussioner om politiska frågor). Eleverna svarade på denna fråga enligt en fyrgradig skala (1= stämmer inte alls, 2 = stämmer inte så bra, 3 = stämmer rätt bra, 4 = stämmer mycket bra).

	Urvalets storlek			Ålder och kön år 1		
	År 1	År 2	Retentionsgrad	Ålder*	Tjejer	Killar
Kohort 1 (åk 7)	704	621	88 %	13,43 (0,55)	51 %	49 %
Kohort 2 (gymn. åk 1)	712	563	79 %	16,58 (0,66)	52 %	48 %
Totalt	1 416	1 184	84 %	15,01 (1,69)	51,5 %	48,5 %

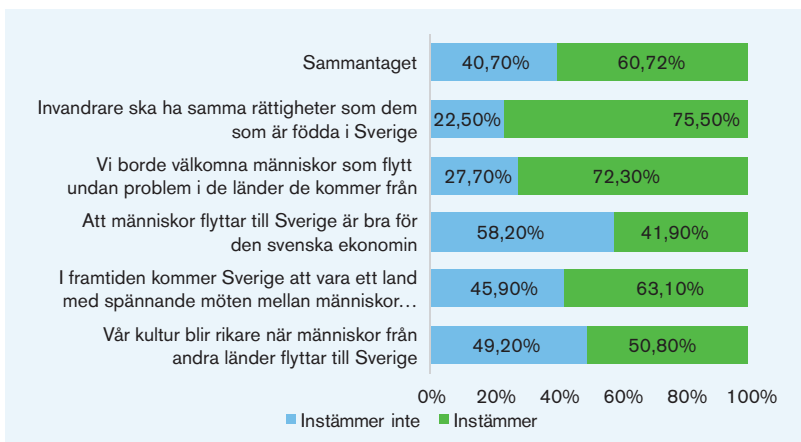
TABELL 1. Urvalets storlek, ålder och kön för ungdomarna i analysunderlaget. *I ålderskolumnen hänvisar värden utanför parantes till genomsnittlig ålder, och värden inom parantes hänvisar till standardavvikelse.

Resultat

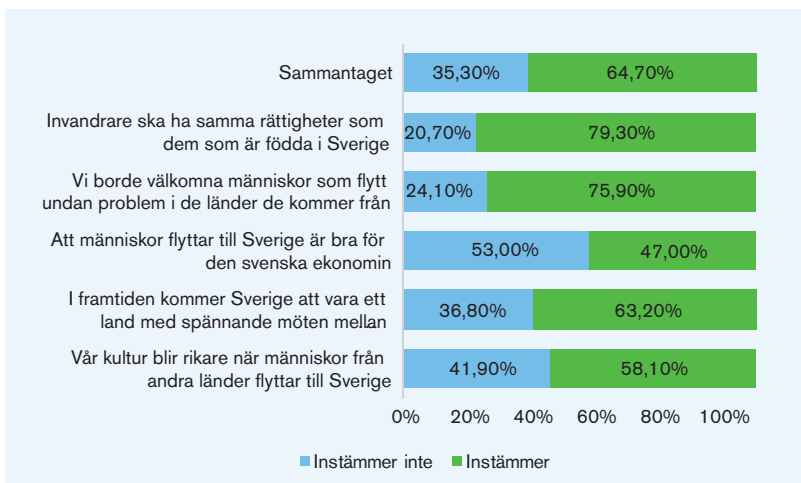
Vad tycker svenska ungdomar om invandrare?

I figur 1 och 2 presenterar vi resultatet för var och en av de fem attityderna vid båda datainsamlingstillfällena, för att ge en detaljerad bild av ungdomars attityder gentemot invandrare. Vi grupperade även ungdomars svar som ”instämmer” eller ”instämmer inte” för samtliga fem attityder, för att kunna ange vad ungdomar rent generellt anser om invandrare.

Våra resultat visar att när samtliga svar inom de fem olika attitydområdena kombinerades, indikerade cirka 61 procent av ungdomarna år 1, och 65 procent av ungdomarna år 2, en positiv syn på invandrare. Men det förekom vissa avvikelser i ungdomarnas åsikter beroende på frågans innehåll. Vid båda datainsamlingsvägorna instämde exempelvis över 75 procent av ungdomarna med påståendena ”Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige”, och ”Vi borde välkomna folk som har flytt undan problem i andra länder”. Däremot instämde mindre än 50 procent med påståendet att ”Det är bra för den svenska ekonomin att folk flyttar till Sverige”. Trots dessa avvikelser i åsikterna rörande specifika ämnen, går det att dra slutsatsen att ungdomar i allmänhet har en positiv attityd gentemot invandrare. Men denna slutsats måste beaktas utifrån det faktum att vid den första datainsamlingsvägen höll drygt 20 procent av ungdomarna, alltså mer än 1 av 5, inte med påståendena att ”Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige”, och ”Vi borde välkomna folk som har flytt undan problem i andra länder”. Ett år senare valde något färre ungdomar att inte hålla med om dessa

FIGUR 1. Positiva attityder till invandrare hos ungdomar år 1 i PSP-studien.

FIGUR 2. Positiva attityder till invandrare hos ungdomar år 2 i PSP-studien.

uttalanden, men fortfarande intog cirka 20 procent, alltså cirka 1 av 5, en attityd gentemot invandrare som varken var positiv eller välkomnande.

Blir svenska ungdomar vänner med invandrare?

Som tidigare nämnts ombads ungdomarna att lista upp till 8 vänner i skolan. I genomsnitt listades cirka 6 vänner år 1, och 5 vänner år 2 under datainsamlingen. För den aktuella analysen identifierade vi antalet angivna vänner med invandrabakgrund för varje svensk ungdom. Våra resultat visar att 67 procent av de svenska ungdomarna inte hade några vänner med invandrabakgrund. Cirka 22 procent av ungdomarna hade bara en vän med invandrabakgrund, och väldigt få av dem (11,2 procent år 1, och 9,7 procent år 2) hade minst två vänner med invandrabakgrund båda åren. Vi kunde konstatera att det inte är särskilt vanligt för svenska ungdomar att ha en jämnårig vän som är invandrare.

Spelar skolans etniska sammansättning roll vad gäller ungdomarnas interetniska relationer?

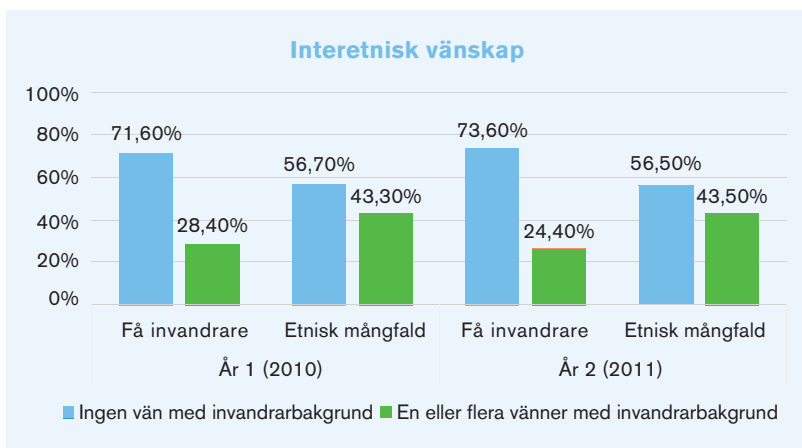
Först analyserade vi uppgifterna för att bedöma om ungdomarnas attityder gentemot invandrare kunde kopplas till skolans etniska sammansättning. I detta syfte jämförde vi genomsnittet positiva attityder hos ungdomar i skolor med få invandrare, respektive genomsnittet positiva attityder hos ungdomar i etniskt blandade skolor. Vår analys visar tydligt att elever i en etniskt blandad skola har en betydligt positivare attityd gentemot invandrare jämfört med elever i en skola med få invandrare (se tabell 2). Vi beräknade även uppskattad

effektstorlek (Cohens *d*) för skillnaderna mellan dessa två grupper av skolor. Effektstorleken indikerade en dämpad effekt från skolans etniska sammansättning på ungdomars positiva attityder gentemot invandrare. Ett år senare var dessutom gapet större mellan elever som går på skolor med få invandrare jämfört med elever på etniskt blandade skolor. Sammanfattningsvis har svenska ungdomar med möjlighet till kontakt med flera ungdomar med invandrabakgrund i skolan en positivare syn på invandrare, jämfört med elever som har färre jämnåriga med invandrabakgrund i sina skolor.

	Få invandrare	Etnisk mångfald	F	P	Cohens d effektstorlek
Positiva attityder – år 1	2,66 (0,69)	2,82 (0,64)	17,22	< 0,001	0,25
Positiva attityder – år 2	2,71 (0,68)	2,96 (0,65)	33,84	< 0,001	0,38

TABELL 2. Skillnader i ungdomars positiva attityder gentemot invandrare i skolor med olika etnisk sammansättning.

Vad gäller interetnisk vänskap fann vi liknande skillnader mellan skolor med få invandrare och etniskt blandade skolor (se figur 3). Det var mer sannolikt att svenska elever som gick på etniskt blandade skolor skulle bli vän med invandrarelever än att elever på en skola med få invandrare skulle bli det, både under år 1 ($\chi^2(1) = 28,39, p < ,001$) och år 2 av datainsamlingen ($\chi^2(1) = 29,03, p < ,001$). Totalt hade något mer än 43 procent av de svenska ungdomarna i etniskt blandade skolor minst en vän med invandrabakgrund under båda åren, medan bara 28,4 procent under år 1, och 26,4 procent under år 2, hade en vän med invandrabakgrund i skolor med få invandrare.

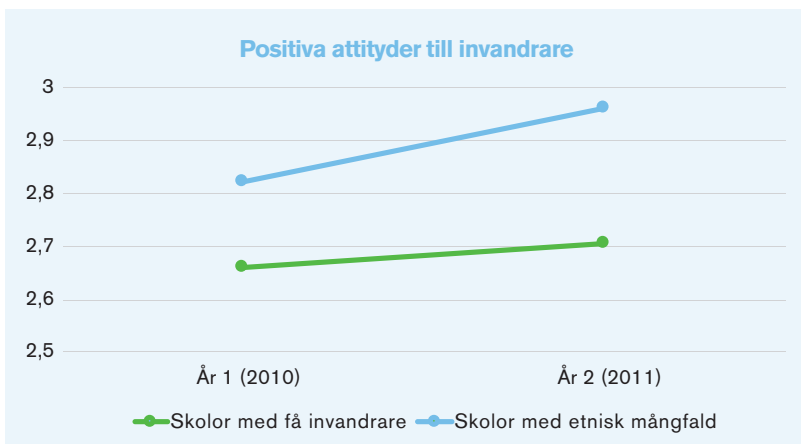

FIGUR 3. Vänner inom olika etniska grupper (interetnisk vänskap) för svenska ungdomar som går på skolor med få invandrare respektive skolor med etnisk mångfald (etniskt blandade).

Det bör också noteras att över 56 procent av ungdomarna i etniskt blandade skolor, och över 71 procent av eleverna i skolor med få invandrare, saknade vänner med invandrabakgrund. Sammanfattningsvis kan vi konstatera att skolans etniska sammansättning har betydelse för förhållandet av interetnisk vänskap.

Så här långt antyder resultaten att skolans etniska sammansättning har en koppling till såväl positiva attityder gentemot invandrare, som att ha vänner med invandrabakgrund. Men det finns behov av starkare evidens gällande skolans betydelse. Därför undersökte vi hur ungdomars positiva attityder gentemot invandrare och interetniska relationer förändras över tid i skolor med få invandrare och i etniskt blandade skolor.

Vad gäller interetniska attityder fann vi att ungdomars attityder gentemot invandrare förändrades på olika sätt beroende på skolans

FIGUR 4. Förändring under två år rörande ungdomars positiva attityder gentemot invandrare i skolor med få invandrare respektive i etniskt blandade skolor.

etniska sammansättning, $F(1\ 1121) = 5,46, p = ,02$. I synnerhet ökade den positiva attityden hos ungdomar i etniskt blandade skolor betydligt under ett år, $F(1\ 794) = 14,50, p < ,001$, medan ungdomar i skolor med få invandrare inte noterade någon väsentlig förändring, trots redan låga siffror för positiva attityder. $F(1\ 327) = 3,21, p = ,074$ (se figur 4).

På liknande sätt undersökte vi om det skedde en förändring i svenska ungdomars vänskap med jämnåriga invandrare över tid. Resultatet antydde att det inte var någon skillnad i ungdomarnas interetniska relationer över tid, varken i skolor med få invandrare eller i etniskt blandade skolor.

För att även få en mer detaljerad kunskap undersökte vi om skol-sammanhanget har ett liknande inflytande över tid på interetniska attityder och interetniska relationer för ungdomar med olika förutsätt-

ningar. I synnerhet undersökte vi vilken roll ungdomars ålder och kön samt deras föräldrars interetniska attityder spelar. Resultaten visar att över tid påverkade inte ålder, kön eller deras föräldrars åsikter om invandrare ungdomarnas åsikter om invandrare och interetnisk vänskap

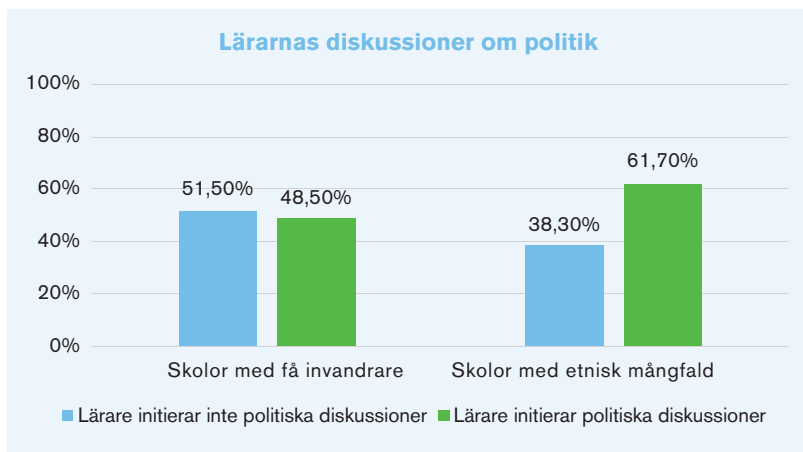
I en tilläggsanalys undersökte vi om effekten av skolsammanhanget skiljer sig åt beroende på om ungdomarna har vänner med invandrabakgrund eller inte. Vi fann att för ungdomar i skolor med få invandrare ökade den positiva attityden om de hade minst en vän med invandrabakgrund. Ungdomar i dessa skolor som saknade vänner med invandrabakgrund ändrade dock inte sina åsikter. Å andra sidan ökade de positiva attityderna över tid för samtliga ungdomar i etniskt blandade skolor, oavsett om de hade vänner med invandrabakgrund eller inte (se tabell 3). Totalt sett ger dessa resultat oss evidens som tyder på att svenska elever har en fördel av att gå i etniskt blandade skolor och av att ha en vän med invandrabakgrund (i synnerhet i skolor med få invandrare), sett till utvecklingen över tid av en positivare attityd gentemot invandrare.

Skolans etniska sammansättning	Har minst en vän som är invandrare	N	År 1	År 2	F-test av förändring över tid
Få invandrare	Ja	206	2,79 (0,66)	2,87 (0,64)	4,36*
	Nej	555	2,63 (0,67)	2,65 (0,68)	0,35
Etnisk mångfald	Ja	134	2,89 (0,60)	3,01 (0,66)	4,10*
	Nej	181	2,80 (0,65)	2,93 (0,66)	9,78**

TABELL 3. Förändring i positiva attityder över tid för ungdomar med minst en invandrare som vän i skolor med få invandrare respektive etniskt blandade skolor. *p < 0,05 **p < 0,01.

Spelar lärarnas initiering av politiska diskussioner roll vad gäller ungdomarnas interetniska relationer?

Innan vi testade vår viktigaste forskningsfråga undersökte vi vad elever rapporterade om sina lärares initiering av politiska diskussioner i klassrummet. Totalt rapporterade bara drygt hälften av eleverna (52,4 procent) att deras lärare initierade diskussioner om svensk och global politik. För att förstå skillnaderna mellan olika skolsammanhang undersökte vi om lärare i skolor med få invandrare respektive etniskt blandade skolor initierade politiska diskussioner olika ofta. Det fanns en betydande skillnad mellan skolorna, $\chi^2(1) = 20,14$, $p < ,001$. Procentsatsen för antalet elever i etniskt blandade skolor som rapporterade att deras lärare initierade politiska diskussioner i klassen uppgick till 61,7 procent, att jämföra med enbart 48,5 procent i skolor med få invandrare (se figur 5).

FIGUR 5. Lärarnas diskussioner om politik i skolor med få invandrare respektive i etniskt blandade skolor.

Därnäst undersökte vi om lärarinitierade politiska diskussioner hade ett samband med ungdomarnas positiva attityder gentemot invandrare. Vår analys visade att elever vars lärare initierade diskussioner om politiska frågor, i betydligt högre grad hade en positiv attityd gentemot invandrare under år 1 jämfört med de vars lärare inte diskuterade politik i klassrummet $F(1\ 1371) = 65,41, p < ,001$. Även om lärarens initiering av diskussioner inte ökade den positiva attityden över tid, kunde vi fortfarande observera att ungdomar som fick vara med vid diskussioner hade positivare attityder gentemot invandrare jämfört med elever som inte exponerades för sådana diskussioner under år 2, $F(1\ 1371) = 65,41, p < ,001$. Vidare undersökte vi om effekten av lärarinitierade diskussioner på ungdomarnas attityder varierade i enlighet med deras ålder och kön eller föräldrarnas attityder gentemot invandrare. Den enda effekten som observerades gällde ålder. I synnerhet hade äldre ungdomar en positivare attityd än yngre ungdomar, när deras lärare diskuterade politik i klassrummet under både år 1 ($F(1\ 1373) = 5,01, p = ,025$) och år 2 ($F(1\ 1120) = 7,93, p = ,005$). Ingen av de övriga faktorerna påverkade relationen mellan lärarinitierade diskussioner och ungdomars attityder gentemot invandrare.

Vi undersökte även om lärarinitierade politiska diskussioner hade en koppling till ungdomars interetniska relationer. Resultatet visar att antalet vänner med invandrarbakgrund för de svenska eleverna inte hade någon koppling till om lärare tagit upp politiska diskussioner i klassrummet eller inte. Dessa resultat upprepades för olika åldersnivåer, olika kön och olika attityder hos föräldrarna gentemot invandrare.

Rent generellt har ungdomar vars lärare diskuterar politiska frågor i klassrummet en positivare attityd gentemot invandrare än jämnåriga som saknar erfarenhet av sådana diskussioner. Trots det gjorde lärarinitierade diskussioner ingen skillnad vad gäller interpersonella relationer.

Diskussion

Vår målsättning med detta avsnitt är att skapa en förståelse för om de två viktigaste utmärkande dragen hos skolsammanhanget kan främja interpersonella relationer hos svenska ungdomar. I synnerhet undersöker vi vilken roll skolans etniska sammansättning och lärarinitierade politiska diskussioner i klassrummet spelar vad gäller ungdomars positiva attityder gentemot invandrare och interpersonell vänskap. Vi förväntar oss att svenska ungdomar i etniskt blandade skolor, i linje med kontakthypotesen (Allport, 1954), har såväl positiva attityder gentemot invandrare som jämnåriga vänner med invandrabakgrund. Det är ett antagande som baseras på att skolor, och då i första hand lärare, på ett systematiskt sätt kan överföra samhällets normer och värderingar på unga människor och ge dem möjlighet att lägga sig till med demokratiska principer (Barber, Torney-Purta, & Fennelly, 2010; Flanagan, Cumsille, Gill & Gallay, 2007; Torney-Purta, 2002). Därför förväntade vi oss att ungdomar vars lärare diskuterar politiska frågor i klassrummet skulle ha en positiv syn på människor med invandrabakgrund och vara vän med jämnåriga invandrare. Våra resultat ger stöd åt våra förväntningar rörande positiva attityder gentemot invandrare.

Sverige hör till de länder som värdesätter jämställdhet och mänskliga rättigheter (World Values Survey, 2015), och har rankats som nummer ett i världen vad gäller integrationsfrämjande politik (MIPEX, 2015). Följdriktigt visar våra resultat att cirka två tredjedelar av de svenska ungdomarna har en positiv attityd gentemot invandrare i allmänhet. Det finns dock några större avvikelser i ungdomarnas åsikter i den attitydmässiga domänen. Exempelvis instämde en majoritet av ungdomarna i påståendet ”Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige”, och trodde på vikten av att inta en välkomnande attityd gentemot invandrare, i synnerhet mot dem som har flytt från problem i sina hemländer. Det är viktigt att påpeka att antalet som uttryckte dessa positiva attityder ökade något över tid. Detta resultat kan vara en återspeglning av den starka betoningen på jämställdhet hos samhället i stort (World Values Survey, 2015) samt i skolsystemet (Utbildningslagen, 2010:800). Å andra sidan finns det en tydlig oenighet i vissa frågor. Cirka 50 procent av ungdomarna höll inte med om att ”Det är bra för den svenska ekonomin att folk flyttar till Sverige”, och att det berikar landets kulturella atmosfär. Oenigheten om invandrarnas potentiella ekonomiska bidrag kan vara en återspeglning av en ökad oro hos allmänheten rörande arbetslösheten och den stora andelen utlandsfödda medborgare som lever på ekonomiskt bistånd (Gustafsson, 2011). Totalt sett tyder dessa resultat på att om man kombinerar åsikter inom olika områden kan det resultera i att man missar avvikelserna i ungdomarnas attityder.

Även om svensk ungdom i allmänhet har en positiv syn på invandrare, bör man inte glömma bort myntets baksida. En tredjedel av ungdomarna hade inga positiva attityder gentemot invandrare. Ännu viktigare var att cirka 1 av 5 inte höll med om fundamentala

grundsatser för mänskliga rättigheter och betoningen på jämställdhet i det svenska samhället, genom att välja att inte hålla med om påståendet att ”Invandrare ska ha samma rättigheter som de som är födda i Sverige”. I korthet kan man sammanfatta detta med att de generellt sett positiva attityderna hos svenska ungdomar gentemot invandrare även har en mörk sida. Det faktum att en tredjedel av ungdomarna inte hade en positiv syn på invandrare bör tas på allvar inom såväl forskningen som politiken.

En annan viktig aspekt i detta avsnitt är vårt parallella fokus på interetniska attityder och vänskap. Denna metod gjorde det möjligt för oss att fokusera på de interetniska relationernas både attitydmässiga och beteendevetenskapliga aspekter. Båda dessa aspekter är viktiga för att främja en social integration av människor från olika bakgrunder. Den beteendevetenskapliga aspekten – *aktiv samverkan mellan människor med olika bakgrund* – är dock en starkare indikator på social integration än på positiva känslor gentemot andra. Trots svenska ungdomars rent generellt positiva åsikter om invandrare hade två tredjedelar (67 procent) av ungdomarna i vår studie inte en enda vän med invandrabakgrund. Bristen på vänskap över de etniska gränserna är mer uttalad i skolor med få invandrare (72 procent) än i etniskt blandade skolor (56 procent). Mer anmärkningsvärt var att 56 procent av ungdomarna i etniskt blandade skolor, där i genomsnitt 40 procent av eleverna har invandrabakgrund, inte hade en enda icke-svensk vän. Detta visar på förekomsten av socialt segregerade grupper i svenska skolor, vilket allvarligt kan hota utvecklingen till ett välfungerande mångfaldssamhälle på lång sikt. I dessa skolor kan ungdomarna komma att utveckla starkare favoriseringar av gruppen (Verkuyten & Thijs, 2001) och förstärka sina fördomar

mot medlemmarna i utgruppen. Dessa negativa uppfattningar kan i sin tur leda till fientligheter mellan grupperna och etniska representer (Bayram Özdemir, Özdemir, & Stattin, 2016b). Om skolan är den plats där ungdomarna lär sig normerna för social samverkan (van Houtte & Stevens, 2009), borde vi vara oroade över att social segregation i skolan kan överföras till andra miljöer (som arbetslivet).

Ett anmärkningsvärt resultat från denna studie är att skolans etniska sammansättning har betydelse för hur ungdomarna tänker kring invandrare och om de har jämnåriga vänner som är invandrare. Vi fann i synnerhet att svenska ungdomar i etniskt blandade skolor både har positivare attityder gentemot invandrare och fler jämnåriga vänner med invandrarbakgrund, jämfört med elever i skolor med få invandrare. Ett viktigt resultat från studien var att ungdomar i etniskt blandade skolor fick en positivare attityd över tid, men ungdomarna i skolor med få invandrare visade bara en ökad positiv attityd om de hade en vän med invandrarbakgrund. Den positiva longitudinella effekten av att befinna sig i en etniskt blandad skola är densamma för ungdomar oavsett ålder och kön, och oavsett om föräldrarna har en annan syn på invandrare. Tillsammans tyder dessa resultat på att om man delar ett fysiskt sammanhang och har möjlighet att samverka, kan det främja en förståelse av andra, leda till utvecklingen av positiva åsikter om folk från olika bakgrund, och, i sin tur, främja social integration.

En annan viktig slutsats från våra resultat är att lärarens initiering av politiska diskussioner i klassrummet spelar en roll vad gäller ungdomars interetniska attityder. Ungdomar vars lärare tog upp sociala och politiska diskussioner i klassen uppvisade i hög grad en positiv attityd gentemot invandrare jämfört med de vars lärare inte öppnade

upp för sådana diskussioner. Att uppmuntra eleverna till att diskutera samhällsfrågor och politik i klassrummet kan ge näring åt deras sociala medvetenhet (Lenzi, Vieno, Sharkey, Mayworm, Scaahi, Pastore & Santinello, 2014) och hjälpa dem att förstå olika synpunkter på samhällsfrågor, vilket i sin tur kan förändra deras åsikter och attityder gentemot samhällsfrågor och politiska frågor (Carnegie Corporation & CIRCLE, 2003). Vi bör dock notera att cirka 50 procent av ungdomarna indikerade att deras lärare inte initierade några diskussioner om politik i klassrummet. Sådana diskussioner äger oftare rum i etniskt blandade skolor jämfört med skolor med få invandrare. Denna skillnad kan åtminstone i viss utsträckning förklara våra observationer av en högre grad positiva attityder i etniskt blandade skolor.

Trots den effekt som lärarinitierade diskussioner har på ungdomarnas positiva attityder, spelade de ingen roll vad gäller forandet av interetnisk vänskap. Det finns en potentiell förklaring till denna observation. Diskussioner med olika perspektiv kan påverka ungdomarna i samhällsfrågor och politiska frågor. Men ändrade attityder kan kanske inte direkt omvandlas i ökad samverkan mellan olika grupper. Lärare kan uppmuntra eleverna att bli vän med någon från en annan bakgrund än de själva, genom att bilda blandade studiegrupper där eleverna kan samarbeta och, i sin tur, har möjlighet att lära sig mer om varandras likheter, färdigheter och intressen. Ett sådant arbetssätt kan förhindra att isolerade sociala nätverk utvecklas inne i klassrummet, och att en del ungdomar exkluderas från gruppen.

Vad säger våra resultat den som vill förbättra svenska elevers interetniska attityder och främja vänskap över etniska gränser? En etniskt blandad skola är troligen en kritisk faktor för att främja interetniska relationer. I Sverige är bostadsområdena ofta etniskt segregerade

(Szulkin & Jonsson, 2007), och de flesta väljer att gå i en skola i eller nära området där de bor. Sådana strukturella barriärer kan förhindra att antalet etniskt blandade skolor ökar. Dessutom kan ungdomar i etniskt blandade skolor leva segregerade liv. Faktum är att även i etniskt blandade skolor hade över hälften av de svenska ungdomarna i vår studie ingen vän med invandrarbakgrund. För att överkomma dessa svårigheter finns det vissa åtgärder som skolorna kan vidta. För det första skulle lärarna, baserat på dessa resultat, kunna göra eleverna uppmärksamma på fler sociala och politiska frågor. I dessa diskussioner kan eleverna vägledas så att de ser en persons interna kvaliteter snarare än synliga skillnader, som etnisk tillhörighet, religion, funktionsnedsättning eller sexuell läggning, för att hjälpa dem att vara mindre fördomsfulla mot andra (Aboud & Fenwick, 1999). Dessutom kan läraren systematiskt blanda upp eleverna i nya grupper, där de kan samarbeta om en uppgift med andra. Samarbeta är ett gammalt, beprövat sätt att minska konflikter mellan grupper (Sherif, Harvey, White, Hood & Sherif, 1954). Samarbeta för att uppnå ett gemensamt mål kan minska fördomsfullheten gentemot utegruppmedlemmar och leda till utvecklingen av en gemensam gruppidentitet som inte är baserad på etnisk tillhörighet (Dovidio, Gaertner, Validzic, Matoka, Johnson & Frazier, 1997). En sådan metod kan enkelt integreras i det dagliga arbetet i klassrummet och användas vid skolans aktiviteter utanför klassrummet. Dessutom kan denna metod hjälpa till att diversifiera elevernas sociala nätverk på många sätt. För att sammanfatta: skolan kan ansvara för att hjälpa eleverna att inte bara utveckla positiva åsikter om andra, utan även ägna sig åt social samverkan med elever från en annan bakgrund, med hopp

om att skolans socialt integrerande klimat en dag kan överföras till andra miljöer genom elevernas samhällsengagemang.

Referenser

- Abdelzadeh, A., & Lundberg, E. (2016). Solid or Flexible? Social Trust from Early Adolescence to Young Adulthood, *Scandinavian Political Studies*, online.
- Abdelzadeh, A., Amnå, E., & Lundberg, E. (2016). En arena för tillit och tolerans? I Dartsch, C., Norberg, J. R., & Pihlblad, J. (red.), *Föreningen, laget och jaget: 7 perspektiv på idrottens demokratiska effekter*, (s. 27–46). Stockholm: Centrum för idrottsforskning.
- Aboud, F. E. (1988). *Children and Prejudice*. London: Blackwell.
- Aboud, F. E. (2008). A Social-Cognitive Developmental Theory of Prejudice. In Quintana, S. M., & McKown, C. (red.), *The Handbook of Race, Racism, and the Developing Child*, (s. 55–71). Hoboken, NJ: Wiley.
- Aboud, F. E. & Doyle, A. B. (1996). Parental and Peer Influences on Children's Racial Attitudes. *International Journal of Intercultural Relations*, 20, 371–383.
- Aboud, F. E., & Fenwick, V. (1999). Exploring and Evaluating School-Based Interventions to Reduce Prejudice. *Journal of Social Issues*, 55, 767–785.
- Aboud, F. E., & Amato, M. (2001). Developmental and Socialization Influences on Intergroup Bias. I Brown, R., & Gaertner, S. (red.), *Blackwell's Handbook of Social Psychology: Intergroup Processes*, (s. 65–85). Malden, MA: Blackwell.

- Adorno, T. (2003). Education after Auschwitz. I Tidemann, R. (red.), *Can One Live after Auschwitz? A Philosophical Reader*, (s. 19-33). Stanford: Stanford University Press.
- Afdal, G. (2005). *Tolerance and the Curriculum*. Munster: Waxmann Verlag.
- Afdal, G. (2006). *Tolerance and Curriculum. Conceptions of Tolerance in the Multicultural Unitary Norwegian Compulsory School*. New York: Waxmann.
- Ahmadi, F., Palm, I., & Ahmadi, N. (2016). *Mångfaldsbarometern 2016*. Gävle: Högskolan i Gävle.
- Ahmed, S. (2000). *Strange Encounters. Embodied Others in Post-Coloniality*. London: Routledge.
- Ajzen, I. (2005). *Attitudes, Personality, and Behavior*. Berkshire: Open University Press.
- Albarracín, D., Johnson, B. T., & Zanna, M. P., red. (2014). *The Handbook of Attitudes*. New York & London: Psychology Press.
- Alexander, J. (2006). *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press.
- Almond, G. A., & Verba, S. (2015 [1965]). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Mass.: Addison-Wesley Pub. Co.

- Alwin, D. F., & Krosnick, J. A. (1991). Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span. *American Journal of Sociology*, 169–195.
- Ambjörnsson, R. (1993). Den skötsamme arbetaren or The Conscientious Worker. *Libraries & Culture*, 28(1), 4–12.
- Ambjörnsson, F. (2004). *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront.
- Amnå, E. (2005). Scenöppning, scenvridning, scenförändring. En introduktion. I Amnå, E. (red.), *Civilsambället. Några forskningsfrågor*, (s. 9-37). Stockholm: Riksbankens jubileumsfond och Gidlunds förlag.
- Amnå, E., red. (2016). *För det allmänna bästa: Kungl. Sällskapet Pro Patria 1766-2016. Ett kungligt sällskap mellan stat och marknad under 250 år*. Stockholm: Atlantis.
- Amnå, E., & Ekman, J. (2014). Standby Citizens: Diverse Faces of Political Passivity. *European Political Science Review*, 6(02), 261–281.
- Amnå, E., Ekström, M., Kerr, M., & Stattin, H. (2009). Political Socialization and Human Agency: The Development of Civic Engagement from Adolescence to Adulthood. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 111 (1), 27–40.
- Amnå, E., Ekström, M., Kerr, M., & Stattin, H. (2010). *Codebook: The Political Socialization Program*. Örebro: Youth & Society, Örebro universitet.

- Arbetsförmedlingen (2015). Arbetsmarknadsutsikter, våren 2015. Hämtad från: <https://www.arbetsformedlingen.se/Om-oss/Statistik-och-publikationer/Rapporter.html> 15 november 2016.
- Arendt, H. (1996). *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem*. Göteborg: Daidalos.
- Arendt, H. (1998). *Människans villkor: Vita activa*. Göteborg: Daidalos.
- Arendt, H. (2004). *Mellan det förflutna och framtiden*. Göteborg: Daidalos.
- Arendt, H. (2005). Introduction into Politics. I Kohn, J. (red.), *The Promise of Politics*, (s.93-200). New York: Schocken.
- Aristoteles (2012). *Retoriken*. Ödåkra: Retorikförlaget.
- Artiles, A. M., & Meardi, G. (2014). Public Opinion, Immigration and Welfare in the Context of Uncertainty. Transfer: *European Review of Labour and Research*, 20(1), 53–68.
- Bakker, B. N., & de Vreese, C. H. (2016). Personality and European Union Attitudes: Relationships Across European Union Attitude Dimensions. *European Union Politics*, 17(1), 25–45.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Barber, C., Torney-Purta, J., & Fennelly, K. (2010). Adolescents' Attitudes toward Immigrants' Rights and Nationalism in 25 Countries. I: *4th IEA International Research Conference (IRC-2010)*, Gothenburg, Sweden. http://www.iea-irc.org/index.php?id=cived_and_iccs. Hämtat i november 2016.

- Bayram Özdemir, S., Özdemir, M., & Stattin, H. (2016a). Ethnic Harassment and Immigrant Youth's Engagement in Violent Behaviours: Understanding the Risk Factors. Manus inlämnat för publicering.
- Bayram Özdemir, S., Özdemir, M., & Stattin, H. (2016b). What Makes Youth Harass their Immigrant Peers? Understanding Risk Factors. *Journal of Early Adolescence*, 36, 601–624.
- Bergdahl, L. (2014). Dags att lämna krisretoriken i skoldebatten, *Signum*, 1(1), 26–31.
- Berger, C. R., & Calabrese, R. J. (1975). Some Explorations in Initial Interaction and Beyond: Toward a Developmental Theory of Inter-Personal Communication. *Human Communication Research*, 1, 99–112.
- Berggren, H., & Trägårdh, L. (2015). Är svensken människa? *Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedts 2006, (andra upplagan).
- Bergh, A., red. (2013). *Värdepremisser i främjande och förebyggande program i skolan – rapport från forskningsprojektet En värdefull skola*. Örebro: Rapporter i pedagogik 18.
- Bergström, S., Sturmark, C., Wohlner, E., Borg, A., Dannefjord, P., Grutzky, E., Jersild, P. C., Göthberg, G., Tännsjö, T., Wihlbeck, Å., & Westerberg, B. (2011). Därför måste regeringen stoppa omskärelse av pojkar. *Dagens Nyheter*, Debatt, 18 november 2011.
- Berndt, T. J. (1982). The Features and Effects of Friendship in Early Adolescence. *Child Development*, 53, 1447–1460.

- Bevelander, P., & Hjerm, M. (2015). The Religious Affiliation and Anti-Semitism of Secondary School-Age Swedish Youths: An Analysis of Survey Data from 2003 and 2009. *Ethnic and Racial Studies*, 38(15), 2705–2721.
- Biesta, G. J. J. (2006). *Bortom lärandet. Demokratisk utbildning för en mänsklig framtid*. Stockholm: Liber.
- Bigler, R. S. (1999). The use of Multicultural Curricula and Materials to Counter Racism in Children. *Journal of Social Issues*, 55, 687–705.
- Blanchard, F. A., Crandall, C. S., Brigham, J. C., & Vaughn, L. A. (1994). Condemning and Condoning Racism: A Social Context Approach to Interracial Settings. *Journal of Applied Psychology*, 79, 993–997.
- Blumer, H. (1958). Race Prejudice as a Sense of Group Position. *Pacific Sociological Review*, (1)3–7.
- Bohman, A. (2014). *Anti-Immigrant Attitudes in Context: The Role of Rhetoric, Religion and Political Representation*. Akademisk avhandling, Umeå: Department of Sociology, Umeå universitet.
- Borgonovi, F. (2012). The Relationship Between Education and levels of Trust and Tolerance in Europe 1. *The British Journal of Sociology*, 63(1), 146–167.
- Bredsdorff, T., & Kjældgaard, L. H. (2012). *Tolerans: hur man lär sig leva med dem man hatar*. Stockholm: Santérus.

- Bretherton, I., Golby, B., & Cho, E. (1997). Attachment and the Transmission of Values. I Grusec, J. E. & Kuczynski, L. (red.), *Parenting and Children's Internalization of Values: A Handbook of Contemporary Theory*, (s. 103–134). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Brinkemo, P. (2014). *Mellan klan och stat: Somalier i Sverige*. Stockholm: Timbro.
- Bromseth, J., & Darj, F., red. (2010). *Normkritisk pedagogik: makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet.
- Brown, W. (2009). *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Brå (2013). Data hämtade från: <http://www.bra.se/bra/brott-och-statistik/hatbrott.html> den 29 januari 2015.
- Buhrmester, D., & Furman, W. (1987). The Development of Companionship and Intimacy. *Child Development*, 58, 1101–1113.
- Byrne, D., & Nelson, D. (1965). Attraction as a Linear Function of Proportion of Positive Reinforcements. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 659–663.
- Caprara, G. V., Vecchione, M., Capanna, C., & Mebane, M. (2009). Perceived Political Self-Efficacy: Theory, Assessment, and Applications. *European Journal of Social Psychology*, 39(6), 1002–1020.

- Carlson, J. M., & Iovini, J. (1985). The Transmission of Racial Attitudes from Fathers to Sons: A study of Blacks and Whites. *Adolescence*, 20, 233–237.
- Carnegie Corporation of New York and CIRCLE. (2003). The Civic Mission of Schools. <http://www.civicmissionofskolor.org/campaign/documents/CivicMissionofSkolor.pdf>.
- Clore, G. L., & Byrne, D. (1974). A Reinforcement-Affect Model of Attraction. In Huston, T. L. (red.), *Foundations of Interpersonal Attraction*, (s. 143–170). New York, NY: Academic Press.
- Converse, P. E., & Markus, G. B. (1979). Plus ca change...: The New CPS Election Study Panel. *American Political Science Review*, 73(01), 32–49.
- Coleman, J. S. (1961). *The Adolescent Society: The Social Life of the Teenager and its Impact on Education*. New York, NY: Free Press.
- Côté, R. R., & Erickson, B. H. (2009). Untangling the Roots of Tolerance. How Forms of Social Capital Shape Attitudes Toward Ethnic Minorities and Immigrants. *American Behavioral Scientist*, 52(12), 1664–1689.
- Dahl, R. A. (1989). *Democracy and its Critics*. New Haven & London: Yale University Press.
- Dahl, R. A. (1992). The Problem of Civic Competence. *Journal of Democracy*, 3(4), 45–59.
- Dahl, R. A. (1998). *On democracy*. New Haven, GT: Yale University Press.

- Dalton, R. J. (2008). Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political Studies*, 56(1), 76–98.
- Darj, F., & Nathorst-Böös, H. (2008). *BRYT! Ett metodmaterial om normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Davies, K., Tropp, L. R., Aron, A., Pettigrew, T. F., & Wright, S. C. (2011). Cross-Group Friendships and Intergroup Attitudes: A Meta-Analytic Review. *Personality and Social Psychology Review*, 15, 332–351.
- Degner, J., & Dalege, J. (2013). The Apple Does Not Fall Far from the Tree, or Does it? A Meta-Analysis of Parent-Child Similarity in Intergroup Attitudes. *Psychological Bulletin*, 139, 1270–1304.
- Dejaeghere, Y., Hooghe, M., & Claes, E. (2012). Do Ethnically Diverse Schools Reduce Ethnocentrism? A Two-Year Panel Study Among Majority Group Late Adolescents in Belgian Schools. *International Journal of Intercultural Relations*, 36, 108–117.
- Del Águila, R. (2005). Tolerance. *European Political Science*, 4(3), 263–272.
- Delhey, J., & Newton, K. (2005). Predicting Cross-national Levels of Social Trust: Global Pattern or Nordic Exceptionalism? *European Sociological Review*, 21(4), 311–327.
- Demker, M. (2014). *Sverige åt svenskarna: motstånd och mobilisering mot invandring och invandrare i Sverige*. Stockholm: Atlas.

- Dhont, K., & van Hiel, A. (2012). Intergroup Contact Buffers Against the Intergenerational Transmission of Authoritarianism and Racial Prejudice, *Journal of Research in Personality*, 46(2), 231–234.
- Dinas, E. (2010). *The Impressionable Years: The Formative Role of Family, Vote and Political Events During Early Adulthood*. Akademisk avhandling, Florence: European University Institute.
- Dinesen, P. T., Klemmensen, R., & Nørgaard, A. S. (2014). Attitudes Toward Immigration: The Role of Personal Predispositions. *Political Psychology*, 37(1), 55–72.
- van Doorn, M. (2014). The Nature of Tolerance and the Social Circumstances in which it Emerges. *Current Sociology*, 62(6), 905–927.
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Validzic, A., Matoka, K., Johnson, B., & Frazier, S. (1997). Extending the Benefits of Re-categorization: Evaluations, Self-disclosure and Helping. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, 401–420.
- Dryzek, J. (1990). *Discursive Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eagly, A. H. (2013). *Sex Differences in Social Behavior: A Social-Role Interpretation*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Easton, D. (1965). *A Framework for Political Analysis (Vol. 25)*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice–Hall.

- Edemo, G., & Rindå, J. (2006). *Någonstans går gränsen. En lärarhandledning om kön, sexualitet och normer i unga människors liv*. Stockholm: RFSL.
- Edmonds, C., & Killen, M. (2009). Do Adolescents' Perceptions of Parental Racial Attitudes Relate to their Intergroup Contact and Cross-Race Relationships? *Group Processes and Intergroup Relations*, 12, 5–21.
- Ekehammar, B., & Akrami, N. (2003). The Relation Between Personality and Prejudice: A Variable- and a Person-Centred Approach. *European Journal of Personality*, 17(6), 449–464.
- Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What Matters Most to Prejudice: Big Five personality, Social Dominance Orientation, or Right-Wing Authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18(6), 463–482.
- Ekman, J., & Zetterberg, P. (2010). Svenska 14-åringars medborgarkompetens: En analys av elevenkäten i ICCS-undersökningen. I *Skolor som politiska arenor—Medborgarkompetens och kontrovershantering*, (s. 18–43). Stockholm: Skolverket.
- Englund, T., & Englund, A. L. (2012). *Hur realisera värdegrunden?: historia, olika uttolkningar: vad är värdegrundsstärkande*. Pedagogiska institutionen, Örebro: Örebro universitet.
- Eriksson, C. (2006). *"Det borde vara att folket bestämmer": en studie av ungdomars föreställningar om demokrati*. Örebro: Örebro universitet.

- Eriksson-Zetterquist, U., & Ahrne, G. (2015), "Intervjuer", I Svensson, P. & Ahrne, G. (red.), *Handbok i kvalitativa metoder*, (s. 34-53). Stockholm: Liber.
- Ernby, B. (2008). *Norstedts etymologiska ordbok: [20.000 uppslagsord]*. Stockholm: Norstedts.
- von Essen, J. (2012). Vilse i civilsamhället. I von Essen, J. & Sundgren, G. (red.), *En Mosaik av mening. Om studieförbund och civilsamhälle*, (s. 21-42). Göteborg: Daidalos.
- von Essen, J., & Segnestam Larsson, O. (2013). Civilsamhällets pluralism och civilsamhällets gränser. *Kurage*, nr. 8. Stockholm: Sektor 3.
- Esses, V. M., Dovidio, J. F., Jackson, L. M., & Armstrong, T. L. (2001). The Immigration Dilemma: The Role of Perceived Group Competition, Ethnic Prejudice, and National Identity. *Journal of Social issues*, 57(3), 389–412.
- Europaparlamentet. (2014). Results of the 2014 European elections. Brussels: European Parliament.
- European Values Study Longitudinal dataset, doi:10.4232/1.12253.
- Europeiska kommissionen (2016). Promoting citizenship and the common values of freedom, tolerance and non-discrimination through education: Overview of education policy developments in Europe following the Paris Declaration of 17 March 2015. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fiala, A. G. (2005). *Tolerance and the Ethical Life*. London, New York: Continuum.

- Fladmoe, A., & Steen-Johnsen, K. (2016). *Ethnic diversity and different dimensions of social capital in a Nordic context*. Paper presented at the Den norske statsviterkonferansen Kristiansand.
- Flanagan, C. A., Cumsille, P., Gill, S., & Gallay, L. S. (2007). School and Community Climates and Civic Commitments: Patterns for Ethnic Minority and Majority Students. *Journal of Educational Psychology, 99*, 421–431.
- Flanagan, C. A., & Stout, M. (2010). Developmental Patterns of Social Trust between Early and Late Adolescence: Age and School Climate Effects. *Journal of Research on Adolescence, 20*(3), 748–773.
- Florida, R., Mellander, C., & Stolarick, K. (2008). Inside the Black Box of Regional Development—Human Capital, the Creative Class and Tolerance. *Journal of Economic Geography, 8*(5), 615–649.
- FN (2016). International Migration Report – 2015 (ST/ESA/SER.A/384). Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Forst, R. (2013). *Toleration in conflict: past and present*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fraser, N. (1992). Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. I Calhoun, C. (red.), *Habermas and the Public Sphere*, (s. 56-80). Cambridge, Mass.: The MIT Press.

- Freitag, M., & Rapp, C. (2013). Intolerance toward Immigrants in Switzerland: Diminished Threat through Social Contacts? *Swiss Political Science Review*, 19(4), 425–446.
- Freitag, M., & Rapp, C. (2015). The Personal Foundations of Political Tolerance towards Immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(3), 351–373.
- Fundamental Rights Agency (2015). *Antisemitism: Overview of available data in in the European Union 2004–2014*, Fundamental Rights Agency, October 2015.
- Gadamer, H. G. (1989). *Truth and method*. New York: Continuum.
- Galeotti, A. (2015). The Range of Toleration: From Toleration as Recognition Back to Disrespectful Tolerance. *Philosophy and Social Criticism*, 41(2), 93–110.
- Gallego, A., & Pardos-Prado, S. (2014). The Big Five Personality Traits and Attitudes toward Immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (1): 79–99.
- van Geel, M., & Vedder, P. (2011). The Role of Family Obligations and School Adjustment in Explaining the Immigrant Paradox. *Journal of Youth and Adolescence*, 40, 187–196.
- Gibson, J. L. (1992). The Political Consequences of Intolerance: Cultural Conformity and Political Freedom. *American Political Science Review*, 86 (2), 338–356.
- Gibson, J. L. (2005). On the Nature of Tolerance: Dichotomous or Continuous? *Political Behavior*, 27(4), 313–323.

- Gibson, J. L. (2006). Enigmas of Intolerance: Fifty Years after Stouffer's Communism, Conformity, and Civil Liberties. *Perspectives on Politics*, 4(01), 21–34.
- Gibson, J. L., Duch, R., & Tedin, K. (1992). Democratic Values and the Transformation of the Soviet Union. *The Journal of Politics*, 54 (2), 329–371.
- Gibson, J. L., & Gouws, A. (2000). Social Identities and Political Intolerance: Linkages within the South African mass public. *American Journal of Political Science*, 278–292.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice*. Harvard: Harvard University Press.
- Gniewosz, B., & Noack, P. (2008). Classroom Climate Indicators and Attitudes Towards Foreigners. *Journal of Adolescence*, 31, 609–624.
- Gordon, M. (2001). Hannah Arendt on Authority: Conservatism in Education Reconsidered. In Gordon, M. (red.), *Hannah Arendt and Education: Renewing Our Common World*. Boulder: Westview Press.
- Grusec, J. E. (2011). Socialization Processes in the Family: Social and Emotional Development. *Annual Review of Psychology*, 62, 243–269.
- Grusec, J. E., & Goodnow, J. J. (1994). Impact of Parental Discipline Methods on the Child's Internalization of Values: A Reconceptualization of Current Points of View. *Developmental Psychology*, 30, 4–19.

- Gustafsson, B. (2011). Disparities in Social Assistance Receipt between Immigrants and Natives in Sweden. IZA diskussionsunderlag nummer 6129. Hämtat från: <http://ftp.iza.org/dp6129.pdf> 15 december 2016.
- Gutmann, A., & Thompson, D. F. (1996). *Democracy and Disagreement: [Why Moral Conflict Cannot Be Avoided in Politics, and What Should Be Done About it]*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Habermas, J. (2008). Religious Tolerance as Pacemaker for Cultural Rights. I Habermas, J. (red.), *Between Naturalism and Religion*, (s. 68-77). *Philosophical Essays*. Cambridge: Polity Press.
- Hagevi, M. (2009). Efter sekulariseringen: förändrade religiösa värden mellan generationer. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 16 (3-4), s. 265–299.
- Haidt, J. (2016). When and Why Nationalism Beats Globalism. *American Prospect*, 10 juni.
- Halman, L., Sieben, I., & van Zundert, M. (2012). *Atlas of European Values*. Leiden: Brill.
- Harris, J. R. (2000). Socialization, Personality Development, and the Child's Environments: Comment on Vandell. *Developmental Psychology*, 36, 711–723.
- Helbling, M., Reeskens, T., & Stolle, D. (2015). Political Mobilisation, Ethnic Diversity and Social Cohesion: The Conditional Effect of Political Parties. *Political Studies*, 63(1), 101–122.

- Hello, E., Scheepers, P., & Gijssberts, M. (2002). Education and Ethnic Prejudice in Europe: Explanations for Cross-National Variances in the Educational Effect on Ethnic Prejudice. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 46(1), 5–24.
- Henry, P. J., & Sears, D. O. (2009). The Crystallization of Contemporary Racial Prejudice Across the Lifespan. *Political Psychology*, 30(4), 569–590.
- Hjerm, M. (2005). What the future may bring? *Acta Sociologica*, 48(4), 292–307.
- Hjerm, M. (2007). Do Numbers Really Count? Group Threat Theory Revisited. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33(8), 1253–1275.
- Hjerm, M. (2009). Anti-Immigrant Attitudes and Cross-Municipal Variation in the Proportion of Immigrants. *Acta Sociologica*, 52(1), 47–62.
- Hjerm, M., & Nagayoshi, K. (2011). The Composition of the Minority Population as a Threat: Can Real Economic and Cultural Threats Explain Xenophobia? *International Sociology*, 26(6), 815–843.
- van Houtte, M., & Stevens, P. A. (2009). School Ethnic Composition and Students' Integration Outside and Inside Schools in Belgium. *Sociology of Education*, 82, 217–239.
- Huddy, L., Sears, D. O., & Levy, J. S., red. (2013). *The Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Huntington, S. P. (1993). If Not Civilizations, What? Paradigms of the Post-Cold War World. *Foreign Affairs*, 186–194.

- Inglehart, R. (1998). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003). The True Clash of Civilizations. *Foreign Policy*, 63–70.
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansson, T. (1985). *Adertonhundratalets associationer: forskning och problem kring ett sprängfullt tomrum eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer c:a 1800–1870*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Jennings, M. K., & Niemi, R. G. (2014). *Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and Their Parents*. Princeton: Princeton University Press.
- Jeppsson-Grassman, E., Olsson, L. E., & Svedberg, L. (2005). *Medborgarnas insatser och engagemang i civilsamhället – några grundläggande uppgifter från en ny befolkningsstudie*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Johansson Heinö, A. (2012). *Gillar vi olika? Hur den svenska likhetsnormen hindrar integrationen*. Stockholm: Timbro.
- Johansson, L. (2008). *Saten, supen och systemet*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag.

- Justitiedepartementet. (2016). Ärende: 13. *Förlängning av tillfälligt återinförd gränskontroll vid inre gräns*. Protokoll vid regeringssammanträde 2016-06-02. Justitiedepartementet, Regeringen.
- Kandel, D. B. (1978). Homophily, Selection, and Socialization in Adolescent Friendships. *American Journal of Sociology*, 84, 427–436.
- Katz, M.B. (1990). *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*. New York: Pantheon Books.
- Katz, P. A. (2003). Racist or Tolerant Multiculturalists. How Do They Begin? *American Psychologist*, 58, 897–909.
- Kinket, B., & Verkuyten, M. (1999). Intergroup Evaluations and Social Context: A Multilevel Approach. *European Journal of Social Psychology*, 29, 219–237.
- Kirchner, A., Freitag, M., & Rapp, C. (2011). Crafting Tolerance: The Role of Political Institutions in a Comparative Perspective. *European Political Science Review*, 3(02), 201–227.
- Kommittédirektiv (2016:47). *Utvärdering av hanteringen av flyktingsituationen i Sverige år 2015*. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Kristensson Uggla, B. (2011). Ricœur, hermeneutikens metamorfoser och självet hermeneutik. I Kristensson Uggla, B. (red.), *Homo Capax. Texter av Paul Ricœur*. Göteborg: Daidalos.
- Kuhn, H. P. (2004). Adolescent Voting for Right-Wing Extremist Parties and Readiness to use Violence in Political Action: Parent and Peer Contexts. *Journal of Adolescence*, 27, 561–581.

- Kumlin, S., Wollebæk, D., Fladmoe, A., & Steen-Johnsen, K. (2017). Leap of Faith or Judgment of Deservingness? Generalized Trust, Trust in Immigrants, and Support for the Welfare State. I Oorschot, W. v., Roosma, F., Meuleman, B., & Reeskens T. (red.), *The Social Legitimacy of Targeted Welfare: New Perspectives on Deservingness Opinions*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Kvale, S., & Brinkmann, S. (2014). *Den kvalitative forskningsinterøjen*. Lund: Studentlitteratur.
- Langmann, E. (2013). *Toleransens pedagogik. En pedagogisk-filosofisk studie av tolerans som en fråga för undervisning*. Akademisk avhandling, Örebro Studies in Education. Örebro: Örebro universitet.
- Larsen, C. A. (2013). *The Rise and Fall of Social Cohesion: The Construction and De-construction of Social Trust in the US, UK, Sweden and Denmark*. Oxford: Oxford University Press.
- Lazarsfeld, P., & Merton, R. K. (1954). Friendship as a Social Process: A Substantive and Methodological Analysis. I Berger, M., Abel, T. & Page, C. H. (red.), *Freedom and Control in Modern Society* (s. 18–66). New York, NY: Van Nostrand.
- Lenzi, M., Vieno, A., Sharkey, J., Mayworm, A., Scaahi, L., Pastore, M., & Santinello, M. (2014). How School Can Teach Civic Engagement Besides Civic Education: The Role of Democratic School Climate. *American Journal of Community Psychology*, 54, 251–261.

- Lévinas, E. (2010). *Etik och oändlighet: samtal med Philippe Nemo*. Johanneshov: TPB.
- Lichterhan, P., & Eliasoph, N. (2014). Civic Action. *American Journal of Sociology*, 120 (3), 798–863.
- Liedman, S-E. (2016). Bildning, betyg och demokrati. *Skola och samhälle*. [Blogg] 25 april. www.skolaochsamhalle.se/flode/skolpolitik/sven-eric-liedman-bildning-betyg-och-demokrati/
- Lindberg, S. I., & Svensson, R. (2012). *Rösträtt till salu: det nya hotet mot demokratin*. Stockholm: Premiss/Atlas.
- Lindström, L. (2013). Citizenship Education from a Swedish Perspective. *Journal of Studies in Education*, 3, 200–239.
- Lundberg, E. (2012). Changing Balance: The Participation and Role of Voluntary Organisations in the Swedish Policy Process. *Scandinavian Political Studies*, 35(4), 347–371.
- Lundberg, E. (2014). *A Pluralist State? Civil Society Organizations' Access to the Swedish Policy Process 1964–2009*. Akademisk avhandling, Örebro Studies in Political Science, Örebro: Örebro universitet.
- Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011 (reviderad 2016), Skolverket Stockholm: Wolters Kluwers.
- Löwander, B., & Lange, A. (2011). *Den mångtydiga toleransen – En studie av gymnasieungdomars attityder läsåret 2009/2010*. Stockholm: Forum för levande historia.

- Madsen, D. (2004). Stability Coefficient, I Lewis-Beck, M. S., Bryman A., & Liao T. F., (red.), *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods*, (s. 1064–1065). Sage Publications, Thousand Oaks,.
- van Manen, M. (1990). *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. Albany, N.Y.: State University of New York Press.
- Mannheim, K. (1970). The Problem of Generations. *Psychoanalytic review*, 57(3), 378.
- Marcuse, H. (1969). Repressiv tolerans, I Wolf, R. P., Barrington, M., & Marcuse, H. (red.), *Kritik av den rena toleransen*, (s. 100–141). Stockholm: Aldus/Bonnier.
- Marshall, T. H., & Bottomore, T. (1992 [1950]). *Citizenship and Social Class*. London: Pluto Press.
- Mattsson, C., & Hermansson Adler, M. (2012). *10 lektioner om tolerans. Lärarhandledning*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Mattsson, C., & Hermansson Adler, M. (2008). *Ingen blir nazist över en natt. Om hur skolan kan möta intoleranta elever*. Stockholm: Natur och Kultur.
- McDevitt, M. (2006). The partisan child: Developmental Provocation as a Model of Political Socialization. *International Journal of Public Opinion Research*, 18 (1), 67–88.
- McPherson, M. Smith-Lovin, L., & Cook, M. J. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27, 415–444.

- van der Meer, T. T., & van Ingen, E. E. (2009). Schools of Democracy? Disentangling the Relationship Between Civic Participation and Political Action in 17 European Countries. *European Journal of Political Research*, 48(2), 281–308.
- Mella, O., Ahmadi, F., & Palm, I. (2014). *Mångfaldsbarometern 2014*. Gävle: Högskolan Gävle.
- Mella, O., Palm I., & Bromark, K. (2011). *Mångfaldsbarometern 2011*. Uppsala: Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.
- Mellergård, P. (2013). Utmaning: Religionen i morgondagens svenska samhälle. I Strömbäck, J. (red.), *Framtidsutmaningar – det nya Sverige*, (s. 87-106). Stockholm: Volante.
- Meuleman, B., Davidov, E., & Billiet, J. (2009). Changing Attitudes Toward Immigration in Europe, 2002–2007: A Dynamic Group Conflict Theory Approach. *Social Science Research*, 38(2), 352–365.
- Migrationsverket (2016). Asylum applications. Hämtat 15 december 2016 från: <http://www.migrationsverket.se/English/About-the-Migration-Agency/Facts-and-statistics-/Statistics.html>
- Miklikowska, M. (2016). Like Parent, Like Child? Development of Prejudice and Tolerance towards Immigrants. *British Journal of Psychology*, 107(1), 95–116.
- Miklikowska, M., & Hurme, H. (2011). Democracy Begins at Home: Democratic Parenting and Adolescents' Support for Democratic Values. *The European Journal of Developmental Psychology*, 8, 541–557.

- Miller, D. (2003). *Political Philosophy: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, S. D., & Sears, D. O. (1986). Stability and Change in Social Tolerance: A Test of the Persistence Hypothesis. *American Journal of Political Science*, 30, 214–236.
- MIPEX (2015). Migrant Integration Policy Index III. Brussels: British Council and Migration Policy Group.
- Mitchell, J. (1990). John Locke and the Theological Foundation of Liberal Toleration: A Christian Dialectic of History. *The Review of Politics*, 52(01), 64–83.
- Mollenhauer, K. (2014). *Forgotten Connections: On Culture and Upbringing*. London: Routledge.
- Mondak, J. J., & Sanders, M. S. (2003). Tolerance and Intolerance, 1976–1998. *American Journal of Political Science*, 47(3), 492–502.
- Morgan, D. L. (1997). *Focus Groups as Qualitative Research* (Vol. 16). Thousand Oaks, London & New Delhi: Sage Publications.
- Mosher, D. L., & Scodel, A. (1960). Relationships Between Ethnocentrism in Children and the Ethnocentrism and Authoritarianism Rearing Practices of their Mothers. *Child Development*, 31, 369–376.
- Mouffe, C. (2006). Religion, Liberal Democracy, and Citizenship. I De Vries, H., & Sullivan, L. (red.), *Political Theologies. Public Religions in a Secular World*, (s. 318–326). New York: Fordham University Press.

- Mudde, C. (2013). The 2012 Stein Rokkan Lecture. Three Decades of Populist Radical Right Parties in Western Europe: So what? *European Journal of Political Research*, 52 (1), 1–19.
- Nesdale, D. (2004). Social Identity Processes and Children's Ethnic Prejudice. I Bennett, M., & Sani, F. (red.), *The Development of the Social Self*, (s. 219–245). New York, NY: Psychology Press.
- Nesdale, D., & Flesser, D. (2001). Social Identity and the Development of Children's Intergroup Attitudes. *Child Development*, 72, 506–517.
- Newton, K. (2001). Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy. *International Political Science Review*, 22(2), 201–214.
- Niemi, R. G., Craig, S. C., & Mattei, F. (1991). Measuring Internal Political Efficacy in the 1988 National Election Study. *American Political Science Review*, 85(04), 1407–1413.
- North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nunn, C. Z., Crockett, H. J., & Williams, J. A. (1978). *Tolerance for Nonconformity*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Incorporated Pub.
- Nykänen, P. (2008). Värdegrund, demokrati och tolerans. Om skolans fostran i ett mångkulturellt samhälle. Akademisk avhandling, Röda serien 41. Göteborg: Göteborgs universitet.
- O'Bryan, M., Fishbein, H. D., & Ritchey, P. (2004). *Intergenerational Transmission of Prejudice, Sex Role Stereotyping and Intolerance. Adolescence*, 39, 407–426.

- Olson, J. M., & Zanna, M. P. (1993). Attitudes and Attitude Change. *Annual Review of Psychology*, 44(1), 117–154.
- Orlenius, K. (2001). *Värdegrunden – finns den?* Stockholm: Liber.
- Orlenius, K. (2008). Tolerance of Intolerance: Values and Virtues at Stake in Education. *Journal of Moral Education*, 37(4), 467–484.
- Owen, D., & Dennis J. (1987). Preadult Development of Political Tolerance. *Political Psychology*, 8, 547–561.
- Oxford Latin Dictionary. (1976). Oxford: Oxford University Press.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Prejudice Reduction: What works? A Review and Assessment of Research and Practice. *Annual Review of Psychology*, 60, 339–367.
- Pateman, C. (1983). Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy. I Benn, S.I., & Gaus, G.F. (red.), *Public and Private in Social Life*. (s. 281–303), New York, NY: St. Martin's Press
- Peffley, M., & Rohrschneider, R. (2003). Democratization and Political Tolerance in Seventeen Countries: A Multi-Level Model of Democratic Learning. *Political Research Quarterly*, 56(3), 243–257.
- Peters, B. G. (2011). *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*. Bloomsbury Publishing USA.
- Pettersson, T. (1988). *Bakom dubbla läs: en studie av små och långsamma värderingsförändringar*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Pettersson, T., & Esmer, Y. (2006). *Vilka är annorlunda? Om invandrares möte med svensk kultur*. Norrköping: Integrationsverket.

- Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup Contact Theory. *Annual Review of Psychology*, 49(1), 65–85.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783.
- Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U., & Christ, O. (2011). Recent Advances in Intergroup Contact Theory. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(3), 271–280.
- Piaget, J., & Weil, A. M. (1951). The Development in Children of the Idea of the Homeland and of Relations to Other Countries. *International Social Science Journal*, 3, 561–578.
- Pinquart, M., & Silbereisen, R. K. (2004). Transmission of Values from Adolescents to their Parents. *Adolescence*, 39, 83–100.
- Popper, K. (1945). *The Open Society and its Enemies*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Potrat, V. P., & Anderson, C. J. (2012). Developmental Changes in Sexual Prejudice from Early to Late Adolescence: The Effects of Gender, Race, and Ideology on Different Patterns of Change. *Developmental Psychology*, 48(5), 1403.
- Prop. 2009/10:55 *En politik för det civila samhället*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

- Putnam, R. D. (2007). E pluribus unum: Diversity and Community in the Twenty-First Century the 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*, 30(2), 137-174.
- Quintelier, E. (2012). Socialization or Self-Selection? Membership in Deliberative Associations and Political Attitudes. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, online.
- Qvarsebo, J. (2013). Konfessionella friskolor, religion och toleransens gränser. I Trägårdh, L., Selle, P., Henriksen, L. S., & Hallin, H. (red.), *Civilsambället klämt mellan stat och kapital: välfärd, mångfald, framtid*, (s. 160-176). Stockholm: SNS förlag.
- Raabe, T., & Beelmann, A. (2011). Development of Ethnic, Racial, and National Prejudice in Childhood and Adolescence: A Multinational Meta-Analysis of Age Differences. *Child development*, 82(6), 1715-1737.
- Rapp, C. (2015). Shaping Tolerant Attitudes Towards Immigrants: The Role of Welfare State Expenditures. *Journal of European Social Policy*, online.
- Rapp, C., & Freitag, M. (2015). Teaching Tolerance? Associational Diversity and Tolerance Formation. *Political Studies*, 63(5), 1031-1051.
- Reeskens, T. (2013). But Who are Those “Most People” That Can be Trusted? Evaluating the Radius of Trust Across 29 European societies. *Social Indicators Research*, 114(2), 703-722.
- Ricœur, P. (1990). Ricœur's ”lilla etik”. I Kristensson Uggla, B. (red.), *Homo Capax. Texter av Paul Ricœur*. Göteborg: Daidalos.

- Ring, J., & Morgentau, S. (2007). *Intolerans: Antisemitiska, homofobiska, islamofobiska och invandrarfientliga tendenser bland unga*, Forum för levande historia och Brottsförebyggande rådet: Stockholm.
- Ripley, R. M., Snijders, T. A. B., Boda, Z., Vörös, A., & Preciado, P. (2016). Manual for SIENA version 4.0 (version May 12, 2016). Oxford: University of Oxford, Department of Statistics; Nuffield College. <http://www.stats.ox.ac.uk/siena/>
- Rosenberg, G. (2003). *Plikten, profiten och konsten att vara människa*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Rothstein, B., & Stolle, D. (2003). Social Capital, Impartiality and the Welfare State: An Institutional Approach. I Hooghe M. & Stolle, D. (red.), *Generating Social Capital* (s. 191-209). New York: Palgrave Macmillan US.
- Rothstein, B., & Uslaner, E. M. (2005). All for all: Equality, Corruption, and Social Trust. *World Politics*, 58(01), 41–72.
- Routledge Encyclopedia of Philosophy. Volume 9. (1998). New York: Routledge.
- Ruitenbergh, C. W. (2015). *Unlocking the World. Education in an Ethic of Hospitality*. London: Boulder.
- Rydgren, J., & Sofi, D. (2011). Interethnic Relations in Northern Iraq Brokerage, Social Capital and the Potential for Reconciliation. *International Sociology*, 26(1), 25–49.
- Sameroff, A., red. (2009). *The Transactional Model of Development: How Children and Contexts Shape Each Other*. Washington, DC: American Psychological Association.

- Sandberg, L., & Demker, M. (2013). Starkare oro för främlingsfientlighet än för invandring. I Bergström, A., & Oscarsson H. (red.), *Mittfåra och marginal*, (s. 71-82). Göteborg: SOM-institutet.
- Savin-Williams, R. C., & Berndt, T. J. (1990). Friendship and peer relations. I Feldman S. S., & Elliott G. R. (red.). *At the Threshold: The Developing Adolescent*, (s. 277-307). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Scanlon, T. M. (2003). *The Difficulty of Tolerance: Essays in Political Philosophy*. Cambridge University Press.
- SCB (2016). Data hämtade från SCB 15 november 2016: <http://www.ssd.scb.se/databaser/makro/start.asp>
- Schachner, M. K., Brenick, A., Noack, P., van de Vijver, F. J., & Heizmann, B. (2015). Structural and Normative Conditions for Interethnic Friendships in Multiethnic Classrooms. *International Journal of Intercultural Relations*, 47, 1-12.
- Schirmer, W., Weidenstedt, L., & Reich, W. (2012). From Tolerance to Respect in Inter-Ethnic Contexts. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 38(7), 1049-1065.
- Schuman, H., & Corning, A. (2011). Generational Memory and the Critical Period Evidence for National and World Events. *Public Opinion Quarterly*. 76, 1-31.
- Schuman, H., Hiroko A., & Knauper, B. (1998). Collective Memories of Germans and Japanese about the Past Half-Century. *Memory*, 6(4), 427-454.

- Sears, David O. (1975) Political Socialization. I Greenstein, F.I., & Polsby N. W. (red.), *Handbook of Political Science*, volume 2, (s. 93–153). Reading M.A: Addison-Wesley.
- Sears, D. O., & Levy, S. (2013). Childhood and Adult Political Development. I Huddy, L., Sears, D. O., & Levy, J. S. (red.), *The Oxford Handbook of Political Psychology*, (s. 57–95). Oxford: Oxford University Press.
- Severin, J. (2014). *Tid för tolerans. En studie av vad skolelever i Sverige tycker om varandra och samhället i stort*. Stockholm: Forum för levande historia.
- Shani, D. (2009). *On the Origins of Political Interest*. Princeton: Princeton University.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, C. (1954). *Experimental Study of Positive and Negative Intergroup Attitudes Between Experimentally Produced Groups: Robbers Cave experiment*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Sigurdson, O. (2009). *Det postsekulära tillståndet: Religion, modernitet, politik*. Munkedal: Glänta Produktion.
- Sinclair, S., Dunn, E., & Lowery, B. (2005). The Relationship Between Parental Racial Attitudes and Children's Implicit Prejudice. *Journal of Experimental Social Psychology*, 41, 283–289.
- Sinclair, S., Lowery, B. S., Hardin, C. D., & Colangelo, A. (2005). Social Tuning of Automatic Racial Attitudes: The Role of Affiliative Motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 583–592.

- Sherrod, L. R., Flanagan, C., & Youniss, J. (2002). Dimensions of Citizenship and Opportunities for Youth Development: The What, Why, When, Where, and Who of Citizenship Development. *Applied Developmental Science*, 6(4), 264–272.
- Skolverket (2012:9). *Skolornas arbete med demokrati och värdegrund. Kvalitetsgranskning*. Stockholm: Skolinspektionen.
- Smith, E. R., & Mackie, D. M. (2007). *Social Psychology* (3: e upplagan). Philadelphia, PA: Psychology Press.
- Sniderman, P. M., Petersen, M. B., Slothuus, R., & Stubager, R. (2014). *Paradoxes of Liberal Democracy. Islam, Western Europe, and the Danish Cartoon Crisis*: Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Sniderman, P. M., Tetlock, P. E., Glaser, J. M., Green, D. P., & Hout, M. (1989). Principled Tolerance and the American Mass Public. *British Journal of Political Science*, 19(01), 25–45.
- Snijders, T. A. B., van de Bunt, G. G., & Steglich, C. (2010). Introduction to Actor-based Models for Network Dynamics. *Social Networks*, 32(1), 44–60.
- Sohl, S. (2011). Pathways to Political Efficacy: Theoretical Considerations and Empirical Illustrations on Youths' Acquisition of Political Efficacy. *Politics, Culture and Socialization*, 2(4), 389–417.
- Sohl, S., & Arensmeier, C. (2015). The School's Role in Youths' Political Efficacy: Can School Provide a Compensatory Boost to Students' Political Efficacy? *Research Papers in Education*, 30(2), 133–163.

- SOU 2016:13 *Palett för ett stärkt civilsamhälle. Betänkande av Utredningen för ett stärkt civilsamhälle*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- SOU 2012:74. *Främlingsfienden inom oss. Betänkande från Utredningen om ett effektivare arbete mot främlingsfientlighet*. Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, online: <http://plato.stanford.edu/entries/tolerance/>
- Stayton, D., Hogan, R., & Ainsworth, M. D. S. (1971). Infant Obedience and Maternal Behavior: The Origins of Socialization Reconsidered. *Child Development*, 42, 1057–1070.
- Steen-Johnsen, K., Fladmoe, A., & Midtbøen, A. H. (2016). *Ytringsfrihetens grenser. Sosiale normer og politisk toleranser*. Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Steglich, C. E. G., Snijders, T. A. B., & Pearson, M. A. (2010). Dynamic Networks and Behavior: Separating Selection from Influence. *Sociological Methodology*, 40 (1), 329–393.
- Stjernquist, N. (1996). *Tvåkammartiden: Sveriges riksdag 1867–1970*. Stockholm: Sveriges riksdag.
- Stoker, L., & Jennings, M. K. (2008). Of Time and the Development of Partisan Polarization. *American Journal of Political Science*, 52(3), 619–635.
- Stolle, D., & Rochon, T. R. (1998). Are All Associations Alike? Member Diversity, Associational Type, and the Creation of Social Capital. *American Behavioral Scientist*, 42(1), 47–65.

- Stouffer, S. A. (1955). *Communism, Conformity, and Civil Liberties: A Cross-Section of the Nation Speaks its Mind*. Garden City, New York: Doubleday & Company.
- Strömbäck, J., & Shehata, A. (2010). Media Malaise or a Virtuous Circle? Exploring the Causal Relationships Between News Media Exposure, Political News Attention and Political Interest. *European Journal of Political Research*, 49(5), 575-597.
- Sullivan, J. L., & Hendriks, H. (2009). Public Support for Civil Liberties Pre- and Post-9/11. *Annual Review of Law and Social Science*, 5(1), 375-391.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., & Marcus, G. E. (1979). An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory increases 1950s-1970s. *American Political Science Review*, 73(03), 781-794.
- Sullivan, J. L., Piereson, J., & Marcus, G. E. (1993). *Political Tolerance and American Democracy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Sullivan, J. L., & Transue, J. (1999). The Psychological Underpinnings of Democracy: A Selective Review of Research on Political Tolerance, Interpersonal Trust, and Social Capital. *Annual Review of Psychology*, 50, 625-650.
- Svedin, G. (2015). "En ohyra på samhällskroppen": *Kriminalitet, kontroll och modernisering i Sverige och Sundsvallsdistriktet under 1800- och det tidiga 1900-talet*. Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Sveriges riksdag. (2016). Tillfälliga begränsningar av möjligheten att få upphållstillstånd i Sverige. Socialförsäkringsutskottets betänkande 2015/16:SfU16.

- Szulkin, R., & Jonsson, J. O. (2007). *Ethnic Segregation and Educational Outcomes in Swedish Comprehensive Schools*. Arbetsdokument 2007:2. Stockholm: The Stockholm University Linnaeus Center for Integration Studies (SULCIS).
- Sörbom, A. (2002). *Vart tar politiken vägen? Om individualisering, reflexivitet och görbarhet i det politiska engagemanget*. Akademisk avhandling. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in sociology, N.S. 14. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sörbom, A. (2010). It is Merely Changing. An Analysis of the Concept of Individualization in Relation to Contemporary Political Participation. I Amnå, E. (red.), *New Forms of Citizen Participation. Normative Implications*. Baden-Baden: Nomos.
- Tabellini, G. (2010). Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Journal of the European Economic Association*, 8(4), 677–716.
- Taylor, C. (1992). *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tedin, K. L. (1980). Assessing Peer and Parent Influence on Adolescent Political-Attitudes. *American Journal of Political Science*, 24, 136–154.
- Thijs, J., & Verkuyten, M. (2013). Multiculturalism in the Classroom: Ethnic Attitudes and Classmates' Beliefs. *International Journal of Intercultural Relations*, 37, 176–187.

- Thijs, J., & Verkuyten, M. (2014). School Ethnic Diversity and Students' Inter-Ethnic Relations. *British Journal of Educational Psychology*, 84, 1–21.
- Thomassen, L. (2006). The Inclusion of the Other? Habermas and the Paradox of Tolerance. *Political Theory*, 34(4), 439–462.
- Titzmann, P. F., Brenick, A., & Silbereisen, R. K. (2015). Friendships Fighting Prejudice: A Longitudinal Perspective on Adolescents' Cross-Group Friendships with Immigrants. *Journal of Youth and Adolescence*, 44, 1318–1331.
- de Tocqueville, A. D. (1997). *Om demokratin i Amerika 1*. Atlantis, Stockholm.
- Todd, S. (2010). På väg mot en ofullkomlighetens pedagogik – mänsklighet och kosmopolitism under omprövning. Stockholm: Liber.
- Torney-Purta, J. (2002). The School's Role in Developing Civic Engagement: A Study of Adolescents in Twenty-Eight Countries. *Applied Developmental Science*, 6, 203–212.
- Towles-Schwen, T., & Fazio, R. H. (2001). On the Origins of Racial Attitudes: Correlates of Childhood Experiences. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 162–175.
- Tracy, D. (1987). *Plurality and Ambiguity. Hermeneutics, Religion, Hope*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Trägårdh, L., Wallman Lundåsen, S., Wollebæk, D., & Svedberg, L., red. (2013). *Den svala svenska tilliten: Förutsättningar och utmaningar*. Stockholm: SNS förlag.

- Tännsjö, T. (2013). Yttrandefrihet i trångt läge. *Kurage*, nr. 8.
- UNESCO (1995). Declaration of the Principles of Tolerance. Proclaimed and signed by the Member States of UNESCO, November 16.
- UNESCO (2015). Message from the Director-General of UNESCO, Irina Bokova, on the occasion of the International Day of Tolerance 16 November 2015, <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002352/235288E.pdf>
- Ungdomsstyrelsen. (2013) *Unga med attityd 2013, Ungdomsstyrelsens attityd- och värderingsstudie*. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.
- Uslaner, E. M. (2012). *Segregation and Mistrust*. New York: Cambridge University Press.
- Uslaner, E. M. (2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verkuyten, M., & Slooter, L. (2007). Tolerance of Muslim Beliefs and Practices: Age Related Differences and Context Effects. *International Journal of Behavioral Development*, 31(5), 467–477.
- Verkuyten, M., & Thijs, J. (2001). Ethnic and Gender Bias among Dutch and Turkish Children in Late Childhood: The Role of Social Context. *Infant and Child Development*, 10, 203–217.
- Vervoort, M. H. M., Scholte, R. H. J., & Scheepers, P. L. H. (2011). Ethnic Composition of School Classes, Majority–Minority Friendships, and Adolescents' Intergroup Attitudes in the Netherlands. *Journal of Adolescence*, 34, 257–267.

- Vogt, P. W. (1997). *Tolerance and Education: Learning to Live with Diversity and Difference*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Wallman Lundåsen, S., & Wollebæk, D. (2013). Diversity and Community Trust in Swedish Local Communities. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 23(3), 299–321.
- Walton, J., Priest, N., & Paradies, Y. (2013). “It depends how you’re saying it”: The Complexities of Everyday Racism. *International Journal of Conflict and Violence*, 7(1), 74–90.
- Walzer, M. (1998). *Om tolerans*. Stockholm: Atlas.
- Walzer, M. (1997). *On Toleration*. New Haven: Yale University Press.
- Warren, M. E. (2001). *Democracy and Association*. Princeton: Princeton University Press.
- Weldon, S. A. (2006). The Institutional Context of Tolerance for Ethnic Minorities: A Comparative, Multilevel Analysis of Western Europe. *American Journal of Political Science*, 50(2), 331–349.
- Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wibeck, V. (2010). *Fokusgrupper: om fokuserade gruppintervjuer som undersökningsmetod*. Lund: Studentlitteratur.
- Widmalm, S., Oskarsson, S., & Hulterström, K. (2010). Tolerance in Challenging Political Environments in Uganda, Kenya, India and Pakistan. *Statsvetenskaplig tidskrift*, 112(1).

- Wijkström, F. (1998). Svarta änglar och vita dygder. I Aspers, P., & Uddhammar, E. (red.), *Framtidens dygder – om etik i praktiken*. Stockholm: City University Press.
- Wijkström F. (2001). Socialt kapital och civilt samhälle i Norden. I Henriksen, L. S., & Ibsen, B. (red.), *Frivillighedens udfordringer. Nordisk forskning om frivilligt arbejde og frivillige organisationer*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Witenberg, R. T. (2007). The Moral Dimension of Children's and Adolescents' Conceptualisation of Tolerance to Human Diversity. *Journal of Moral Education*, 36(4), 433–451.
- Wollebæk, D. (2016). Tillit under press. *Syn og Segn*, 2016 (3).
- Wollebæk, D., & Selle, P. (2002). Does Participation in Voluntary Associations Contribute to Social Capital? The Impact of Intensity, Scope, and Type. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 31(1), 32–61.
- Woolcock, M. (1998). Social Capital and Economic Development: Toward a Theoretical Synthesis and Policy Framework. *Theory and Society*, 27(2), 151–208.
- World Values Survey (2015). *Cultural evolution* (WVS, 2015). Hämtad från: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>
- World Values Survey 1981–2014 Longitudinal Aggregate v.20150418. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Madrid Spain: Aggregate File Producer: JDSystems.

- Young, I. M. (2000). Att kasta tjejkast. I Beckman, L., Carbin, M., Erman, E., Gottardis, A., Mörkenstam, U., Näsström, S., Reinikainen, J., & Wendt, M. (red.). *Texter i samtida politisk teori*, (s. 381-389). Stockholm: Liber.
- van Zalk, M. H. W., Kerr, M., van Zalk, N., & Stattin, H. (2013). Xenophobia and Tolerance Toward Immigrants in Adolescence: Cross-influence Processes within Friendships. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41(4), 627–639.
- Zick, A., Küpper, B., & Hövermann, A. (2011). *Intolerance, Prejudice and Discrimination. A European Report*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung Forum Berlin.
- Ødegård, G., Loga, J., Steen-Johnsen, K., & Ravneberg, B., red. (2014). *Fellesskap og forskjellighet. Integrasjon og nettverksbygging i flerkulturelle lokalsamfunn*. Oslo: Abstrakt forlag.

Författarpresentationer

Ali Abdelzadeh

Ali Abdelzadeh är doktor i statsvetenskap. Hans forskningsfokus är på de unga medborgarna och formerna för deras organisering i politik och samhällsfrågor med särskild betoning på hur samhällsengagemang, politiskt deltagande samt politiska kompetenser utvecklas över tid. Abdelzadeh har vid sidan av sin forskning dessutom genomfört en rad utredningsarbeten på uppdrag av olika aktörer inom den offentliga sektorn. Han är för närvarande verksam som utredare vid Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällsfrågor.

Cecilia Arensmeier

Cecilia Arensmeier är lektor i statskunskap vid Örebro universitet, där hon bland annat undervisar på ämneslärarutbildningen i samhällskunskap. Till hennes forskningsintressen hör civic education, ungdomars syn på och kunskaper om samhället, politisk socialisation och utbildningspolitiska reformer.

Sevgi Bayram Özdemir

Sevgi Bayram Özdemir är lektor i psykologi vid Örebro universitet och ansluten till Center for Developmental Research. Hon disputerade 2012 vid University of Maryland, Baltimore County, USA. Sevgis forskning gäller vilken roll familjen, vänner och skolan har för ungdomars inter-etniska relationer.

Viktor Dahl

Viktor Dahl är postdoktor i statskunskap vid Örebro universitet. Han forskar främst om politisk socialisation och disputerade 2014 på en avhandling med titeln *Breaking the Law: Adolescents' Involvement in Illegal Political Activity*. Generellt behandlar hans forskning hur unga människor utvecklar sina politiska värderingar, attityder och beteenden. Ett område som intresserar honom särskilt är vänskapsrelationer och hur de inverkar på hur unga människor utvecklar sina politiska preferenser.

Johan von Essen

Johan von Essen är docent i systematisk teologi och lektor vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Johan har studerat den betydelse ideellt arbete har för människor och det medborgerliga engagemanget i det svenska samhället. Förutom forskning om medborgerligt engagemang har Johan ägnat sig åt civilsamhällesbegreppets idéhistoria.

Elisabet Langmann

Fil. dr Elisabet Langmann är lektor och forskare i pedagogik vid Södertörns högskola. I sin forskning intresserar hon sig för didaktiska och filosofiska frågor som rör skolans värdegrundsarbete. Det kan till exempel handla om de mångtydiga innebörder demokratiska värden som tolerans, ansvar, generositet och jämlikhet rymmer, men också om de konkreta didaktiska implikationer denna mångtydighet får för klassrumsundervisningen samt för barns och ungas möjlighet

att gestalta demokratiska värden i sina liv. Hennes forskningsfält är utbildningsfilosofi, allmän didaktik och läroplansteori.

Erik Lundberg

Erik Lundberg är doktor i statsvetenskap och verksam vid Forum för levande historia, där han ansvarar för myndighetens undersökningar om tolerans. Erik disputerade 2014 vid Örebro universitet på en avhandling om civilsamhällets deltagande i svensk politik. Hans forskningsintresse rör framför allt olika aspekter på medborgarnas organiserade deltagande i politiken, civilsamhället och social tillit. Erik är också affilierad forskare vid Ersta Sköndal Bräcke högskola.

Marta Miklikowska

Marta Miklikowska är forskare och psykolog och verksam vid Örebro universitet. Hennes forskningsintresse behandlar inter-etniska relationer och empati. Till exempel studerar hon hur fördomar och tolerans mot invandrare utvecklas och vilken roll familj, skola, kompisar, inter-etnisk vänskap och empatisk förmåga spelar. Martas forskning syftar till att identifiera faktorer som kan förebygga och minska främlingsfientlighet och främja tolerans.

Kari Steen-Johnsen

Kari Steen-Johnsen är forskningsledare vid Institutt for samfunnsforskning i Oslo. Kari har studerat frågor om yttrandefrihetens gränser, politisk tolerans och olika gruppers erfarenheter av den offentliga

debatten i Norge. Hennes forskningsintresse behandlar också digitaliseringens konsekvenser för politisk mobilisering och deltagande i det offentliga rummet. Kari har även forskat om socialt kapital i mångkulturella samhällen och undersökt vilken roll socialt kapital har för integrationen i lokalsamhället.

Lars Trägårdh

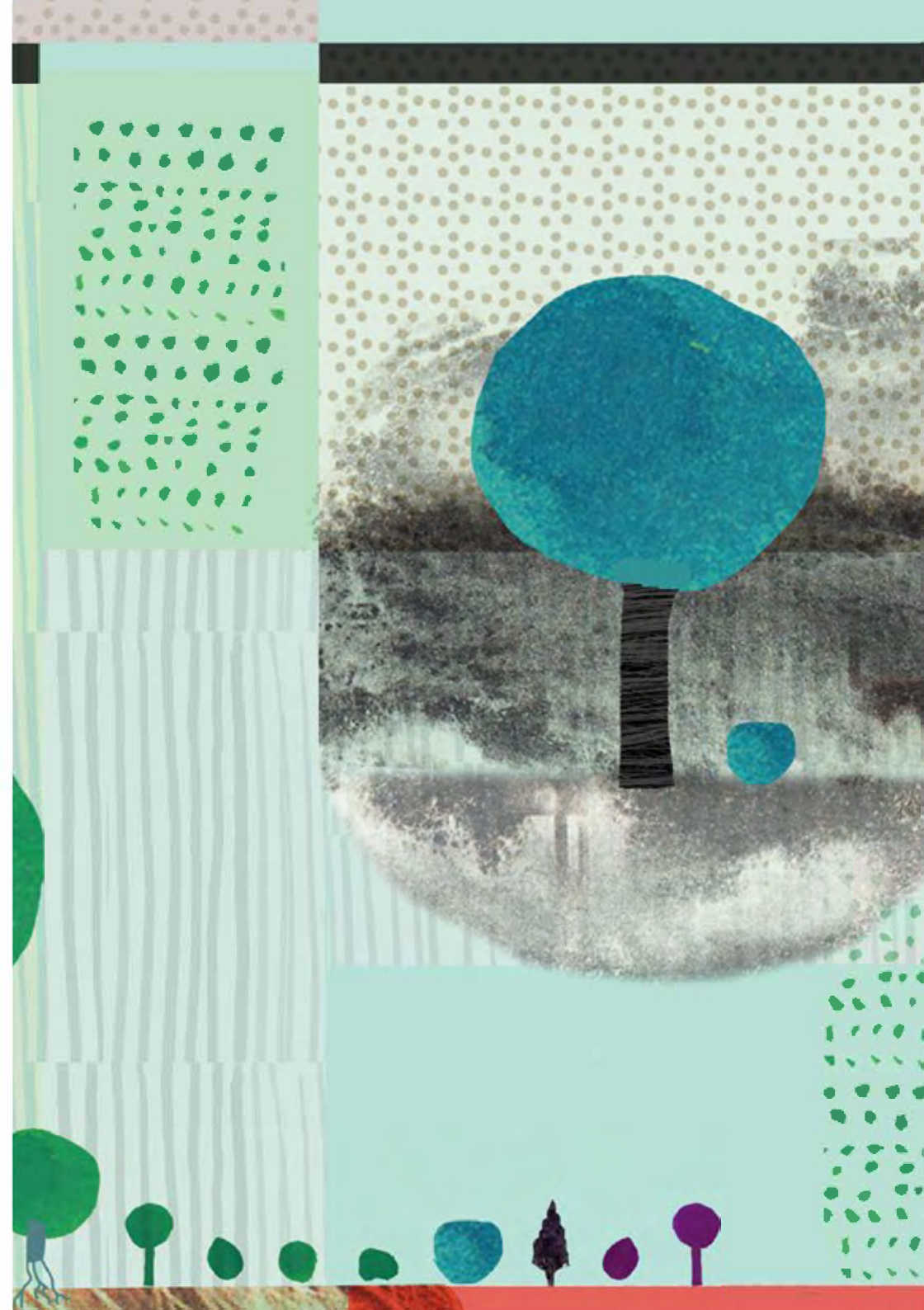
Lars Trägårdh doktorerade 1993 i historia vid UC Berkeley, USA. Han är professor i historia vid Ersta Sköndal Bräcke högskola där han forskar och skriver om samhällskontraktet, välfärdsstaten, den nordiska modellen, barns rättigheter, civilsamhället och social tillit. Mellan 2011 och 2013 var han medlem i Reinfeldt-regeringens Framtidskommission. Bland hans verk kan nämnas *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige* (2006, nyutgåva 2015, skriven med Henrik Berggren). Han deltar även i det offentliga samtalet i tidningar, tidskrifter, radio och tv.

Susanne Wallman Lundåsen

Susanne Wallman Lundåsen är docent i statsvetenskap vid Mittuniversitetet och affilierad forskare vid Ersta Sköndal Bräcke högskola. Hennes forskning handlar om värderingar med ett särskilt fokus på mellanmänsklig tillit. Hon forskar även om det civila samhällets roll i demokratin, vilket bland annat inbegriper individers ideella arbete och betydelsen av civilsamhällets organisationer för politisk påverkan.

Metin Özdemir

Metin Özdemir är docent i psykologi vid Örebro universitet och ansluten till Center for Developmental Research. Han disputerade 2009 i socialpsykologi (Community and Applied Social Psychology) vid University of Maryland, Baltimore County, USA. Hans forskning fokuserar på ungdomars anpassning i skolan och under fritidsaktiviteter och på hur effektiva preventionsinterventioner är för ungdomar och familjer.

TOLERANSENS MEKANISMER riktar strålkastarljuset mot tolerans. I den här antologin har forskare från olika ämnesområden undersökt vad detta mångtydiga begrepp kan betyda, såväl i teorin som i praktiken.

Syftet är att förmedla kunskap till aktörer i det offentliga och civila samhället som verkar för att främja tolerans och positiva attityder till olika grupper i samhället. Förhoppningen är också att antologin kan uppmuntra till fortsatt diskussion i frågor om tolerans.

FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA är en myndighet med uppdrag att främja tolerans, demokrati och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.

Redaktör: Erik Lundberg

Medverkande författare: Ali Abdelzadeh, Cecilia Arensmeier, Sevgi Bayram Özdemir, Viktor Dahl, Johan von Essen, Elisabet Langmann, Erik Lundberg, Marta Miklikowska, Kari Steen-Johnsen, Lars Trägårdh, Susanne Wallman Lundåsen, Metin Özdemir

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA